De elite in de verzorgingsstaat

P. Thoenes

bron
P. Thoenes, *De elite in de verzorgingsstaat*. H.E. Stenfert Kroese, Leiden 1971 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/thoe001elit01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

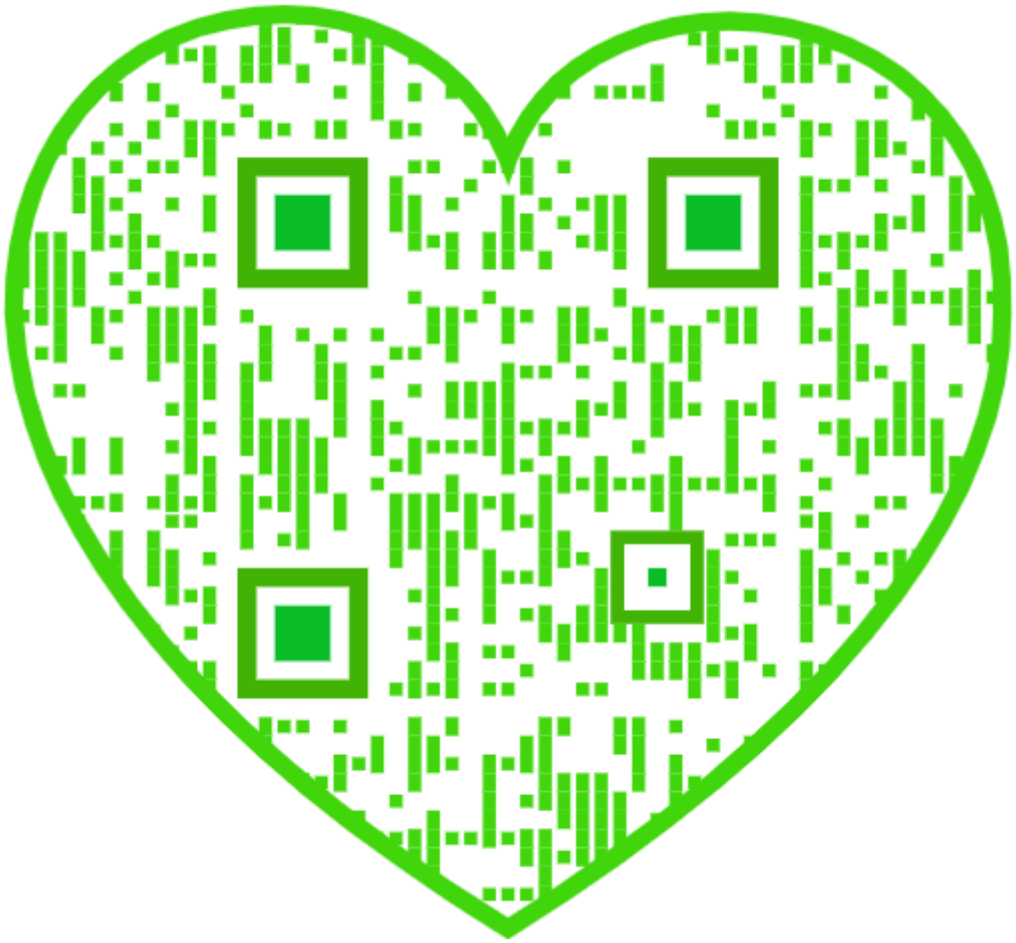

Deel I Theoretische kanttekeningen

Inleiding

> *Die Soziologie entsteht als das wissenschaftliche Selbstbewusstsein der sich als kritische Etappe empfindenden bürgerlichen Gesellschaft. Sie entsteht darum von vornherein als Gegenwartswissenschaft*.
> H. Freyer

In Nederland heeft de elite als studieobject zich niet in veel aandacht mogen verheugen. Ter Braaks politiek-literaire verhandeling over de Nieuwe Elite is vrijwel de enige originele publikatie, die op belangstelling in die richting wijst. Een late belangstelling overigens, evenals de verwante in Marsmans Tempel en Kruis voornamelijk gevoed door de angst voor het opkomend nationaal-socialistisch getij, dat mèt de door hen au fond weinig bewonderde burgerlijke democratie ook die vrijheden dreigde weg te vagen, die Ter Braak voor het functioneren van de soort intellectuele elite, waarvan hij zelf een voorman was, onontbeerlijk achtte.

Het zou een aparte studie vergen om op te sporen, welke factoren het Nederlandse politieke, sociale en culturele denken verder verre hebben gehouden van dit onderwerp, dat elders toch wel de aandacht had. Voorlopig kan men slechts vermoeden, dat een bepaalde, burgerlijke, egalitair-democratische traditie hierbij ten onzent een remmende rol heeft gespeeld. Het begrip elite ademt iets feodaals, iets van beter zijn dan anderen, iets van een aristocratische pretentie, die in het Nederlandse cultuurpatroon bijna als ongepast wordt ervaren. (Zo al een enkele religieuze sekte een dergelijk elitebesef kon opbrengen, dan kleedde zij dit zo nadrukkelijk in religieus gewaad, dat het zich welhaast aan sociologische analyse onttrok.)

Daarbij komt dat, moraliserende trekjes daargelaten, het Nederlandse wetenschappelijke denken over Staat en Samenleving veelal gekenmerkt was en is door het overheersen van een technisch-descriptief element. In deze sfeer werd het zich verdiepen in elitevraagstukken al snel als onwetenschappelijk, speculatief of, o ernstigste aller verwijten, als politiek gezien.

Zo vertoont ook de huidige Nederlandse sociologie weinig affiniteit tot elitestudies. Op een aanverwant terrein zijn F. Beerling en J.A.A. van Doorn begonnen met studies over het begrip macht, dat, naar blijken zal, gerelateerd is aan eliteproblemen. F. van Heeks studies over standen

en klassen, met de bijbehorende mobiliteitsvragen, hebben zelfs een nog directere verwantschap, maar in geen dezer gevallen heeft deze belangstelling geleid tot een brandpuntvorming in de vorm van een meer vaktechnische verhandeling over elites. Er is dan ook, vergeleken met de situatie in andere landen, sprake van een zekere leemte. De aandacht die vele coryfeeën in de sociale wetenschappen elders reeds aan dit onderwerp hebben gegeven, is zelfs zo overvloedig, dat het bijna van slechte smaak schijnt te getuigen hier nog iets aan toe te willen voegen. Lang vóór er sociologie was hadden Aristoteles en Plato, Morus en Machiavelli, Montesquieu en Rousseau, Hobbes en Hume er het hunne over gezegd.

De sociologie vond het onderwerp dan ook reeds als erfstuk in de wieg, en heeft het, dat moet gezegd worden, gretig aanvaard. Het is al dan niet onder de naam elite een paradepaard bij zeer velen, die wij nu als Grand Old Men zijn gaan zien: Saint-Simon, Comte, Pareto, Spencer, Gumplowicz en Marx. Deze gretigheid was niet helemaal toevallig. Het erfstuk kwam vnl. uit de politiek-wijsgerige hoek en de negentiende-eeuwse sociologen bewogen zich veel meer en veel enthousiaster op het terrein der politieke sociologie, dan vele hunner volgelingen zich in onze dagen wel wensen te realiseren. Onmiskenbaar brengen deze sociologen een nieuw element in de discussie; het is niet meer alleen een politieke elite in een politieke wereld, die hen bezighoudt. Naast de staat komt bij hen de maatschappij met een eigen ontwikkeling, die het oude Aristotelische schema een nieuw relief geeft, met dien verstande dat de studie van de maatschappij niet die der staat vervangt; haar bestudering geeft extra verklarende factoren bij de analyse van de ontwikkeling van de Staat.

Naast dit gemeenschappelijke is er, met name bij de vele - na de hiervoorgenoemde komende - auteurs oneindig veel variatie. Sommige blijven zeer vaag over het begrip, andere definieren het zeer eenzijdig, toegespitst op een speciaal onderwerp.

Verenigt men de meest gangbare opvattingen in een soort inventariserende definitie dan zou men, terugblikkend althans, een omschrijving krijgen als:

Elite is de relatief kleine, eventueel georganiseerde maatschappelijke groep die, legitiem of niet, zeggenschap uitoefent, meent uit te oefenen, of meent te mogen uitoefenen over andere groepen, waarmee zij een veelal politieke of culturele relatie onderhoudt. (Deze, als een soort kleinste gemene veelvoud te beschouwen definitie wordt hier als eerste kennismaking gegeven, maar in het verdere betoog vervangen door een meer selectieve.)

De vaste kern, die alle hiertoe bijgedragen hebbende definities gemeen hebben, is nog wel herkenbaar:

Een relatief kleine groep pretendeert zeggenschap over andere groepen. Hoe verheugend de ontdekking van deze vaste kern ook moge zijn voor allen, die sociologie gezegend zouden willen zien met overal en altijd geldige definities, zij is natuurlijk te algemeen, om in een concrete situatie veel te kunnen onthullen over structuur en functie van een bepaalde elite.

In het eerste deel der onderhavige studie wordt het eliteterrein nog eens in de breedte doorkruist en wordt getracht een bepaald theoretisch apparaat te ontwerpen. In het tweede deel echter wordt een speciale elite, die in de Verzorgingsstaat, nader bezien. Beide delen worden verbonden door één, nog volgende, definitie van elite, een omschrijving die breed genoeg is om de gehele ontwikkeling tot dusver te helpen doorlichten en toch weer voldoende toegespitst om verhelderend te kunnen zijn voor een meer gedetailleerde studie van één geval. Deze dubbele functie heeft bij de opstelling noodgedwongen geleid tot een zekere mate van geven en nemen. Desalniettemin heeft de gekozen hierna volgende definitie een dubbele pretentie. Zij is algemeen genoeg om theoretisch van belang te zijn en gespecialiseerd genoeg om operationele waarde te hebben in een case-study. Hierin steekt met opzet iets programmatisch. De huidige sociologie is vaak doortrokken van een niet reële tegenstelling tussen theorie en practijk. Een diepzinnige maar weltfremde theorie, of een eigentijdse niet diepgravende practijk, daartussen schijnt de socioloog te moeten kiezen. Deze studie is een poging om theorie en actualiteit meer te verenigen. Het eerste deel levert de theoretische apparatuur, om daarmee in het tweede deel te kunnen komen tot de analyse van een actuele situatie.

Maar achter het probleem van de relatie theorie en practijk, dat zo op het eerste gezicht vooral voor de vakgenoot, maar veelal niet voor anderen, interessant zal zijn, gaat in dit geval nog een ander, aan een wijder publiek appelerend, probleem schuil.

West-Europa is er trots op, de bakermat te zijn der ons dierbare politieke democratie. Het begrip is oud, de realiteit, voor zo ver aanwezig, jong. Het is een nog onvolgroeide politieke structuur, die om zorg en aandacht vraagt.

Maar naast deze politieke is er hier een nog jongere nieuwe maatschappijstructuur, met de enigszins oneigenlijke naam Verzorgingsstaat. Beide, de politieke en de maatschappijvorm zijn familie en wonen in één huis.

Een nadere analyse van het karakter van de Verzorgingsstaat, doet vermoeden, dat er de mogelijkheid is van spanningen in het gezinsverband tussen Verzorgingsstaat en democratie. Moet één van de twee de deur uit? Of is er alsnog een mogelijkheid tot vreedzame coëxistentie? Het vraagstuk heeft zeker meer dan alleen sociologische facetten. Maar binnen het sociologisch kader staat in de problematiek het elitebegrip

centraal, het schijnt onmisbaar in de Verzorgingsstaat en moeilijk te realiseren in de democratie. Van de elite is immers een essentieel kenmerk, dat zij zich niet verplicht acht, van haar doen en laten verantwoording af te leggen aan haar feitelijke of verwachte subjecten. Wat te doen?

Als er gekozen moet worden, betreft het goeddeels een morele keuze. Men zal zich uit moeten spreken voor bepaalde waarden: welvaart, veiligheid, verantwoordelijkheid, vrijheid. De socioloog, die de lezer op deze keuze attent maakt, levert meer dan een technische analyse. Hij stuwt hem naar een politieke stellingname in de ruimste zin des woords. Hij loopt in Ter Braaks voetsporen, maar in tegengestelde richting. Hij keert terug naar Domineesland.

I. Uitgangspunten

> *The optimist says: Do nothing because there is nothing to do. The pessimist says: Do nothing because nothing can be done. The Meliorist says: Do something because there is much to do and it can be done*.
> Lester Ward

Definitie: *Een maatschappelijke elite is een deelgroep, die de rol opeist de geboden - die de structuur, functies of ontwikkeling van de grotere samenleving (of een sector ervan) bepalen - te kennen, te verwezenlijken, of te handhaven*[1].

De algemene sociologische veronderstellingen, die los van het directe elitebegrip zelf, aan deze definitie ten grondslag liggen zijn:

1. Het weten en handelen in het maatschappelijk vlak is op enigerlei wijze gerelateerd aan het kennen van of het hanteren van geboden. De samenleving is geen onvoorspelbare chaos; in haar werken ordenende beginselen. De formulering daarvan kan de vorm aannemen van een physische of biologische wet, van een Goddelijk gezag of van een sociaalwetenschappelijk leerstuk.
2. Er is geen heldere, algemeen aanvaarde relatie tussen deze geboden en de leden van de samenleving die er aan onderworpen zijn. Er is nog geen sluitende, alomvattende, algemeen aanvaarde en gekende theorie van de samenleving. De onvolmaaktheid van deze relatie vindt haar uitdrukking in de veelvoudigheid van theorieën en stelsels.
3. De theorie zowel als de practijk ervaren deze situatie veelal als onbevredigend en overkoombaar. Vandaar dat vrijwel elke theorie en elk stelsel pretendeert in haar gegeven situatie het laatste woord te zijn. Indien die pretentie niet door alle situatiegenoten wordt gedeeld, verkeren maatschappij en wetenschap in een toestand van onderlinge strijd.

Dat in een samenleving verschil van inzicht leidt tot strijd tussen groepen en scholen is een uitdrukking van de realiteit van die sámenleving. Het is het besef van een gemeenschappelijke lotsverbondenheid, van een sámen moeten leven in de realiteit van een gedane keuze, die het voor allen stellen en aanvaarden van één bepaald ordenend beginsel zo précair maakt.

4. De geestesgeschiedenis van het maatschappelijk gebeuren is de geschiedenis van de onvolmaakte verwezenlijking van onvolmaakte inzichten.

Binnen dit kader is het werkterrein der maatschappijwetenschap gesteld. Op de dag, dat het volmaakte inzicht volmaakt is gerealiseerd, stopt de geschiedenis en daarmee ook de maatschappijwetenschap even volledig als op de dag, dat de onvolmaaktheid als de onvermijdelijke status quo wordt aanvaard.

Het is in het kader van deze algemene veronderstellingen, dat een meer toegespitste studie van elites in bovengedefinieerde zin, zij het van het theoretisch concept, zij het van het concreet verschijnsel, zin krijgt.

De speciale aspecten die dan in het eerste deel de aandacht verdienen zijn:

1. Het verband tussen het optreden of ontwerpen van een elite (concept) en het bestaan van een maatschappelijke situatie waarin een onvolkomen relatie wordt verondersteld tussen het behorende en het zijnde (hfdst. II).

2. De speciale pretentie van de elite, dat zij de uit de geboden voortvloeiende orde beter kan kennen, verwezenlijken of handhaven, dan andere groepen. Op welke gronden baseert een elite haar superioriteit en waarom vindt zij het nodig zich zelf als exclusief te stellen? (hfdst. III).

3. De aanzet voor een typologie van elites. Zijn elites uitverkoren als brengers van superieure kennis (de profetenrol), zijn zij rechtvaardigers der bestaande situatie (bewakers der gegeven Orde) of zijn zij de herauten der betere toekomst (de voltrekkers van het gegeven Plan) (hfdst. IV)?

Binnen dit raam van gestelde voorwaarden en gekozen rollen, vindt de hiervolgende studie van elites plaats.

Dat déze opzet werd gekozen en niet één van de vele andere, die mogelijk zouden zijn geweest, zal uiteindelijk wel zijn oorzaak vinden in de persoonlijke instelling van de auteur. Voorzover er een meer zakelijke motivering is te geven, is de keuze zó, mede gedaan in de hoop, dat deze opzet het vruchtbaarste is voor het uiteindelijke doel van de studie, voor de toepassing van in het verleden gewonnen inzichten op de huidige situatie, voor het analyseren van de maatschappelijke processen in de geleide samenleving, waarin wij onze bestemming hebben te vinden[2].

Eindnoten:

1 De deelaspecten van deze definitie komen in de volgende hoofdstukken nader aan de orde. Over de keuze der gebruikte termen het volgende:
Deelgroep. Dit woord brengt tot uitdrukking het dubbele karakter der elite: haar apartheid en exclusiviteit enerzijds en haar een taak willen hebben voor de samenleving als geheel, waar zij dan toch deel van uitmaakt, anderzijds.
Rol. Leden der elite zelf zouden misschien liever van functie spreken, daar dit nauwer aansluit bij de hen zo dierbare idee van een noodzakelijke taak. De waarnemer is meer geneigd te spreken van rol, omdat daar au fond min of meer willekeurige verwachtingen een centraler element vormen, terwijl voor hem als buitenstaander het willekeurige in het elitegedrag typerender is dan het dwingende.
Geboden. Men zou hier ook kunnen denken aan termen als ‘wetten’ of ‘waarden’, die voor sommige elites zeker bruikbaar zouden zijn. Maar voor de elitepretentie is waarden te vrijblijvend, vaak te algemeen. Wetten past in het dwingende karakter, maar heeft een objectiviteitspretentie, die in feite alleen berust bij de elite en haar volgelingen. Vandaar de

term geboden, die iets weergeeft van aan een groep uitverkorenen bekende morele regels van een dwingend karakter.
Structuur, functies of ontwikkeling. De keuze van deze termen dient vooral om de veelzijdigheid van de pretentie te belichten. 'Structuur' vooral in het kader van een ordehandhavende, 'ontwikkeling' van een profetische elite, het functiebegrip zowel bij de een als de ander. *Te kennen, te verwezenlijken of te handhaven*. Deze drie termen preluderen op de latere indeling in types van elites.

2 Waar het volgende noch gebracht wordt als een strikt persoonlijke literaire visie, noch als een objectieve alleengeldige theorie, kan het misschien het best worden gekarakteriseerd als een 'model', als vermeld door Vercruijsse, E.V.W. in zijn - *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek* - Assen 1960, p. 101.

II. Voorwaarden tot elitevorming

Zie, de aarde is rood
van den tragischen wijn
't paradijs een woestijn
maar het schepsel wordt groot.
H. Marsman

Samenvatting

A. *De spanning tussen zijn en behoren*

In de moderne Westeuropese context is het denken over de samenleving steeds historisch gevat geweest, vanuit een verleden náár een toekomst. De motivering daartoe wordt geleverd door de spanning tussen zijn en behoren. Elk maatschappelijk denken dat zich teveel beperkt tot één dezer beide polen doemt zichzelf tot onvruchtbaarheid.
Reeds het Middeleeuwse denken baseerde zich op deze dialectische spanning tussen de volmaakte hemelse en de onvervolmaakbare aardse Orde.
De Wederdopersbeweging is in ònze geschiedenis een eerste duidelijke poging van een elite het volmaakte op aarde te verwezenlijken. Dit streven wordt later voortgezet, maar er treedt dan een humanisering van de streefpool op.
De nieuwe orde is dan evenzeer door mensen bedenkbaar en voor mensen bereikbaar als de bestaande.
De spanning tussen zijn en behoren krijgt dan politiek de vorm van de strijd tussen progressief en conservatief. In het progressieve denken ontwikkelt zich een grote variatie van streefpolen. Sommige groepen trachten de eigen streefpool een extra aureool te geven, door haar wetenschappelijk gedetermineerd te stellen. Om in de verwarring der veelheid toch een voorsprong te behouden op concurrerende groeperingen wordt o.m. het eliteconcept te hulp geroepen. (Dit treedt dan op als tegenspeler van een reeds gevestigde egalitaire traditie, die zich in deze historische periode niet zozeer op de wetenschap als wel op de alom aanwezig geachte Rede had beroepen. Rousseau's desbetreffende ideeën worden weergegeven als exponent van deze richting.)
Het elitedenken beroept zich daarentegen in theorie op de Macht of op een speciale Inspiratie. Het hier gegeven elitebegrip combineert beide tot een hogere orde.

B. *Vervreemding*

De spanning tussen zijn en behoren behoeft niet altijd de maatschappelijke homogeniteit te verstoren.

Vervreemding, hier gedefiniëerd als ‘het spanningsverschijnsel, dat in één onderschikkend maatschappelijk verband samen werkende groepen onder strijdige postulaten staan’, doet dit wel.
Tenzij er sprake is van tolerantie, brengt de vervreemding het voor elites zo karakteristiek superioriteitsbesef met zich. Wordt dit slechts voor één fase verondersteld, dan is er sprake van een *historische* - is zij blijvend gedacht, van een *natuurlijke* elite.
Voor Marx (één der geestelijke vaders van het begrip), was Entfremdung

uiteindelijk onnodig en onwenselijk; welke rol zij speelt in ónze samenleving is vooralsnog de vraag. In ieder geval zijn er in de hier gehanteerde sociologische versie graden onderscheiden, van absolute harmonie tot absolute vervreemding.
Tenslotte zij aangeduid, dat de sociologie niet alle voorwaarden tot elitevorming op kan noemen, daar deze gedeeltelijk haar oorsprong vindt in voor de sociologie niet meer waarneembare microverschijnselen.

§ 1. *Als historische drijfveer*

De samenleving is het min of meer geslaagde product van menselijke - individuele of collectieve, bewuste of onbewuste - bedoelingen. De wetenschap die haar haar geheimen tracht te ontfutselen, kan dit slechts doen, door zich rekenschap te geven van die bedoelingen. Die samenleving is niet volmaakt, d.w.z. zij is niet de zuivere incarnatie van een door al haar leden gedeelde intentie. Zij is zeker niet meer, maar waarschijnlijk ook niet minder dan een tijdelijk compromis tussen oude en nieuwe, verwezenlijkte en nog te verwezenlijken doelstellingen.

Indien wij dan ook spreken van de *geschiedenis* der *samenleving*, dan is daarmee de spanningsrelatie, waarbinnen de sociale wetenschappen werken, in principe reeds gegeven.

We spreken van een *samenleving*. Hiermee duiden wij aan, dat een aantal personen samen leven, d.w.z. dat zij zich, ondanks welke onderlinge tegenstellingen dan ook, op basis van een gemeenschappelijk gegeven, hoe zeer ook beperkt in tijd en ruimte, bekennen tot een gemeenschappelijk verleden, een huidige samenwerking en een toekomstige bestemming.

We spreken echter ook van haar *geschiedenis*. Hiermee duiden we aan, dat deze samenleving zich heeft ontwikkeld, zij het op basis van een interne doeleindenverschuiving, zij het op basis van gedwongen of gezochte relaties met andere samenlevingen, die haar bestemming mede hebben bepaald. Natuurlijk is een samenleving denkbaar, die in zich zelf rust. Zij aanvaardt haar eigen orde als gegeven en volmaakt en heeft geen contact met andere werelden, die haar bestaan beïnvloeden. Een dergelijke maatschappij heeft echter geen geschiedenis, vanaf het ogenblik dat de orde bereikt is, tot op het ogenblik, dat zij wordt verstoord. Waar in of tussen samenlevingen geschiedenis wordt gemaakt, gebeurt juist het tegenovergestelde: een bestaande orde wordt doorbroken, of een nieuwe orde wordt gezocht.

Het is dan ook in deze historische context, dat onze maatschappijwetenschappen voornamelijk dienen te worden geplaatst.

Onze, d.w.z. de Westeuropese maatschappijwetenschap is goeddeels de wetenschap van onze, d.w.z. de Westeuropese maatschappij.

(Dat zij op het ogenblik in andere werelddelen tot bloei is gekomen, neemt niet weg, dat ook daar haar opkomst is gestimuleerd door het ontstaan van een situatie, die aan de Europese verwant is, of er door beïnvloed is, en dat zij goeddeels wordt beoefend in denkkaders, die in de Europese situatie zijn ontwikkeld.)

Het Europese denken over staat en maatschappij spant zich tussen de polen van de bestaande situatie en de gewenste orde. Het kan ook niet anders zijn, omdat de geschiedenis der Europese samenlevingen de geschiedenis van deze spanningsrelatie is: Haar váderlandse geschiedschrijving is de worsteling om de nationale, haar klassestrijd is de worsteling om de sociale orde, haar koloniale geschiedenis tenslotte is de aanloop tot de wereldorde.

Elk denken, dat tracht zich aan deze spanningsrelatie te ontworstelen, door zich tot een der beide polen te beperken, loopt gevaar zijn wetenschappelijke zin te verliezen.

Een uitsluitende opsomming van gewenste orden of mogelijke doelstellingen immers, wordt een bloemlezing van dogma's zonder meer.

De absurditeit van deze opzet blijkt onmiddellijk, als men zich af gaat vragen, welke doelstellingen in de bloemlezing moeten worden opgenomen en welke niet. Het heeft weinig zin alle utopieën, die in de loop der laatste 500 jaar zijn uitgedacht op alfabetische volgorde van auteursnamen op te sommen[1].

Elke wetenschappelijke opzet zal er op uit zijn de utopieën te plaatsen in de situatie, waarin ze zijn ontstaan, d.w.z. men geeft hen het noodzakelijke relief, door de confrontering met de andere pool; de feitelijke toestand waar zij een reactie op waren.

Het tegendeel, een uitsluitende beschrijving van bestaande sociale feiten in encyclopedievorm is al even zinloos. Wie zal bepalen, wat een sociaal feit is en op grond waarvan zal men bepalen, of het opgenomen dient te worden of niet? De veronderstelling, dat alles wat gebeurd is, voor ons van evenveel belang is, zal niemand willen delen.

Het eerste wat men zoekt, is een wetenschappelijk ordenend gezichtspunt. Zodra men erkent, dat het intermenselijk gebeuren in het veld der groepsrelaties het resultaat is van menselijke strevingen, ligt het voor de hand, de andere pool, het streefbeeld, als selectiecriterium voor de beschrijving der bestaande relatie te aanvaarden.

Het is deze dialectische spanning tussen zijn en behoren, die het maatschappelijk gebeuren en daarmede de wetenschap van het maatschappelijk gebeuren haar signatuur geeft.

Al naar gelang van de feitelijke situatie en haar wetenschappelijke interpretatie kan deze structuur verschillende vormen aannemen.

a. De historische basisvorm. Men kan zich de relatie denken als de

verhouding tussen een bestaande situatie, die eenvoudig gedefinieerd wordt als de niet-orde of nog-niet-orde, en één streefideaal, dat algemeen en uitsluitend wordt geaccepteerd. De niet-orde is b.v. de mensheid na de zondeval, de orde is de goddelijke gemeenschap. Aanvaardt men deze scheiding als natuurlijk en onontkoombaar, dan is er, sociologisch gesproken, eigenlijk nog geen spanningsrelatie. Zodra men echter tracht, door menselijk ingrijpen, de niet-orde op te heffen tot de Orde dan begint de geschiedenis der samenleving.

De hier als voorbeeld gegeven maatschappijbeschouwing, gebaseerd op de relatie tussen een onontkoombare, bestaande, niet volmaakte orde als kreupele vorm van een gekende, onbereikbare, algemeen als ideaal geziene orde, is over het algemeen slechts denkbaar in een min of meer statische in zichzelf rustende samenleving. (n.b. hier is allerminst mee bedoeld een *rustige* samenleving, maar alleen aangeduid, dat er geen duidelijke wijzigingen optreden in de macro-structuur).

Het feit dat men zich realiseert, dat de feitelijke situatie niet de ideale orde weerspiegelt, geeft wel een mogelijke speelruimte voor maatschappelijke dynamiek, maar deze speelruimte is beperkt. Het ideaalbeeld wordt algemeen geaccepteerd, de streefrichting ligt vast en het is slechts de menselijke onvolkomenheid, een even vastliggend gegeven, die de verwezenlijking der ideale orde in de weg staat. Voorzover er al verschillen in maatschappijbeschouwing mogelijk zijn, liggen zij besloten in het kader van verschillen in tempo en graad en betreffen zij niet de aard van of richting der ontwikkeling.

Het aardse bestel is daar de onvolmaakte vorm van het Goddelijk bestel. Er is geen theoretische tegenstelling tussen beide; de aardse gezagsdragers zijn de vertegenwoordigers der door God gewilde orde. In die zin is in de Middeleeuwen elke poging om de maatschappelijke orde principieel te wijzigen in dit kader een aanslag op de Goddelijke orde. De gezagsdragers kunnen haar niet anders zien dan als ketterij, de revolutionnairen kunnen zich niet anders aandienen dan als godsdienstthervormers.

b. De eerste sprong naar de streefpool. In en na de Hervorming wordt dit denkkader doorbroken. Het is niet verwonderlijk, dat in eerste instantie deze doorbraak het karakter krijgt van een religieuze hervorming. Hoe revolutionnair Luther en Calvijn ook gewerkt mogen hebben in de ogen van hun tijdgenoten, toch is de wijziging, die zij voorstellen in het hier geschetste raam voor ons, maatschappelijk gezien, betrekkelijk bescheiden[2].

Weliswaar herzagen zij het Goddelijk ideaalbeeld en brachten zij nieuwe

opvattingen over de mogelijke realisering ervan op aarde, maar in principe handhaafden zij de idee van de tegenstelling tussen de enige Goddelijke orde en de aardse onvolmaaktheid. Het was, althans sociologisch gesproken, de oude leer in een nieuw gewaad. Hun revolutionnaire werking lag dan ook veeleer in de schepping van een nieuwe relatie tussen de individu en zijn God, dan in de schepping van een nieuwe maatschappelijke conceptie. (De invloed van een predestinatieleer als ideologisch element daar gelaten).[3].

Veel doorslaggevender, daarom ook veel feller bestreden en uiteindelijk met wortel en tak uitgeroeid, was de maatschappijwijziging, die de Wederdopers, althans de Taboritisch-Joachimitische richting ervan, voorstonden. Zij verklaarden, dat het ogenblik gekomen was, om de tegenstelling tussen de onvolmaakte niet-orde en het Koninkrijk Gods op te heffen. Zij achtten zich bekend met de wijze waarop Gods Koninkrijk diende te zijn ingericht en waanden zich de uitverkorenen, de religieuze en sociaal-politieke elite, om dit nieuwe rijk uit te roepen.

Hun poging, om met één greep de spanning tussen ideaal en werkelijkheid op te heffen is in bloed gesmoord. Maar de apostolische idee, dat het Koninkrijk Gods van deze aarde kan zijn, alle Munsterse excessen en terugblikkende elementen ten spijt, schoot wortel en is blijven voortleven. Zij is dat niet alleen als een vage wensdroom van geleerden en idealisten, maar als een maatschappelijke kracht, die de geschiedenis van Europa en later die van de wereld in beweging zou zetten. Als voorloper van moderne elites, zouden de Wederdopers (en waarschijnlijk ook de radicale Hussieten) een nadere, historisch-sociologische studie dan ook meer dan waard zijn[4]. Zij openen de periode van de godsdienstoorlogen, waar religieus-geïnspireerde elites (men denke slechts aan de Engelse Puriteinen) zo'n grote rol zullen spelen.

c. De humanisering van de streefpool. De grote stroom van het Europese denken over staat en samenleving is zich echter, soms meer, soms minder bewust blijven bewegen in het dialectische spanningsveld tussen zijn en behoren, zonder zich volledig te willen of kunnen binden aan één der beide polen.

Zodra het zich echter had onttrokken aan de binding van het kerkelijk denken en deze polen niet meer uitsluitend zag als de tegenstelling tussen de Godsstaat en de menselijke onvolmaaktheid ontwikkelde het een verblijdende, of zo men wil verontrustende, in ieder geval een verrassende veelvormigheid.

Het nam daarbij op de duur twee gestalten aan: waar het zich onledig hield met de analyse van het zijnde, het geweest zijnde en het wordende, noemde het zich (sociale) *wetenschap*, waar het zich verdiepte

in de formulering van het mogelijke en wenselijke, *politiek*. Beide zijn als zodanig te onderscheiden, maar niet scheidbaar. De politiek trachtte vaak haar programma te baseren op de wetenschappelijke gegevens over de bestaande situatie, de wetenschap analyseerde vooral die feiten, die een uitdrukking waren van een vorige politieke vormgeving.

Gezien vanuit het oogpunt ener ideeëngeschiedenis is de humanisering van de streefpool ongetwijfeld het interessantste moment. De verwezenlijking van de betere samenleving wordt niet langer gezien als een door God, maar als een door de mensen gestelde taak.

Van dat ogenblik af krijgt het maatschappelijk denken een enorme, geseculariseerde politieke stootkracht; van dat ogenblik af ook versnippert het zich steeds meer in nationale en/of klassegebonden sferen.

De humanisering van de streefpool heeft echter ook belangrijke gevolgen voor de analyse der feitelijke situatie. Als de toekomstige orde een zaak van menselijke besluiten is, dan is, terugredenerend, de bestaande orde het ook. Zij is dan niet meer de vanzelfsprekende, menselijke onvolmaaktheid als het natuurlijk tegendeel der Goddelijke perfectie. Ook zìj is de uitdrukking van een menselijk overleg en als zodanig voor een theoretische benadering vatbaar. De scheiding tussen beide polen is niet meer die tussen God en mens, maar die tussen vandaag en morgen; deze is de uitdrukking van wat groep A gisteren gewild heeft, gene is het beeld dat groep B voor morgen voor ogen heeft.

De bestaande toestand is de uitdrukking van een gewilde orde, de verwezenlijking van een eens gemaakt plan. Deze verandering van inzicht promoveert het bestaande tot het verdedigbare en degradeert het tot het vervangbare. Het is op dat ogenblik, dat maatschappelijk de begrippen *conservatief* en *vooruitstrevend* mogelijk worden.

Het *conservatieve* denken ziet in de bestaande situatie de realisering van een aanvaard en aanvaardbaar plan. Het zegt niet noodzakelijkerwijs, dat de bestaande orde de ideale orde is, maar beide zijn verwant. De bestaande orde is een logische fase, zij ontwikkelt zich in de gewenste richting, alle voorwaarden voor de mogelijke voortgang zijn aanwezig en worden in principe op de juiste wijze benut (of, waar de conservatief optreedt als laudator temporis acti: de achteruitgang is zo gering als maar mogelijk is). De twee polen zijn er nog wel, maar de spanning tussen beide is niet groter, dan in de gegeven situatie mogelijk is, of eventueel zelfs ooit mogelijk zal zijn.

In politieke zin kan dit denken even hardnekkig aangewend worden ter verdediging van de status quo als het hier na te schetsen quasiéénpolige denken van Pareto c.s.

Er is echter een belangrijk onderscheid: het is niet zoals daar de uitdrukking van een a-historische, door biologische motieven bepaalde dwangverhouding, maar de realisering van een redelijke, door mensen gedachte en geschapen orde.

Het *progressieve* denken aanvaardt ook de veronderstelling, dat de bestaande samenleving de uitdrukking is van een gewild plan. Het staat echter critisch tegenover de bestaande situatie, meent, dat die voor wijziging vatbaar is en tracht door politieke actie die verandering te bewerkstelligen.

Dit denken is *gematigd progressief*, waar het zich beperkt tot technische critiek. In dat geval heeft het met de conservatieve groep het streefbeeld gemeen, maar het verschilt van mening over de mate, waarin dit streefbeeld reeds is gerealiseerd.

Het is deze progressiviteit binnen het systeem, die typerend was voor de maatschappelijke inzichten van vooruitstrevende, burgerlijke groeperingen in het politieke bestel der negentiende-eeuwse burgerlijke democratie.

Het *radicale progressieve* denken zet de polen verder uiteen. Zo de bestaande situatie al de uitdrukking van een bepaalde orde is, zo is toch de gewenste orde een totaal andere. De bestaande orde mag zich dan al verschanst hebben in een aantal eerbiedwaardige instituties, die zin hadden in de tijd van hun ontstaan (en dit is nog een milde interpretatie), de maatschappelijke ontwikkeling is, zo wordt hier gesteld, inmiddels zo ver voortgeschreden (of dient, zo wordt gezegd, van nu af voort te gaan schrijden) in een richting, die het bestaan van deze instellingen niet langer wettigt. De eventuele ‘wetenschappelijke’ analyse van de bestaande situatie wijst uit, dat deze instellingen niet meer de gehele samenleving dienen, maar nog slechts om der wille van beperkte groepen in stand worden gehouden. Het nieuwe plan daarentegen denkt in functies en structuren, die zijn aangepast aan een reeds geëntameerde, als onderstroom zichtbare ontwikkeling, of die ruimte maken voor een alsnog te beginnen en wenselijk geachte ontwikkeling.

Het is dit denken, dat haar politieke vorm vond en vindt in de socialistische en communistische politieke bewegingen, in de denktrant van de bouwers van grotere, politieke, supranationale eenheden, in de beweging voor koloniale minderheden, kortom in alle actie die de omverwerping der status quo op principiële gronden tot doel had of heeft. (In navolging van B.W. Schaper zou men ook een vierdeling kunnen aanhouden: een begrippenpaar progressief - conservatief, dat min of meer ‘realistisch’ tegenover het heden staat en een begrippenpaar reactionair-

revolutionair, dat de polen wijder uiteenzet en een meer romantiserende houding tegenover toekomst en verleden aanneemt[5].

Wat al het eigenlijke, Europese, maatschappelijke denken en handelen in heel zijn verwarrende tegenstrijdigheid en veelvormigheid toch weer samenbindt, is het besef, dat de bestaande situatie niet de natuurlijke, de onontkoombare, eeuwige, door God gewilde is. Men kan haar aanvaarden of verwerpen, maar zij is niet zo, omdat hij zo moet zìjn, maar omdat wij haar zo gewìld hebben. Daarmee is zij een deel van onze verantwoordelijkheid en moeten wij maatschappelijk kunnen rechtvaardigen, waarom wij haar wensen te handhaven of te wijzigen.

Indien men er vanaf ziet, hierbij de hulp in te roepen van een Goddelijke imperatief, welke andere hulp wenst men dan er voor in de plaats te stellen?

Het is psychologisch onmiskenbaar, dat het bestaande voor ons gevoel veelal meer recht van bestaan heeft, dan het niet-bestaande. Door er te zijn, is een maatschappelijke instelling het gezonde bewijs, dat zij door mensen gewild en gemaakt is. Het niet-bestaande kan ook gewild zijn, maar hoe zal het uitvallen en zullen we het nog wensen als het er eenmaal is? Het gevolg van deze - au fond misschien onlogische - instelling is, dat het conservatieve denken veel minder moeite heeft gedaan de bestaansgronden van de door haar verdedigde instellingen in een logisch systeem aanvaardbaar te maken, dan het progressieve denken. Het is dan ook vooral de andere analyse van de motivering der gewenste verandering door de progressieve groepen, die ons de ontwikkeling van het denken over de samenleving als aanloop tot een beschouwing over elitevorming het duidelijkst voor ogen stelt.

Als na de woelingen der Godsdienstoorlogen, het maatschappelijk denken in de Verlichtingsperiode haar nieuwe gewaden toont, dan is onder de persoonlijke voorkeuren toch nog een gemeenschappelijke snit herkenbaar. De bestaande samenleving is volgens de auteurs der Verlichting onnatuurlijk, omdat zij onredelijk is. Indien wij ons bij ons denken over de samenleving laten leiden door de Rede, dan zal ons het beeld der harmonische samenleving duidelijk worden en blijken, langs welke wegen zij kan worden verwezenlijkt. Bewandelen wij die wegen, dan bouwen wij aan de vooruitgang, d.w.z. aan de harmonische samenleving.

Het zij hier voor een ogenblik in het midden gelaten, welke in concreto dan die wegen dienen te zijn en hoe men zich de harmonische samenleving precies voorstelt.

Het belangrijkste hier is, dat het op deze inzichten gebaseerde maat-

schappelijk handelen voor haar actie niet langer de zegen vraagt van de Kerk maar van de Rede[6].

Het is in het kader van het progressieve denken, dat de maatschappijwetenschap het eerst op eigen benen komt te staan en een geestelijke autoriteit verwerft, die zij, hoe omstreden haar deeluitspraken ook mogen zijn, in de volgende twee eeuwen voortdurend versterkt, uitbouwt en institutionaliseert.

Zij staat er echter niet als een onverdeelde wetenschap, want zij groeit en bloeit in een verdeelde wereld.

In de Verlichting, en zeker in de Franse Verlichting, was zij dit nog min of meer, de Revolutie kon nog voor àllen een Godsdienst der Rede in het leven roepen. Maar reeds tijdens en zeker na die revolutie ontstaat het kaleidoscopisch beeld, dat ons zo vertrouwd is uit alle cultuurhistorische overzichten. Het progressieve denken valt in scholen uiteen, het conservatieve denken heeft haar tegenscholen, er ontstaat het ogenschijnlijk zo verwarde beeld, dat G. Lukacs later in de pen gaf deze periode te beschrijven onder de sprekende titel: Die Zerstörung der Vernunft[7].

Het is hier niet de plaats om na te gaan, hoe de maatschappelijke verdeeldheid de wetenschappelijke verdeeldheid op de been hield en viceversa. Het merkwaardige in de ontwikkeling is veeleer hoe, in de onderlinge relatie van wereld en wetenschap, de pretentie van en de behoefte aan homogeniteit doorkruist wordt door beider feitelijke gespletenheid.

Het overeenkomstige is, dat in alle naties en alle klassen zich gelijkelijk de behoefte ontwikkelt, het maatschappelijk handelen wetenschappelijk te richten. De adviezen, die de wetenschap in antwoord daarop geeft, hebben de pretentie ener algemene geldigheid, de wetenschap maakt het zich zelfs tot het meest essentiële kenmerk, niet een persoonlijke voorkeur, maar een generale wetmatigheid tot uitdrukking te brengen. Tegenover deze homogeniteit in vraag en antwoord staat echter een even onmiskenbare heterogeniteit: vanuit de verdeelde samenleving rijst een grote verscheidenheid aan vragen en de maatschappijwetenschap geeft met grote gulheid een grote verscheidenheid van antwoorden, niet alleen op verschillende, maar zelfs op dezelfde vragen.

Ziehier het merkwaardige beeld van de op het positivisme georiënteerde Westerse cultuur:

Een aantal groepen, ieder strevend naar de verwerkelijking of handhaving van een bepaalde orde; ieder zich beroepend op een wetenschappelijke theorie, die verklaart, dat zijn opvatting niet alleen een groepswens, maar een algemene, voor de gehele betrokken samenleving geldende wetmatigheid tot uitdrukking brengt.

Het wordt in de loop der negentiende eeuw duidelijk, dat de Rede als alleenzaligmakend middel gefaald heeft. Zij heeft het maatschappelijk handelen niet kunnen verhinderen, de meest ónredelijke escapades te ondernemen en zij heeft het denken over de samenleving niet dezelfde imponerende stimulansen gegeven, die de natuurwetenschappen hebben groot gemaakt.

Zij zal nog steeds erkend worden als nuttig en nodig, maar zij is niet meer voldoende.

Waar zal de maatschappelijke theorie dan haar uiteindelijke toetssteen in vinden, als de Kerk en de Rede hebben gefaald?

Het inzicht, dat de maatschappij in ontwikkeling is, is in die periode algemeen. Dat de verklaring van het maatschappelijk gebeuren slechts kan geschieden door een evolutieprincipe in te brengen, is een overtuiging die als een rode draad door alle theorieën van het tijdperk loopt. En toch beweegt zij! Maar waarheen? Wat is die streefpool waarnaar zij zich richt? Is dat inderdaad een door mensen gesteld ideaal, of is het iets, waar wij zelf de hand niet in hebben, een ontwikkeling, die we zouden kunnen onderkennen, maar niet beinvloeden, zoals we de loop der planeten kunnen onderkennen, maar niet beinvloeden? Maakt de mens al met al toch niet zijn eigen geschiedenis en is hij onderworpen aan natuurwetten, die zijn lot bestemmen? Welke zijn dan die wetten en waarheen leiden zij ons?

asp;

Voorwaar had het sinds Comte niet aan pogingen ontbroken, om de sociale wetenschap aan de denkkaders der natuurwetenschap aan te passen en de wetmatigheden in de samenleving langs die weg op het spoor te komen. Bij hem is dit echter nog een ‘savoir pour prévoir’, de zo verkregen kennis is het middel om de bestaande situatie beter te analyseren, om daardoor in des te grotere vrijheid de weg van de bestaande situatie naar de nagestreefde te kunnen afleggen.

Met Spencer evenwel, wordt de wetmatigheid naar de toekomst doorgetrokken. Dezelfde wetten, die ons in het verleden hebben geleid, zullen het ook in de toekomst doen. Weliswaar is de maatschappij in beweging, maar het is in de grond van de zaak geen door de mensen gewilde beweging, maar de voltrekking van een natuurwet.

Spencers speciale, op Darwin geïnspireerde opvattingen zijn als verklaringsgrond voor onze maatschappelijke ontwikkeling later weinig bevredigend gebleken. Dit kan evenwel gelegen hebben aan de toenmalige stand van het natuurwetenschappelijk en biologisch denken, waar hij gebruik van kon maken, of veeleer nog aan de onvolwassenheid van het sociale denken, waarop het geënt moest worden.

De gedachte om de geschiedenis der samenleving te doorgronden, door

haar eeuwige wetten op te sporen (en zo de maatschappijwetenschap te verlossen uit de mogelijke impasse, waarin de veelheid van interpretaties der andere scholen haar gebracht hadden) is echter levend gebleven, en is zelfs bepalend voor een belangrijke denkrichting in de moderne sociologie.

Voor haar is de maatschappijwetenschap niet het middel, dat de mens helpt, zijn eigen samenleving in te richten, maar de wet, die hem duidelijk maakt, dat hij het niet kan, althans het niet anders kan, dan hij het altijd al gedaan heeft. Wij zijn geen werktuigen in de hand van God of de Rede, maar mieren in de greep van de biologische wet. Ook deze wetenschappelijke opvatting leidt in de maatschappelijke practijk tot de verdediging van de status quo. Zij kan veel expliceren over wat niet verandert, of slechts op biologisch niveau verandert. Zij kan echter weinig licht doen schijnen over de problemen, die hier aan de orde gesteld zullen worden. Voorzover zij het aanzien heeft gegeven aan een elitetheorie, valt die in het later nader te behandelen kader van Pareto's opvattingen[8].

Zo kon ook dit pad voor het progressieve denken geen vista openen op een mogelijke legitimering van haar streefideaal. De vraag, waarom een bepaalde ontwikkeling, voorgesteld op grond van een wetenschappelijke analyse van de bestaande situatie, de voorkeur verdiende boven andere ontwikkelingen, die dezelfde aanspraak deden gelden, bleef bestaan.

Het is mede als een poging, om zich aan de greep van deze problematiek te ontworstelen, dat dan het begrip *elite* haar intrede doet in het sociologisch denken.

d. De elite als gids. Het kenmerk van een elite is, dat zij zich stelt als een uitverkoren groep. Zij is niet een gekozen groep op basis van een delegatie- of representatiebeginsel. Zij ìs (haars inziens) superieur en deze superioriteit verkrijgt haar wijding niet van een andere, minder geïnaugureerde groep.

In de religieuze sfeer was de elite dan ook de groep door Gòd uitverkorenen. Zij waren uitverkoren op grond van een beginsel, dat zij niet zelf hadden gemaakt. In het wetenschappelijk denken echter is geen plaats voor door God gewijde groepen. Indien daar een groep als uitverkoren gezien wordt, dan is zij dat op grond van een wetenschappelijk beginsel. Ook hier geldt echter, dat dit beginsel gebaseerd is op een theorie, die deze elite als een voltrekkende groep ziet, die in haar bevoorrechte positie verkeert als instrument van een niet door haar in beweging gezette ontwikkeling. De elite is dan de voltrekker van een taak of de handhaver van een orde. Zij doet dit in opdracht van een hoger beginsel, dat door de wetenschap is erkend.

Het doet er niet toe, waarin zich deze superioriteit uit, in raseigenschappen, wetenschappelijk inzicht of historische positie. Het doorslaggevende element is, dat zij - als deel van de samenleving, op grond van speciale eigenschappen en een speciale opdracht, die haar zijn toegevallen - de samenleving als geheel naar een bepaalde bestemming kan leiden, of een door haar als juist geziene orde kan handhaven.

De geschiedenis, om Pareto te paraphraseren, is een kerkhof van elites. In vele situaties, waarin maatschappelijke verdeeldheid het onmogelijk maakte, een bepaald inzicht min of meer automatisch te laten prevaleren, heeft een bepaalde groep zich de elite gewaand, die ook namens het niet ingewijde deel, de beslissing voor het totaal diende te nemen. Het doet niet ter zake of zij zich Wederdopers of Jezuieten noemden, hun uitverkiezing gaf hun het morele overwicht, dat zij nodig hadden om de maatschappelijke ontwikkeling naar hun, door hogere inspiratie geleide hand te zetten.

Als in de negentiende eeuw het concept der elite haar intrede doet in het wetenschàppelijk denken, dan is het geen wonder, dat haar superioriteit dan ook meteen berust op een exclusief wetenschappelijk inzicht. Het is niet, zegt zij, eigenbelang of geldingsdrang die deze groepen het recht geeft, het lot van anderen te bestemmen. O neen, het is de wetenschap, die dit uitgemaakt heeft; het is niet hun eigen keuze, maar de door de wetenschap gevonden wetmatigheid, die hen voor deze taak heeft gesteld. Het gaat er echter niet om, hoeveel hypocrisie wij in dit concept menen te moeten ontdekken. Daar, waar de maatschappelijke situatie en het denken over de samenleving in een soort eeuwig schaak dreigden te verstarren, bracht het eliteconcept, althans theoretisch, uitkomst. Wat een splitsing van de maatschappij in gelijkberechtigde groepen leek, wat een verdeling in gelijkwaardige en tegenstrijdige theorieën scheen, was dit, vanuit het elitestandpunt bezien, tenslotte toch niet. Er waren zienden en blinden en de zienden hadden plicht en recht de blinden te leiden. De weg naar de streefpool, de gemeenschappelijke weg naar de streefpool, was weergevonden, er was een als gids optredende elite, en binnen afzienbare tijd zou de maatschappelijke eenheid en harmonie zijn hersteld.

Het is niet moeilijk achter deze algemene typering b.v. het Marxisme en de rol van het proletariaat te herkennen. Het zijn inderdaad de denkbeelden van Marx, die vanaf 1850 meer en meer de gemoederen van o.m. de sociologen gaan bezig houden, het zijn de socialistische partijen, die meer en meer het gezicht der binnenlandse sociale ontwikkeling gaan bepalen.

Het is ook in de Marxistische leer, dat het concept elite uitvoerig en expliciet, zij het niet onder die naam, wordt gebracht. Maar al

vindt men het daar in een zeer duidelijke vorm, het wordt in feite op veel meer terreinen gebruikt. Men vindt het reeds bij Comte en Saint Simon en later zal het theoretici en politici der extreme rechter zijde even goede, zo niet betere diensten bewijzen[9]. Het speelt een rol in allerhande emancipatiebewegingen in strevingen naar nationale zelfstandigheid, en in pogingen om grote Rijken te stichten of te doen herleven. Maar welke vormen het sindsdien ook aannam, steeds vaker werd de wetenschap aangeroepen, als zijnde de instantie, die het optreden der elite van te voren had geëist of voorspeld en die het achteraf diende te rechtvaardigen.

Hoe vaak ook gesproken kan worden van een misbruik van wetenschappelijke inzichten door baatzuchtige politici, het is onmiskenbaar, dat de wetenschap hier ook een eigen verantwoordelijkheid heeft. Zij heeft het eliteconcept vaak als maatschappelijke realiteit herkènd, maar het soms evenzeer tot maatschappelijke realiteit gemààkt.

e. Elite en wetenschap. Een laatste stap rest ons nog te doen. Het is o.m. de taak der maatschappijwetenschap, de samenleving te onderzoeken en op te sporen, hoe haar ontwikkeling bepaald wordt door menselijke en buitenmenselijke invloeden. Hoe de maatschappij zich zou dièn en te ontwikkelen kan blijkbaar alleen juist bepaald worden, als men min of meer weet, hoe zij zich kàn ontwikkelen.

Voorzover de maatschappelijke vormgeving gebonden is aan de kennis van haar ontwikkelingswetten, is de wetenschap de instantie die bepaalt, hoe ver men hierin kan gaan. Niet alleen op grond van deze deductie, maar op de empirische grond van de gehele feitelijke ontwikkeling van de rol der maatschappijwetenschap, kan men zeggen, dat de sociologie niet een vrijblijvend waarnemingsmechanisme is, maar een maatschappelijke kracht. Zij is soms bewust als zodanig aangewend, soms heeft zij ongewild als zodanig gefunctioneerd.

Hoe het ook zij, zij incorporeert daarmee een stuk maatschappelijke verantwoordelijkheid. Al vroeg zijn vele sociologen zich bewust geweest van deze verantwoordelijkheid en hebben zij deze sòms gretig, sòms schoorvoetend op zich genomen. Door dit te doen bekleden zij een zekere machtspositie, soms een zeer geringe, soms een verrassend invloedrijke. Hoe dit zij, als ingewijden in een wetenschap beschikken zij mogelijkerwijs over een inzicht, en daarmee over een macht, die aan anderen is onthouden. Het maatschappelijke systeem is echter vaak zo geconstrueerd, dat zij deze macht niet of slechts in gedelegeerde vorm kunnen toepassen. Velen hebben hier vrede mee gehad, zeker wanneer het heersende systeem, op welke wijze dan ook, de door hen gevonden inzichten deelde en in practijk bracht.

Er zijn echter situaties geweest, waarin men kon spreken van een tegenstelling tussen geest en macht. Het was dàn, dat in de sociale wetenschap het inzicht rijpte, dat de wetenschapsbeoefenaren zelf als elite zouden kunnen optreden. Zij beschikten over de superieure kennis, het heersende apparaat was echter niet in staat die kennis op de juiste wijze te appreciëren of toe te passen; was hier niet het ogenblik aangebroken dat de wijsgeer koning diende te worden?

Het is in deze verknoping van de ontwikkeling van de taak der wetenschap en de behoefte aan de directere beleidsbinding, dat Mannheim en Geiger de elitediscussie voortzetten. Het is dit aspect van de elitetheorie, reeds door Comte en Saint Simon geëntameerd, dat wellicht de meeste relevantie heeft voor onze huidige situatie. Het is niet in de laatste plaats de vraag naar de mogelijkheid, wenselijkheid en aard ener *wetenschappelijke elite*, die ons hier zal bezighouden.

§ 2.a. *De weg voor allen*

Als voorgeschiedenis tot het elitedenken is het van belang te releveren dat het middeleeuwse denken over de maatschappij - natuurrecht-invloed en heimwee naar het Romeinse Rijk daargelaten - onder drieërlei teken staat:

1. De maatschappij is onvolmaakt.
2. Zij is noodzakelijkerwijs onvolmaakt en niet door menselijk ingrijpen uit die onvolmaaktheid op te heffen.
3. Er zijn geen maatschappelijke groepen van deze onvolmaaktheid uitgezonderd.

Zoals Troeltsch zegt:

> Andererseits aber ist es mit seiner Betonung gleicher Gebrechlichkeit aller und eines radikalen Abstandes aller von Gott, sowie mit seiner Zurückführung alles Heils auf den Gnadenwillen Gottes weit entfernt von jeder prinzipiell aristokratischer Denkweise von der Grundlehre der Herrschaft und des Vorzugs der wenigen auf Grund natürlicher Anlagen und geschichtlicher Auslese[10].

De Nieuwe Tijd neemt het postulaat der onvolmaaktheid over. Zij mag haar aan andere oorzaken wijten, haar in andere feiten zien gedemonstreerd, ook voor haar is het bestaande onvolmaakt.

De nieuwe theorie, die de stootkracht zal leveren om de Middeleeuwse samenleving te doorbreken, heeft in al haar verscheidenheid echter als nieuw postulaat gemeen, dat er wegen moeten zijn deze onvolmaaktheid te beëindigen. De veelheid van vormen waarin deze overtuiging werd gegoten is in het voorafgaande reeds gesuggereerd. Het is nu het derde postulaat, dat vooral de aandacht vraagt.

Indien er een weg zou kunnen zijn van het onvolmaakte naar wat op zijn minst geacht wordt te zijn het minder onvolmaakte, in welke relatie staan de leden der samenleving tot die weg? Nader gepreciseerd doen zich hier twee vragen voor:

1. In welke *kenrelatie* staan zij tot die weg? Is de wetenschap van die weg een wetenschap van allen en voor allen? Of zijn er groepen van uitverkorenen, die over een kennisbron beschikken, die voor anderen vooralsnog of voor immer verborgen is?

2. In welke *zijnsrelatie* staan zij tot die weg?

Is deze weg in principe voor allen beschikbaar, die van haar bestaan weten, of zich er blindelings door anderen heen laten leiden? Of zijn er alleen speciale personen of groepen, op speciale plaatsen of in speciale periodes geroepen, deze weg te betreden?

Het is binnen het bestek van deze dilemma's dat het Europese denken en handelen op het gebied der maatschappelijke vormgeving zich gaat bewegen.

Ook de opmars naar de streefpool kan men zich denken als gespannen tussen twee subsidiaire polen, de elitaire en de egalitaire.

In de elitaire sfeer is er de uitverkiezing. Er is een groep, die weet, wat anderen niet weten; die kan, wat anderen niet kunnen; die mag, wat anderen niet mogen.

In de egalitaire sfeer is de weg de weg voor allen; de weg van de samenleving is de weg vòòr en dòòr de samenleving.

De elitaire pool en de egalitaire pool zijn in hun meest consequente vorm extremen; theorie en practijk der maatschappelijke vormgeving hebben zich tussen beide in bewogen. Beide hebben als denkwijzen hun aantrekkelijkheid en hun aanhangers. Beide hebben zowel theoretisch als practisch hun toepassing gevonden.

Deze principiële ambivalentie mag echter niet uit het oog doen verliezen, dat in de landen, waar het denken over deze vraagstukken is ontwikkeld, dit denken plaats vond tegen de achtergrond van reeds gerealiseerde en geïnstitutionaliseerde opvattingen. Voorzover deze analyse zich bezighoudt met het sociologisch denken in West-Europa vlak voor en na de Franse revolutie, moet dan ook scherp in het oog gehouden worden, dat het politieke denken daar vaak in het teken stond van een egalitaire visie. Het elitaire denken kwam tot leven tegen de achtergrond van een als ongewenst of onmogelijk geziene realisering van een egalitaire instelling. Een meer concrete analyse van bepaalde elitetheorieën krijgt dan ook pas relief tegen een schildering van een egalitaire constructie (of schijnconstructie), waartegen zij opponeerde. Deze oppositiefunctie heeft het karakter van elitedenken verregaand beinvloed. Waar haar

critiek aangrijpt bij het egalitaire karakter van een bepaalde theorie of het (schijn-) egalitaire karakter van een bepaalde samenleving, dient de tegenpartij te worden gehoord.

Het is vandaar, dat een analyse van de theorie van de weg voor allen, aan de beschouwingen over de theorie van de weg der geroepenen voorafgaat.

De motor, die in de achttiende eeuw de wagen van het maatschappelijk vooruitgangsgeloof gaat voortstuwen is de Rede. Het menselijk overleg neemt de plaats in der Goddelijke Openbaring. In theorie houdt dit niet automatisch in, dat het maatschappelijk denken onder een egalitair voorteken komt te staan. Het is een tweede veronderstelling - die, dat alle mensen gelijkelijk met het vermogen tot redelijk inzicht zijn begaafd - die in deze periode een bepaalde stroming een egalitair cachet geeft. Waar deze tweede veronderstelling ontbreekt, ontstaat de maatschappelijke practijk der verlichte despoten. Waar zij nadrukkelijk wordt ingelast, ontwikkelt zij zich tot de theorie der op verandering en medezeggingschap beluste burgerij. Het is in deze vorm, dat zij het dynamiet levert voor de Franse revolutie en het is in deze vorm dat zij in theorie en practijk een werelddeel verovert. Haar kampioen was J.J. Rousseau en het is dan ook zijn theorie, die hier als voorbeeld gesteld zal worden.

§ 2.b. *Rousseau*

De man. Rousseau is in 1712 te Genève geboren. Zijn moeder sterft in het kraambed. Voorzover zijn vader hem een opvoeding geeft, is die bijzonder onorthodox. Gecombineerd met een aangeboren onevenwichtige instelling leidt dit er toe, dat hij tot zijn zevenendertigste een allermerkwaardigst bestaan leidt. Ambachten en ongelukken volgen elkaar kaleidoscopisch op, nergens voelt hij zich thuis, overal krijgt hij ruzie. Maar toch is er iets in hem, hij voelt het en anderen voelen het ook, dat hem tot meer maakt dan een querulant, een gigolo, een mislukt musicus.

In 1749 eindelijk krijgt dit vermoeden zijn maatschappelijke erkenning. Zijn ‘Discours sur les arts et les sciences’ wordt bekroond. Dan volgen tien jaren, waarin zijn ster rijst, hij is een groot man in de Parijse salons en beweegt zich in de wereld, waar hij zo lang van buitenaf tegen aangekeken heeft. Hij krijgt er ruzie, ruzie met welhaast iedereen en vooral met zijn beschermers. Maar hoe het ook zij, de ruzie is nu een ruzie tussen gelijken, kerkvorsten en encyclopedisten achten hem hun haat waardig. In 1752 verschijnt zijn ‘Discours sur l'inégalité’, in 1762 (in Amsterdam) zijn ‘Contrat social’, de werken die hem zijn politieke roem

bezorgen. De ‘Emile’ geeft echter de genadeslag aan zijn Parijse glorietijd, hij moet vluchten, zwerft rond in Zwitserland en Engeland, keert in 1761 terug naar Frankrijk, is in 1770 zelfs weer in Parijs, vindt nog steeds beschermers, maar is dan al een uitgestotene. In 1778 sterft hij in Ermeno ville, onder nooit geheel opgehelderde omstandigheden.

Het is bijzonder moeilijk de relatie te vinden tussen Rousseau's leven en zijn werk. Beide zijn uitzonderlijk, dat is al het meeste, dat men zeggen kan. Zijn eigen uitvoerige mededelingen over een langvoorbije jeugd in de Confessions en Dialogue zijn sterk emotioneel gekleurd en zijn jaren later geschreven. Zijn beschrijvers zijn veelal zijn vrienden, of zijn vijanden. Wat de origine van zijn politieke denkbeelden betreft echter, lijkt één bepaald facet wel van belang:

Rousseau was reeds een gerijpt man, toen hij, min of meer als bij toverslag op het toneel der grote wereld verscheen. Deze ontmoeting bleek niet alleen een schok voor de grote wereld, maar ook voor hem. Hoe onwaarschijnlijk zijn bestaan ook voordien geweest was, het had voor hem, en dat misschien vooral in terugblik, een zekere natuurlijkheid gehad, die de Parijse wereld miste. Hij belandt daarin als een vreemdeling, genoeg gebonden om alles te begrijpen, vreemd genoeg om niet alles te vergeven. Voor hem representeert uiteindelijk het Zwitserse kanton de politieke natuurlijkheid, het Franse hof haar ontaarding[11].

De theorie. Het onderstaande is een zeer beperkte politieke selectie uit het veelomvattende oeuvre van Rousseau. Waarom het zaak is, aandacht te besteden aan zijn opvattingen over staat en maatschappij, is wellicht het helderst geformuleerd door de overigens niet met Rousseau sympathiserende Cobban[12]:

> It is because the political ideas of Rousseau throw a valuable light on the origins of many of the fundamental political ideas of the nineteenth century and of the present day, and are of the greatest aid in the comprehension of those ideas, quite apart from any influence he may or may not have exercised. The ideas in which the historian is most interested are not recondite academic doctrines, to be traced with great labour from one obscure theorist to another, they are the truths of the market-place, the battle cries of the peoples. Yet these general conceptions, that play such a great part in history, are those most in need of the conscious analysis and illustration that only the genius who understands and shares them can provide. Rousseau is worth studying, if only because in him can be clearly seen for the first time so many of our own accepted ideas, and because the essential nature of an idea is often most manifest in its beginnings.
> .... Rousseau, who among friends and enemies alike, is taken by general agreement as the true prophet if not the very source and fountain-head of the modern democratic state.

Dat uit Rousseau's benadering een bijzonder sterk gevoel voor de relatie tussen zijn en behoren blijkt, ziet men al onmiddellijk uit de aanhef

van zijn eerste hoofdstuk: ‘L'homme est né libre, et partout il est dans les fers’. Hiermede is het uitgangspunt voor zijn verdere gedachtengang en tevens voor tweehonderd jaar politieke geschiedenis van een werelddeel gegeven.

De bestaande situatie is onnatuurlijk en onbevredigend; wat zijn de regels, volgens welke de maatschappij eigenlijk zou moeten worden ingericht?

In beginsel dan, is deze inrichting een zaak van menselijk overleg, het is niet een gebod van een toornig God, of van een onwrikbare dode natuur; zó er een gebod is, is het het gebod van het redelijk overleg. In de termen van zijn tijd uitgedrukt de inrichting is een kwestie van contract[13]:

> Trouver une forme d'association qui défende et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle chacun, s'unissant a tous n'obéisse pourtant qu'à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant.
> Tel est le problème fondamental dont le Contrat social donne la solution.

Dit gebod is in zekere zin een ethisch postulaat.

Niet alle maatschappijen zijn volgens deze wijze ingericht, onderdrukking, verovering, slavernij, zijn even zo vele uitdrukkingen van andere mogelijkheden.

Het ethische gebod is echter meer dan een hobby van haar geestelijke vader; voor Rousseau - wat hij verder op de Rede heeft weten af te dingen - is het redelijk overleg in de menselijke natuur gegeven[14].

> ‘Par quelque côté qu'on remonte au principe, on arrive toujours à la même conclusion; savoir, que le pacte social établit entre les citoyens une telle égalité, qu'ils s'engagent tous sous les mêmes conditions et doivent jouir tous des mêmes droits. Ainsi par la nature du pacte, tout acte de souveraineté, c'est à dire tout acte authentique de la volonté générale, oblige ou favorise également tous les citoyens; en sorte que le souverain connoit seulement le corps de la nation, et ne distingue aucun de ceux qui la composent. Qu'est ce donc proprement qu'un acte de souveraineté? Ce n'est pas une convention du supérieur avec l'inférieur, mais une convention du corps avec chacun de ses membres: convention légitime, parce qu'elle a pour base le contral social; équitable, parce qu'elle est commune à tous; utile, parce qu'elle ne peut avoir d'autre objet que le bien général; et solide, parce qu'elle a pour garant la force publique et le pouvoir suprême. Tant que les sujets ne sont soumis qu'à de telles conventions, ils n'obéissent à personne, mais seulement a leur propre volonté: et demander jusqu'où s'étendent les droits respectifs du souverain et des citoyens, c'est demander jusqu'à quel point ceux-ci peuvent s'engager avec eux-mêmes, chacun envers tous, et tous envers chacun d'eux’.

Dit redelijk overleg leidt tot het gemeenschappelijk inzicht. Het doet dat echter niet automatisch; de samenleving is zowel de uitdrukking van gedeelde, als van niet gedeelde, ja zelfs tegenstrijdige belangen[15].

> Chaque intérêt, dit le marquis d'Agenson, a des principes différents. L'accord de deux intérêts particuliers se forme par opposition a celui d'un tiers. Il eut pu ajouter que l'accord de tous les intérêts se forme par opposition à celui de chacun. S'il n'y avoit point d'intérêts différents, à peine centiroit-on l'intérêt commun, qui ne trouveroit jamais d'obstacle; tout iroit de lui-même, et la politique cesseroit d'être un art.

Maar al gaan de zaken niet vanzelf, een goede uiteenzetting, een goede beoefening van de kunst, doet een allen bindende gemeenschappelijkheid ontdekken, een gezamenlijke redelijkheid als basis voor actie die hij de naam geeft van volonté générale.

Zo er ooit een spook rondgewaard heeft door Europa, dan is het de geest van deze algemene wil. Zij verscheen aan Hegel als de Idee, aan Marx als de Ideologie, aan Mosca als de Formula, aan Mannheim als Planning for freedom.

Zij is gedoodverfd als een werkelijkheid, als een ideaal, als opium, als falsches Bewusstsein, als een drogbeeld. Zij is in theorie gedragen geweest door het volk, door de heersende klasse, door de elite, door de proletarische voorhoede en de freischwebende Intelligenz.

Reeds Rousseau zelf heeft voorvoeld welke moeilijkheden er rondom dit concept konden rijzen. Men krijgt dan ook niet zozeer de indruk, dat hij het heeft geïntroduceerd als een vereenvoudigend hulpmiddel, als wel omdat het de enige mogelijkheid was, de maatschappij anders te definiëren dan als een dwanggemeenschap. De wil die voor hem de geschiedenis der natie bepaalt, is immers bij hem nadrukkelijk een *algemene* wil. Zij is niet noodzakelijkerwijs de wil van een verlichte groep of de dwanggedachte van een onderdrukkende groep, zij is nadrukkelijk de wil der gehele natie.

Er is dan ook maar één manier om de algemene wil te kennen, dat is het raadplegen van de wil van allen, de volonté de tous. Dat de wil van allen de sleutel is tot het kennen van de bestemming der natie, is slechts begrijpelijk, indien men zich opnieuw de rol van het redelijk overleg voor ogen stelt.

De algemene wil is een uitdrukking van een redelijk willen. Daar alle burgers met rede begaafde wezens zijn, is de stem der Rede het duidelijkst verneembaar, indien alle burgers worden geraadpleegd.

Rousseau denkt niet, dat de relatie tussen beide volontés simpel en rechtlijnig is, de aberraties die er kunnen zijn, zijn voor hem echter inderdaad niet meer dan aberraties, het redelijk inzicht zal op lange termijn beide langs parallel lopende wegen sturen.

> Il s'ensuit de ce qui précède que la volonté générale est toujours droite et tend toujours à l'utilité publique: mais il ne s'ensuit pas que les déliberations du peuple aient toujours la même rectitude. On veut toujours son bien mais on ne le voit

> pas toujours: jamais on ne corrompt le peuple, mais souvent on le trompe, et c'est alors seulement qu'il paroit vouloir ce qui est mal.
> Il y a souvent bien de la différence entre la volonté de tous et la volonté générale; celle-ci ne regarde, qu'à l'intérêt commun; l'autre regarde à l'intérêt privé, et n'est qu'une somme de volontés particulières: mais ôtez de ces mêmes volontés les plus et les moins qui s'entre-détruisent, reste pour somme des différences la volonté générale[16].

Het is door deze koppeling ook, dat de individuele wil meer wordt dan de uitdrukking van een persoonlijk belang. De persoon wordt geintroduceerd in zijn rol als burger. Door deze combinatie verlost Rousseau het denken over individu en de staat uit de klem, waarin de Engelse school in die tijd is geraakt[17].

De individuele wil is meer dan de uitdrukking van een eigenbelang, een eigenbelang, dat nooit bevredigend in staat was geweest de rol van heiligen en martelaren, helden en verraders in de geschiedenis te verklaren.

De individuele wil is bij hem tevens de uitdrukking van een burgerzin, een afstemming op een op de gemeenschap gerichte algemene wil. Deze promotie had ook haar schaduwzijde. Als de stemmen waren geteld, dan was de minderheid niet alleen maar een groep met toevallig andere belangen, maar een groep, die de algemene wil niet goed had geïnterpreteerd, de groep die fout was, en die haar mening diende te herzien.

Voor Rousseau, met een heilig geloof in de redelijkheid van het meerderheidsbesluit, was deze uitkomst niet zo tragisch, het was winst voor de minderheid, dat zij door het meerderheidsbesluit in staat gesteld werd te zien, wat redelijk was en terug te keren naar een juister inzicht.

Het mag voor de moderne lezer misschien niet eenvoudig zijn, dit inzicht voetstoots te delen. Men dient Rousseau echter na te geven, dat het alternatief als ethisch postulaat ook weinig aantrekkelijk is. Want als het meerderheidsbesluit de uitkomst is van een vrij zinloze stemmentellerij, waarom zou de minderheid zich er dan bij neerleggen? De enige andere reden kan zijn een angst voor repressieve maatregelen, d.w.z. de erkenning, dat de samenleving niet een samenleving is, maar een dwanggemeenschap, met als enige historische zin het knechten van minderheden onder het juk van baatzuchtige meerderheden.

Het gaat hier echter niet alleen om een evaluatie van de aanvaardbaarheid van Rousseau's opvatting.

Het is zonder meer al van belang te constateren, dat deze opvatting, ten rechte of ten onrechte, wezenlijk of oppervlakkig, mede bepalend is geweest voor de vorm, waarin in een aantal (destijds) toonaangevende landen de verhouding tussen staat en maatschappij is gegoten. In ieder

geval is deze gedachte in de geschiedenis van het Europese politieke denken zo ingeslagen, dat sindsdien alle theorievorming op dit gebied er door beïnvloed is.

Alvorens deze invloed op de reacties van het denken over elites na te gaan, is het echter zaak een drietal misverstanden recht te zetten:

1. Rousseau veronderstelt niet, dat zijn systeem het natuurlijke is in die zin, dat het zich op de duur automatisch in alle samenlevingen doorzet. Zijn politieke systeem is alleen verwezenlijkbaar in een samenleving, die aan bepaalde harmonie-voorwaarden voldoet.
   Rousseau veronderstelt dan, dat de 'natuurlijke' samenleving de harmonische is. De bestaande is dat niet, omdat:
   a. Er een aantal onredelijke dwangverhoudingen zijn: slavernij, feodale horigheid, zinloos geprivilegeerde groepen.
   b. Het regeringsapparaat door een corrupt hof van de natie is gescheiden. Daardoor is het beleid niet de uitdrukking der algemene wil, daar de wil van allen, die deze kenbaar moet maken, niet gehoord kan worden.
   c. De enorme afstand tussen arm en rijk het besef doodt, dat armen en rijken tot één samenleving behoren.
      Slechts in een maatschappij, waarin deze misstanden zijn gecorrigeerd, kan het door hem beschreven politieke systeem werken. Hiermede krijgt het systeem, zij het in vrij primitieve vorm, een sociologische entourage, de sociologische voorwaarden worden aangegeven, waaronder het politieke systeem kan functioneren.

2. Rousseau veronderstelt niet, dat dit maatschappelijke kader van de harmonische en homogene samenleving, alleen bereikbaar is door een terugkeer naar de primitieve samenleving.
   Hij realiseert zich volledig, hoe moeilijk het zal zijn, van de Franse samenleving weer iets homogeens te maken.
   Zijn probleem is n.l. dat van een orde van grootte, hij wil terug naar kleinere eenheden.
   Dit impliceert niet, dat de primitieve samenleving, omdat zij in kleinere verbanden werkte, automatisch democratisch was[18].

> Les premières sociétés se gouvernèrent aristocratiquement. Les chefs des familles diliberoient entre eux des affaires publiques. Les jeunes gens cedoient sans peine à l'autorité de l'expérience. De là les noms de prêtres, d'anciens, de senat, de gérontes. Les sauvages de l'Amérique septentrionale se gouvernent encore ainsi de nos jours, et sont très-bien gouvernés.

Hij vreest echter, dat het representatiesysteem in de grotere samenlevingen funest is voor het kennen van de volonté de tous.

> ‘Je n'entends point par tout cela qu'il faille avoir des esclaves, ni que le droit d'esclavage soit légitime, puisque j'ai prouvé le contraire: je dis seulement les raisons pourquoi les peuples modernes qui se croient libres ont des réprésentants, et pourquoi les peuples anciens n'en avoient pas. Quoi qu'il en soit à l'instant qu'un peuple se donne des réprésentants, il n'est plus libre; il n'est plus[19].

Vandaar dat hij wil terugkeren naar kleinere eenheden, verbonden in een federatief systeem.

> Tout bien examiné. je ne vois pas qu'il soit désormais possible au souverain de conserver parmi nous l'exercise de ses droits, si la cité n'est très petite. Mais si elle est très petite, elle sera subjuguée? non. Je ferai voir ci-après[1] comment on peut réunir la puissance extérieure d'un grand peuple avec la police aisée et le bon ordre d'un petit Etat.’

3. Dit betekent echter niet, dat de volonté de tous alleen maar uitvoerbaar is door een bestuur van allen, een democratie in de meest letterlijke zin des woords. Het is een ideaal dat asymptotisch benaderbaar is, maar niet één dat in de practijk volledig te verwezenlijken is.

> A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n'a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais. Il est contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne et que le petit soit gouverné. On ne peut imaginer que le peuple reste incessamment assemblé pour vaquer aux affaires publiques, et l'on voit aisément qu'il ne sauroit établir pour cela des commissions sans que la forme de l'administration change.
> En effet, je crois pouvoir poser en principe que, quand les fonctions du gouvernement son partagées entre plusieurs tribunaux les moins nombreux acquièrent tôt ou tard la plus grande autorité, ne fut ce qu'à cause de la facilité d'expédier les affaires, qui les y amène naturellement[21].

Overzien we nog éénmaal het door Rousseau in het Contrat Social gebodene, dan kan de erfenis die hij aan theorie en practijk nalaat op het gebied van het politiek en sociologisch denken, als volgt worden samengevat:

1. De geschiedenis is meer dan de som van een aantal toevallige ontmoetingen tussen personen en groepen. De samenleving ontwikkelt zich, aberraties daargelaten, in de tijd volgens de uitspraken van een algemene wil.
2. De algemene wil is kenbaar door de mening te horen van alle leden van de samenleving.
3. De herkenning van de algemene wil geschiedt niet automatisch. De maatschappij moet in zekere zin harmonisch en homogeen zijn om een algemene wil te produceren.

1 C'est ce que je m'étois proposé de faire dans la suite de cet ouvrage; lors-qu'en traitant des relations externes j'en serois venu aux confédérations, matière toute neuve, et où les principes sont encore à établir[20].

> Zelfs dan kan de algemene wil slechts duidelijk herkenbaar zijn, indien het politieke systeem de wil van allen duidelijk naar voren brengt.

Het is in het bijzonder de ontkenning van deze groep van stellingen, die bij de behandeling van de elitetheorieën weer naar voren komt.

§ 3. *De weg der uitverkorenen*

Bij Rousseau is de samenleving onvolmaakt, maar er is binnen het aards bestel een mogelijkheid tot vervolmaking. De onvolmaaktheid mag ons aller deel zijn, maar de vervolmaking is ons aller taak. Het algemene geschenk van het redelijk inzicht verkiest ons allen uit tot, of belast ons allen met de verwezenlijking van die opdracht.

Het Contrat Social als wetenschappelijk werkstuk, zowel als de Franse Revolutie als politiek programma, stellen nadrukkelijk, dat het scheppen van een harmonische maatschappij de zaak is van àlle leden der samenleving.

De overtuiging dat de democratie voertuig der vooruitgang is, is sindsdien gemeengoed in het Europese politieke denken. Het is van het begin af aan echter niet meer dan een axioma geweest, en nooit een door empirie of logica gestaafd verband.

Rousseau mag dan gaarne op het oude Rome of Genève wijzen, hij is zich toch maar al te zeer bewust, dat deze 'natuurlijke' situatie niet de altijd aanwezige situatie is.

Het is een ethisch postulaat en als zodanig een grote sociale kracht, een dwingend element, maar het werkt niet alléén in het historische veld. Waar het ook optreedt, overal staat het in een dialectische tegenstelling tot een ander beginsel: dat der gedéeltelijke uitverkiezing of verwerping.

Het zijn de vanuit dit tweede beginsel handelende of geziene deelgroepen - voorzover zij in een positieve rol gezien worden - die hier onder de naam van elites verder zullen worden besproken.

Al deze groepen hebben gemeenschappelijk: dat zij

1. Werken in het spanningsveld tussen zijn en behoren.
2. Zichzelf als deelgroepen zien, of worden gesteld als deelgroepen van een groter geheel, waaraan hun bestaan zijn zin ontleent.
3. Op grond van speciale geboden een zekere distantie van dat geheel (dienen te) hebben.
4. Als groep hun karakter ontlenen aan die rol.

Daarnaast verschillen zij onderling veelal in:

1. De interpretatie van het zijn en behoren.

2. De aard der geboden, waaronder zij staan.
3. De rol die zij in de bestaande situatie hebben te vervullen.

Het volgt uit de hier gekozen omschrijving, dat elitegroepen een zekere pretentie hebben tot leiderschap. Deze pretentie kan zich beperken tot het geven van het goede voorbeeld of zich uitbreiden tot het uitoefenen van een complete tyrannie, of zijn uitdrukking vinden in enigerlei vorm tussen deze beide in.

Het gebod waarvan zij de hoeder, kenner, of volvoerder zijn, is echter altijd een gebod voor de grotere samenleving, waarin zij hun taak gesteld zien. Elke elite ontleent haar gevoel van superioriteit aan haar speciale relatie tot het gebod en ontleent haar zendingsijver aan het feit, dat dit gebod niet alleen voor haar, maar ook voor de anderen is gesteld.

Wellicht werkt het in deze verhelderend, indien we het elitebegrip vergelijken met dat van het charismatisch leiderschap.

M. Weber zegt van de charismatische leider het volgende:

> 'De natuurlijke leiders in een noodsituatie waren de dragers van speciale gaven naar lichaam en ziel; en deze gaven werden verondersteld bovennatuurlijk te zijn, niet binnen ieders bereik te liggen.
> Allen hebben geregeerd bij de gratie van deze gave (charisma) en, indien er reeds een uitgewerkte Godsgedachte bestond, door de kracht van de erin liggende zending.
> Dit alles geldt gelijkelijk voor dokters en profeten, voor rechters en militaire leiders, als voor de aanvoerders van jachtexpedities'[22].

In het eliteconcept in bovengedefinieerde zin, zit dan ook een charismatisch element, de vervulling van een opdracht door uitverkorenen, ten behoeve van het grotere geheel.

Het verschil is echter, dat in Webers opvatting het charisma is geconcentreerd in één persoon: de heilige, de held, de profeet. Wat hij om zich heen heeft is een willekeurige groep; gegrepenen op zijn best, gelukzoekers op zijn slechtst.

Er is geen eigenlijk charismatisch apparaat (Weber brengt het begrip zelfs in tegenstelling tot bureaucratie) en er is geen maatschappelijk gestructureerde groep, die als groep in de opdracht deelt.

De charismatische leider is een eenling in zijn samenleving. Hij spreekt ook voor het totaal van die samenleving. De enige tweedeling die hij in de samenleving zou kunnen maken is: in de groep, die zijn boodschap heeft begrepen en in de groep die haar nog niet heeft gehoord of aanvaard.

Maar voor hem zijn allen gelijkelijk geroepen naar zijn zending te luisteren en is hij verplicht tot allen gelijkelijk te spreken.

Slechts indien hij de boodschap zou brengen, dat één deelgroep in

het geheel een speciale taak is toebedacht, zou hij een elite in het leven roepen.

Dit is echter niet een algemene regel. De profeet spreekt veelal tot àlle leden der geloofsgemeenschap, de held strijdt voor het geheel van stam of natie.

In de situatie, waarin de charismatische leider echter slechts een deel der samenleving weet te bekeren, kan het voorkomen, dat zijn volgelingen zich, in tweede generatie, tot elite verklaren. Het charisma is dan van de leider overgegaan op de groep, het sterven van de leider is niet het einde der beweging, dank zij de uitstorting van diens Heilige Geest. Van dat ogenblik af, is de persoon van de leider niet meer essentieel, maar de aard van de boodschap. Elites zijn dan ook niet voor hun bestaan automatisch gebonden aan het optreden van een held of profeet. De kennis van het gebod is het punt, waar het op aan komt, het is ongetwijfeld een voordeel dit gebod van een leider zelf te hebben gehoord; het kan echter aan de uitverkorenen worden kenbaar gemaakt door het lezen van de daartoe aangewezen werken, ja zelfs automatisch gegeven zijn door het behoren tot een bepaald ras of een bepaalde maatschappelijke groep.

De pretentie der elite is dus niet strikt gehouden aan het optreden van een door God gezonden leider. Anderzijds is het begrip elite echter ook weer niet zo ruim, dat elke leidende groep, zich in haar speciale positie op haar elitekarakter kan beroepen.

Dit is zonder meer duidelijk voor alle gekozen leiders. Zij danken hun leiderschap aan de geleiden en er kan dus nooit sprake van zijn, dat zij geïnitieerd zijn in iets, dat essentieel is voor hun leiderschap en aan hun kiezers onbekend zou zijn[23].

Evenmin kan men zeggen, dat de leiders van een bedrijf door alle medewerkers en arbeiders in het bedrijf als een elite zullen worden gezien. Het geval kan zich voordoen, maar het is min of meer exceptioneel. In de eerste plaats is dit leiderschap te beperkt van karakter. Het is een leiderschap in werktijd binnen de muren van het bedrijf. Bovendien is het bedrijf zelf beperkt van opzet, het heeft geen natuurlijke exclusiviteit; wat daar vervaardigd wordt, kan veelal elders ook vervaardigd worden. Bovendien zijn de leiders vaak leiders op grond van een toevallige prerogatief, overerfd kapitaal, familierelatie e.d. Het belangrijkste is echter, dat de leiding niet pretendeert met het doen functioneren van het bedrijf direct een rol te spelen in de verwezenlijking of handhaving van een maatschappelijke orde. Zodra dit wel het geval wordt - men denke aan Robert Owen en zijn ‘New Harmony’ - kan een bedrijfsleiding in een situatie geraken, die met een eliteconcept is te benaderen.

§ 4. *Naar een nieuw elitebegrip*

In de hier bij het begin van hoofdstuk I als uitgangspunt van deze studie gekozen definitie van elite worden twee kenmerken genoemd:

1. De groep kent zichzelf een bepaalde superioriteit toe. Het doet niet ter zake of die superioriteit door anderen wordt erkend, of zij natuurlijk of verworven is, of zij een eeuwig bezit is of slechts geldig is in een bepaalde historische fase. Zij bezit echter een geestelijk goed, dat aan anderen is onthouden.
2. De groep stelt zich tot taak een bepaalde orde te verwezenlijken of te handhaven. Haar functie is dus op de een of andere wijze gerelateerd aan het bereiken of handhaven van een machtspositie.

Deze beide elementen vindt men in vrijwel alle definities van elite in de een of andere vorm terug.

Merkwaardig is echter, dat ze vrijwel nooit in een uitgewogen relatie voorkomen.

In de eerste plaats is er de groep, die zich concentreert op het superioriteitsaspect.

Zo zegt V. Pareto:

> Let us assume that in every branch of human activity each individual is given an index which stands as a sign of his capacity, very much the way grades are given in the various subjects in examinations in school. .... So let us make a class of the people who have the highest indices in their branch of activity and to that class give the name of elite[24].

Hij ontleent dit elitebegrip aan M. Kolabinska 'La circulation des élites en France', waarbij hij citeert: 'The outstanding idea in the term elite is superiority. That is the only one I keep'. (Merkwaardig is de reactie van Livingston, de vertaler, die deze definiëring afkeurt en zich afvraagt waarom 'circulation des élites' niet simpelweg vertaald zou kunnen worden met 'classcirculation'.)

Eerst daarna maakt Pareto dan een onderscheid tussen regerende en niet regerende elites en connecteert hij een bepaalde elite aan een machtspositie. Deze verbinding van superioriteit en macht in tweede instantie, wordt echter niet door iedereen erkend. Zo zegt K. Mannheim:

> Whereas the political and organising elites aim at integrating a great number of individual wills, it is the function of the intellectual, aesthetic and moralreligious elites to sublimate those psychic energies which society, in the daily struggle for existence does not fully exhaust.... A society which did not allow a sublimating group to develop, could neither direct its culture, nor further its creative powers[25].

Hier is op zijn minst al sprake van een accentverschuiving. Voor Pareto zijn vooral die superieuren in tweede instantie belangwekkend, die een

machtspositie hebben, bij Mannheim verschuift de aandacht naar groepen, die die macht niet, nog niet, of niet meer hebben, maar wel cultuurscheppend zijn.

In uiterste consequentie zien we dan bij Th. Geiger, dat Geist en Macht resoluut gescheiden worden, de ware elite is de geestelijke elite, maar zij is dit slechts in ware objectiviteit, zolang die geestelijke superioriteit nog niet door eigen machtsuitoefening is gecorrumpeerd[26].

In de tweede plaats is er de groep die zich concentreert op het machtsaspect. Het bekende werk van C. Wright Mills heet niet voor niets the Powerelite. Dit betekent niet, dat er voor hem nog een andere, een 'nonpower' elite is. Powerelite betekent slechts, dat 'power' de essentiële eigenschap der elite is.

Hij zou zelfs zijn studie zonder veel bezwaar - Power - hebben kunnen noemen, de toevoeging elite dient vnl. om aan te geven, dat deze macht in handen van een kleine groep berust.

> The powerelite is composed of men whose positions enable them to transcend the ordinary environments of ordinary men and women; they are in positions to make decisions having major consequences[27].

Nu is Mills een te groot kenner van de klassieke Europese sociologen, dan dat hij zich niet zou realiseren, dat daar, en ook in de Verenigde Staten eliteconcepten zijn ontworpen, die van een superioriteitsbegrip uitgaan. Voor hem is dit aspect echter niet essentieel. Voorzover het een individuele superioriteit betreft, vindt hij het sociologisch niet belangwekkend, waar het als groepseigenschap gesteld wordt, kent hij het slechts in de vorm van een natuurlijke elite, een begrip, dat dan voor hem niet meer is dan een niet-relevante groepsideologie:

> In this sense, the idea of the elite as composed of men and women having a finer moral character is an ideology of the elite as a privileged ruling stratum, and this is true whether the ideology is elite-made or made up for it by others....[28].

Hij ontkent daarom niet, dat de leden der elite een ander mensentype kunnen zijn, dan dat wat in andere groepen wordt aangetroffen.

Maar dat is een secundair aspect, een resultaat achteraf.

> The kind of moral and psychological beings men become is in large part determined by the values they experience and the institutional roles they are allowed and expected to play[29].

De idee, dat er b.v. oppositionele elites zouden kunnen bestaan, wordt in een tiental regels met een medelijdend schouderophalen afgedaan:

> Stemming from Christian tradition, this moral idea of a counterelite, composed of essentially higher types condemned to a lowly station, may be and has been used

> by the underlying population to justify harsh criticism of ruling elites and to celebrate utopian images of a new elite to come[30].

Nog consequenter in dit opzicht zijn Lasswel and Kaplan in Power and Society. Zij behandelen het elitebegrip in het hoofdstuk structuren (!). Als consequentie van het machtsbegrip zijn er twee groepen, één die de macht uitoefent en één die eraan is onderworpen. De definitie is dan:

> The elite are those with most power in a group; the midelite, those with less power; the mass, least power[31]. The division into elite and mass can be made wherever there are any differences .... Nothing more is presupposed by the concept as here defined, than the existence of some such differences[32].

Interessant is ook het vervolg:

> No more than this is contained in such assertions as Paretos that 'every people is governed by an elite, by a chosen element in the population', what is said, in effect, is that every people is ruled by rulers.

Het is niet zo zeer, dat Pareto hier mishandeld wordt en diens gehele superioriteitslegitimering van de heersende groep over het hoofd wordt gezien, maar interessant is veeleer de implicatie, dat de door hen gekozen definitie in feite precies even oninteressant is, als de bij Pareto veronderstelde[33]. Overzien we nu de hier geselecteerde definities, dan kan men dus zeggen, dat er twee extreme posities zijn, in Geigers termen: *de elite als exponent van de Geist en de elite als exponent van de Macht*.

Daar tussenin staan opvattingen, die min of meer naar het ene of het andere standpunt overhellen, de Geest is primair, maar manifesteert zich in de Macht, de Geest is primair, en zou zich in de Macht moeten manifesteren of de Macht is primair en tooit zich met een geestelijke pretentie. De *in het begin van deze studie gebezigde definitie is een poging deze touwtrekkerij te boven te komen*.

Er wordt geen partij in gekozen voor de Geest of de Macht; er wordt in gesteld, dat het kenmerk van elke elite is, dat zij tracht de eenheid tussen Geest en Macht te herstellen.

Zo gezien, bezit een elite een geestelijke superioriteit, maar deze superioriteit is er niet zonder meer, zij is taakstellend, d.w.z. zij moet met macht worden gecombineerd, om haar maatschappelijke zending te kunnen vervullen.

Een elite streeft ook naar macht of handhaaft een machtspositie. Ook dit doet zij echter niet, om der wille van de macht zelf. Voor haar ontleent die macht haar zin als middel, aan de geestelijke waarden, die door haar moeten worden gebracht of gehandhaafd.

Het wezen van de elite wordt hier dus niet benaderd door de ontkenning van de rol van hetzij Geest, hetzij Macht, maar door als essentieel te zien, dat de elite in haar optreden beide elementen in haar handelen verenigt.

De egalitaire en de elitaire weg zijn hier nu naast elkaar besproken. In het volgende zijn het vooral de aspecten van de elitaire weg, die nader worden geanalyseerd en die uiteindelijk in het tweede deel worden samengenomen in de historische context van een analyse van de Verzorgingsstaat. Maar bij deze gehele verhandeling is de democratische, egalitaire opvatting de altijd aanwezige tegenspeler van de eliteopvattingen. Men is bijna geneigd te gaan denken in de termen ener dialectische ontwikkeling, althans waar de elites ageren in het sociaal-politieke vlak.

Hoewel op zichzelf wellicht veelbelovend, wordt deze benaderingswijze hier niet uitgewerkt. Eén van de redenen daarvoor is, dat in het politieke vlak de elitaire en de egalitaire vorm door de schrijver verschillend gewaardeerd worden. Hij ziet de egalitaire denkwijze als de democratisch het meest verantwoorde en daarom als de meest essentiële. Het functioneren van een elite is een afgeleide, die in de eerste plaats geëvalueerd dient te worden, naar de mate, waarin zij het democratisch proces in al zijn evidente, maar eigenlijk zo onmisbare gebrekkigheid stimuleert of remt. Zolang zij dit proces aanvaardt als basis, kan haar een naar tijd en plaats beperkte speelruimte worden toegestaan, waarin zij het door haar gestelde waar kan maken. Zij kan daar dienen als gangmaker voor ontwikkelingen, die in een democratie in Rousseau's zin binnen het dwingende kader van een volonté générale misschien zelfs nooit tot ontwikkeling hadden kunnen komen. Maar deze katalyserende werking op het gebied der sociale verandering mag zij slechts vervullen binnen het gegeven democratische kader. Staat men haar toe, dit te doorbreken, dan zal het haar zo vaak begeleidende exclusiviteitsbeginsel haar dwingen tot een uitschakeling van opposities, die uiteindelijk tot een verstroeving en een ideologische verstarring kunnen leiden, die haar vermogen om nieuwe ontwikkelingen (b.v. door oppositionele elites voorgesteld) in zich op te nemen, ernstig schaden. Scherp gesteld kan men zeggen dat beider dialectiek slechts duurzaam kan werken in een democratisch kader.

II B. Vervreemding

§ 1. *Vervreemding als voorwaarde tot elitevorming*

Een elite is een deelgroep met een exclusieve taak in de grotere samenleving, waarvan zij een deel vormt. Zij beklemtoont de eenheid van die samenleving, door nadrukkelijk te stellen, dat haar taak een taak voor het geheel is. Een elite is dus niet zonder meer een groep, die zich, op basis van eigen inzichten, uit de grotere samenleving los wil maken en op de een of andere wijze een samenlevinkje voor zich zelf wil

beginnen. De uittocht uit Egypte staat niet op haar programma. Zelfs indien een elite weg zou trekken, om ergens op nieuw land haar roeping te vervullen, dan zou die nieuwe samenleving niet bestaan als de simpele uitdrukking van het feit, dat het blijkbaar ook ànders kan, maar bedoeld zijn als een dwingend voorbeeld, een verkleinde uitgave van het model, waarnaar de grotere samenleving - die slechts om opportunistische redenen is verlaten - zou dienen te zijn ingericht.

Zij beklemtoont daarnaast echter evenzeer de gespletenheid van die samenleving, door zich ten aanzien van de vervulling van die taak in een uitzonderingspositie te plaatsen.

Elitevorming is dan ook de uitdrukking van een gespletenheid in de samenleving, die in die gegeven historische fase voor die elite essentieel en onontkoombaar is.

Naar later zal blijken, kan de reactie van de elite op de door haar geconstateerde of bewerkstelligde gespletenheid zeer verschillend zijn, zij kan haar willen continueren of beëindigen, openbaren of maskeren. In alle gevallen is echter elitevorming in theorie of praktijk de uitdrukking van een gedachte of bestaande twee- (of meer-)deling der samenleving.

Het is deze deling, die aan de elitevorming vooraf gaat. Als zodanig is zij een voorwaarde en niet een begeleidingsverschijnsel of een consequentie, al kan zij in een later stadium die gestalte aannemen.

De splitsing van het uiteindelijk toch als coherent geziene geheel, vindt haar theoretische uitdrukking in het feit dat elite en niet-elite, zichzelf onder verschillende postulaten stellen.

> *Het spanningsverschijnsel, dat in één onderschikkend maatschappelijk verband samenwerkende groepen onder strijdige postulaten staan, zal hier aangeduid worden met de term vervreemding*[1].

Deze term suggereert reeds de beide elementen in de relatie.

1. Er is sprake van vreemdheid. De andere groep is anders, zij heeft in zekere zin het karakter van een outgroup.

2. Het is echter niet de vanzelfsprekende vreemdheid van niet bij elkaar behorende groepen. Het betreft hier een verschijnsel, dat optreedt bij groepen, die met elkaar een wezenlijke relatie onderhouden. Vooren achtervoegsel geven aan, dat er sprake is van een proces, een gang van zaken, die gezien kan worden vanuit haar tegendeel, een situatie van niet-vreemdheid.

Het is de vertaling van het Duitse woord Entfremdung, het Engelse en Franse alienation.

Het is al een oud begrip, dat reeds is aan te treffen bij Saint Simon en Hegel en op het ogenblik met een meer sociaal-psychologisch accent in de sociologie terugkeert.

Een zeer wezenlijke betekenis heeft het echter in Marx' opvattingen, een betekenis waarover alsnog zal worden uitgeweid.

Het is wellicht goed, reeds nu te beklemtonen, dat het begrip hier in sociologische zin wordt gehanteerd en niet zo zeer in psychologische, of antropologische.

Vervreemding betreft hier dus alleen de situatie, waarbij maatschappelijke groepen in hun geheel apart gezet worden in een duurzame superioriteits-inferioriteitsrelatie.

Het heeft b.v. weinig zin, om van de nieuweling in een bedrijf te zeggen, dat hij in een situatie van vervreemding verkeert. Hij is nog vreemd, maar die toestand is tijdelijk en niet essentiëel. Zowel hij als het bedrijf zijn er op uit, die toestand spoedig te beëindigen.

Maar ook in het grotere verband van b.v. immigratievraagstukken heeft de toepassing van de term weinig zin. Slechts indien de immigranten zich blijvend zouden organiseren op basis van de veronderstelde eigen taak en roeping in de nieuwe samenleving, of indien de inwoners de immigranten bepaalde rechten zouden ontzeggen op grond van een veronderstelde algemene inferioriteit of een anders-zijn, zou een situatie ontstaan, waarin het begrip vervreemding toepasbaar zou zijn.

Vervreemding leidt vooral dan tot maatschappelijke spanning, als van elkaar vervreemde groepen een zekere graad van institutionalisering hebben bereikt in het kader van een bepaalde functieverdeling. D.w.z. dáár, waar de vervreemding verklaard kan worden uit bepaalde, op lange termijn werkende eigenschappen van de bestaande maatschappelijke structuur.

In dat verband is het interessant om op te merken, dat de relatie tussen vervreemde groepen vaak gegoten wordt in de vorm van een zakelijke of quasizakelijke verhouding.

Het zakelijke element in de relatie wordt dan vooral onderstreept door de zich superieur wanende groep. Het is voor haar een hulpconstructie om de afstand die haar van de andere groep scheidt te beklemtonen. Als zodanig is de ontwikkeling van elitegroepen direct gerelateerd met het begrip ‘Vergesellschaftlichungs’ proces.

Dit laatste is echter de ruimste categorie van de twee. Elites met een zeggingsmacht over haar communicatie-structuur t.a.v. inferieur gewaande groepen, zullen een zakelijke vorm prefereren; dit impliceert echter nog niet, dat elke verzakelijking in maatschappelijke relaties de uitdrukking is van een superioriteitsbesef bij één der partners.

(Volledigheidshalve zij tenslotte nog opgemerkt, dat in intieme kring de relaties tussen leden van vervreemde groepen tot een eigen vormgeving kunnen komen, b.v. van een uitgesproken patriarchaal karakter. Zo kan een planter de verhouding tot zijn koelies bij contract regelen,

maar met zijn djongos kan hij in een zeer persoonlijke relatie staan van het vader-en-zoon type.)

In deze verhandeling wordt gesteld, dat vervreemding (in de hier gebruikte sociologische versie) en elitevorming gerelateerde begrippen zijn. De relatie is echter gespecialiseerd. Gesteld wordt, dat vervreemding een voorwaarde tot elitevorming is en niet het omgekeerde.

Het motief hiervoor is, dat vervreemdingsprocessen kunnen optreden, zonder dat er sprake is van elitevorming (generatieconflict b.v.), terwijl omgekeerd eliteringsprocessen steeds optreden in het kader van een vervreemdingssituatie (in de dualistische, koloniale samenleving b.v.).

Dat vervreemding hier het ruimere begrip is, blijkt uit het feit, dat zij niet alleen aanleiding kan zijn tot elitevorming, waarin de vervreemde groepen in een superioriteits-inferioriteitsverhouding worden gezien, maar ook tot tolerantie kan leiden, waarbij de anderssoortigheid van de andere groep wordt erkend, zonder dat er ogenblikkelijk naar een rechtvaardiging van het onderschikkend verband wordt gezocht.

Tolerantie is als zodanig dan ook de uitdrukking van het losser maken van de banden binnen één samenleving. Men staat toe, dat in bepaalde opzichten binnen het grotere geheel zich deelsamenlevingen kunnen ontwikkelen met een eigen stijl en eigen doeleinden.

Deze verdraagzaamheid nu, is een element, dat aan alle elites vreemd is, of hoogstens tijdelijk door hen als tactisch instrument wordt gebruikt. Het gebod, dat zij vertegenwoordigen is het gebod voor de gehéle samenleving. Elke groep, die de juistheid van het door hen gepostuleerde in twijfel trekt, doet dit uit onmacht of onwil. Het is per definitie de taak der elites het maatschappelijk bestel volgens hun opdracht te regelen.

d. Van bijzonder belang is tenslotte de houding, die de elitegroep aanneemt ten opzichte van de geconstateerde vervreemding.

1. Historische elite. Zij ziet de superioriteit-inferioriteit-relatie als tijdelijk en ophefbaar. Zij deelt dan uiteindelijk Rousseau's toekomstvisie van een harmonische, homogene samenleving, waarin een maatschappelijke elite niet meer bestaanbaar is. Zijzelf is dan een tijdelijk verschijnsel. Zij is een historisch instrument, ter bereiking van het gestelde ideaal of ter voltooiing van de historische ontwikkeling (b.v. het proletariaat bij Marx).

2. Natuurlijke elite. Zij ziet de superioriteits-inferioriteitsverhouding als eeuwig en onontkoombaar. De bestaande situatie, waarin zij dan al de functionerende en erkende elite is, is in zekere zin al de voltooiing der historie.

Voor haar heeft de maatschappij in die zin zelfs geen geschiedenis. De

bestaande structuur is de uitdrukking van een natuurwet, het bestaande is het natuurlijke, de vervreemding is een noodzakelijk aspect van elke samenleving (b.v. de Darwiniaanse selectie bij Spencer).

§ 2. *Entfremdung bij Marx*

Ook voor Marx is de geschiedenis der samenleving de geschiedenis van de strijd tussen zijn en behoren. Er is een periode geweest, het Oercommunisme, waarin beide niet op gespannen voet verkeerden; er zal, hoopt hij, een periode zijn, die der socialistische samenleving, waarin beide weer harmonisch zijn verenigd.

Daartussen is hun geschiedenis een geschiedenis van klassestrijden. Dat Marx dit gebeuren in historisch-materialistische zin interpreteert, d.w.z. dat hij de 'materialistische' aspecten van de situatie telkenmale de aard laat bepalen van de ethische postulaten, doet aan die spanningsrelatie verder niet af.

> Sinn und Gesetz der Geschichte ist für Marx die Geburt der menschlichen Freiheit oder des freien Menschen durch menschliche Arbeit. An ihrem Anfang steht die (als real postulierte) Urgesellschaft, in der der Mensch zwar 'bei sich' und frei, aber beides noch auf eine befangene Weise ist. Es gibt in dieser Gesellschaft kein Privateigentum, keine Klassen und keinen Klassenkampf, keine Arbeitsteilung und keine Ungleichheit. Aber der Mensch ist in ihr gewissermassen noch ungeboren; er hat seine Anlagen noch nicht entwickelt, seine Möglichkeiten noch nicht erkannt; seine Freiheit ist eine dumpfe Freiheit ohne bewuszte, zweckfreie Tätigkeit. Mit Arbeitsteilung und Privateigentum zerbricht die Urgesellschaft und springt in ihre Antithese um. Es beginnt das zweite Stadium der menschlichen Entwicklung, das alle uns bekannte Geschichte umfasst. In diesem Stadium ist der Mensch sich selbst entfremdet. Arbeitsteilung und Privateigentum führen zu Herrschafts - Knechtschaftsverhältnissen, zu Klassenbildungen und Klassenkampfen in immer neuen Formen. In der Tat ist das Privateigentum die differentia specifica dieser zweiten Stufe des historischen Prozesses, wie es schon bei Locke und Hume, Ferguson und Millar das Prinzip sozialer Ungleichheit und sozialer Organisation war. In diesem Stadium ist der Mensch unfrei; aber die ständige Steigerung seiner Produktivkräfte führt ihn zur Entwicklung immer neuer Möglichkeiten und Anlagen.
> In der Unfreiheit kann er diese Anlagen nicht voll entfalten, aber sie sind nunmehr in ihm vorhanden. Es bedarf nur noch der wiedergewonnenen Freiheit, der Ent-Entfremdung, um allen Menschen die vollen Entfaltung aller Anlagen nach allen Seiten hin durch zweckfreie Tätigkeit zu ermöglichen. Dies verwirklicht die Synthesis der klassenlosen Gesellschaft, sie ist klassenlos, weil in ihr kein fungierendes Privateigentum, damit - durch Marx' (falsche) Bestimmung des Eigentumsbegriffs - keine Herrschaftsverhältnisse, keine Klassengegensätze mehr existieren. Sie ist eine Synthese, weil sie die befangene Freiheit der Urgesellschaft und die differenzierten menschlichen Möglichkeiten in der Entfremdung im

dreifachen Sinn des Hegelschen Begriffes ‘aufhebt’: als solche beseitigt und auf einer hoheren Ebene doch bewahrt.
In dieser Gesellschaft ist der Mensch frei sich vergegenständlichendes Wesen[2].

De zondeval is voor Marx gekomen op het moment dat de productieverhoudingen de menselijke verhoudingen gingen bepalen. het feit, dat zijn gehele geschiedbeschouwing op die opvatting is gebaseerd, impliceert allerminst, dat dit voor hem de natuurlijke situatie is. Integendeel, hoe reëel die fase ook mag zijn, zij is niet meer dan een fase en zij dient overwonnen te worden.

Hij neemt van Hegel[3] de idee over om deze intermediaire fase te kenmerken als een periode van vervreemding.

Die vervreemding is echter bij hem niet gelegen in de onvolmaakte verwezenlijking der idee, maar in een onvolmaakte maatschappelijke realiteit.

> Marx had, however, emphasized as early as this, the real economic and social facts underlying that Hegelian philosophical term. Much more clearly than Feuerbach and the other philosophizing Hegelians he had recognized that the various forms in which that philosophical category enters into present-day society - as 'property, capital, money, wage-labour, etc.' are by no means a kind of self-created 'idealistic figment of our imagination'.
> On the contrary, all those 'alienated forms' actually exist in present society as 'very practical, very material things'. For example, the fact that one of the worst cases of that 'self-alienation of humanity' appears in present-day bourgeois society as the contrast of the haves and the have-nots is by no means the outcome of a mere conceptual or spiritual process[4].

Zijn aanval richt zich in de eerste plaats op de theorie, die het vigerende economische proces als een onontkoombare wetmatigheid stelt en bovendien de samenleving essentieel ziet als een middel tot goederenproductie.

Op een theorie, nog erger, die mensen, een bepaalde maatschappelijke groep, de arbeiders, niet anders kan zien, dan als een productiemiddel.

Het is de becritiseerde theorie der politieke economie, die, door de samenleving als een markt en de arbeiders als haar verlengstukken te zien, de samenleving in stukken snijdt.

Zij is het, die bepaalde maatschappelijke groepen ziet als middelen tot een doel, die ze tot zaken reduceert en zo in een inferieure positie plaatst.

> Labour, like other things which are purchased and sold, and which may be increased or diminished in quantity, has its natural and its marketprice. The natural price of labour is that price which is necessary to enable the labourers interest one with another, to subsist and to perpetuate their race without either increase or diminuation[5].

Maar deze theoretische onderschikking is niet zomaar het bedenksel van enkele geleerden, zij is voor Marx de uitdrukking van een maar al te werkelijke werkelijkheid.

Het is voor hem dan ook allerminst zo, dat de politieke revoluties der negentiende eeuw vrijheid, gelijkheid en broederschap gebracht hebben[6].

Voor Marx zijn de postulaten der burgerlijke politieke economie dan ook niet meer dan een ideologie. Wat men later hém zal verwijten, een ongerechtvaardigd overwicht te geven aan het economische element in het menselijke gedrag, is juist wat hij zijn contemporaine tegenstanders verwijt. Hun economische opvattingen zijn een distantiëringsmiddel.

In zijn opvatting stelt de heersende klasse zich zelf ten onrechte als een natuurlijke elite. Zij denkt te beschikken over de kennis van de geboden, die het maatschappelijke gebeuren bepalen, de ware politiek-economische theorie. In die theorie worden bepaalde groepen ondergeschikt geacht, met name de arbeiders. De burger-elite is een natuurlijke elite, omdat de bestaande situatie de uitdrukking wordt geacht te zijn van een aantal in de natuur van de mens verankerde inzichten.

Marx daarentegen stelt het proletariaat als elite. Het kan beschikken over de geboden, die volgens hem in werkelijkheid het maatschappelijk gebeuren bepalen, door het aanvaarden der historisch-materialistische visie. In die theorie wordt duidelijk gemaakt, dat het proletariaat de historische ontwikkeling bepaalt. Het proletariaat is daarbij echter geen natuurlijke elite, het is een historische elite. Het zal een bepaalde, historische fase helpen overwinnen, maar zodra daarna de harmonische samenleving is verwezenlijkt, is haar historische zending afgesloten[7].

Binnen het kader van deze gedachtengang is reeds de terminologie voor alle post-marxistische elitetheorie gegeven. In alle gevallen accepteert die theorie het vervreemdingsbegrip, expliciet of impliciet, als natuurlijk òf historisch gegeven. Zij kan spreken over natuurlijke of historische elites, over regerende of revolutionaire, zij kan in economische of politieke termen denken - in alle gevallen spreekt zij in navolging van of in tegenstelling tot de Marxistische theorie.

Bij Marx is de vervreemding een ongelukkig historisch intermezzo tussen het oercommunisme en de nieuwe heilstaat; bij Mosca is het daarentegen het eeuwige beginsel van elke samenleving.

Ook Geiger kan niet anders dan in de eeuwige tegenstelling denken; bij hem heet het de strijd tussen Geist en Macht. Hoogstens kan men hopen, dat de Geist de Macht wat aan banden weet te leggen. Belangrijk is echter, dat hij de culturele veelvormigheid, die wortel of symptoom der gebroken samenleving is, niet verafschuwt, maar als een gezond democratisch element ziet.

Mannheim tenslotte, ziet in, dat alleen een gebroken samenleving in staat is, een min of meer vrijzwevende intelligentie te creëren. Hij

acht het echter diens voornaamste taak, een democratische, planmatig geleide samenleving te construeren, die zo homogeen is (conclusie van mij, Th.), dat deze vrijzwevendheid weer verdwijnt[8]). De opvattingen van al deze auteurs zullen in de volgende hoofdstukken nader aan de orde worden gesteld.

§ 3. *Graden van vervreemding*

1. De natuurlijke harmonie

De maatschappij, waarin de vervreemding niet bestaat, is niet meer dan een denkconstructie, een verloren Paradijs. De leiding is hier niet meer dan de simpele en heldere organisatorische vormgeving van het plan, dat alle leden der samenleving kennen en goedkeuren. Zij is geen uitdrukking van macht, maar een vorm van werkverdeling.

Dat een dergelijke maatschappij bestaan zou hebben, wordt verondersteld in talrijke religies. En ook de wetenschap heeft wel vermoed, dat er maatschappijen waren, die dit ideaal benaderden, het primitieve stamverband in de zetting van het oercommunisme, de gemeenschappen der eerste Christenen, sommige idealistische gemeenschappen.

Het valt moeilijk meer na te gaan, in hoeverre dit beeld juist is. Laat ons echter een ogenblik het denkbeeld van een dergelijke samenleving aanvaarden, om vandaar uit een reeks van gevallen met klimmende vervreemding te construeren.

2. De bedachte harmonie

Ofschoon hij de term niet in die zin gebruikt, is het voor Rousseau duidelijk, dat hij in een samenleving leeft, waarin de vervreemding een even onmiskenbaar als onaangenaam feit is. Hij wenst terug te keren tot een natuurstaat, waarin de natuurlijke harmonie nog niet verbroken is.

Volgens hem is die ideale relatie tussen regering en leden verwezenlijkbaar, op basis van een op juiste wijze opgestelde sociale overeenkomst. De regering is daar de voltrekster van de volonté générale. Deze wil is de uitdrukking van een algemeen maatschappelijk besef. Daarnaast is er de volonté de tous, de som der individuele meningen. In de ideale situatie nu, is er geen principieel verschil tussen de denkrichting van de volonté générale en de volonté de tous. Bovendien is de regering dan niet meer dan de volstrekster van deze wilsvormen en heeft zij geen deelbelangen, die haar aanzetten tot een afwijkend beleid.

Dat de volonté de tous en de volonté générale uiteindelijk concordant zijn, komt door hun gemeenschappelijke wortel, de Rede.

De Rede nu, is in deze gedachtengang een geschenk, dat alle mensen deelachtig geworden is. Met behulp daarvan formuleren zij hun politieke wensen, waarvan de som de volonté de tous is. Op een hoger abstractieniveau is zij herkenbaar als volonté générale, die op haar beurt het program van actie der regering bepaalt.

Voorzover er geen eenstemmigheid bestaat, worden de besluiten der meerderheid geëerbiedigd. Immers, waar de individuele wensen alle een gelijke waarde hebben, is het meerderheidsbesluit de rechtvaardigste oplossing bij een verschil van mening.

Reeds uit het concept der volonté générale blijkt, dat Rousseau's gedachtengang een sterk collectivistische inslag heeft. Het gehele concept is slechts verwezenlijkbaar in een cultureel homogene (d.w.z. in dit geval door de Rede geleide) samenleving.

Het is echter de moeite waard op te merken, dat Rousseau het toch nodig vindt, een concept als dat der volonté générale in te lassen. Regeren is niet zonder meer stemmen tellen. Er is een bepaalde superindividuele ontwikkeling, die weliswaar gebaseerd is op de volonté de tous, maar die als zodanig toch iets anders is.

(In een later stadium, als de volonté de tous uiteenvalt in de volonté des classes, zal zich automatisch de vraag voordoen, welke deelwil de beste representant is van een eventuele volonté générale.)

3. De relatieve vervreemding

Rousseau's denkbeeld is onmiskenbaar een utopie. Het is echter even onmiskenbaar de theoretische basis, waarop de politieke democratie berust.

De Franse revolutie heeft de feodale ordening doorbroken en een nieuw stelsel ervoor in de plaats gebracht, dat in theorie bepalend is geworden, voor wat wij nu de burgerlijke, Westelijke democratie zijn gaan noemen.

In alle situaties, waarin zij bevredigend functioneerde, heeft zij speelruimte gegeven aan, wat hier genoemd zal worden, relatieve vervreemding.

In alle gevallen, waar zij niet tot ontplooiing kon komen, was zij het slachtoffer van de hierna te bespreken absolute vervreemding.

Relatieve vervreemding kan men noemen de situatie, waarin een, niet tot de leiding behorende, oppositie binnen een algemeen aanvaard kader niet-fundamentele critiek kan uiten.

Niet fundamenteel is die critiek, die de institutionele wortels der samenleving niet aantast. Het betreft hier in de meest uitgesproken

vorm, commentaar op het beleid van personen, commentaar op of de interpretatie van verder wel aanvaarde maatregelen etc.

Een duidelijk voorbeeld is de situatie, waarin het beginsel van progressieve belastingheffing wordt aanvaard, maar de oppositie met de regering van mening verschilt over de toe te passen graad van progressie.

Hierbij is dus op het niveau der principes de volonté générale nog steeds de uitdrukking van de volonté de tous. Op het terrein der practische uitwerking echter, is de volonté de tous niet meer aanwezig en moet men zijn toevlucht nemen tot meerderheidsbesluiten.

Men realisere zich echter wel, dat het meerderheidsbesluit als zodanig, als uitdrukking van diversiteit, alleen denkbaar is op basis van een, zowel door de minderheid als door de meerderheid erkend, dieperliggend gevoel van solidariteit. Zou dit ontbreken, dan is de situatie rijp voor dwangwetten, dictatuur of burgeroorlog.

4. De absolute vervreemding

Absolute vervreemding treedt o.m. op in de situatie, waarin een niet tot de leiding behorende oppositie bereid is, het algemene kader te doorbreken, om fundamentele critiek in revolutionaire actie om te zetten.

Om der wille van de begripsvorming is deze categorie zo scherp mogelijk tegen de vorige afgezet. Volledigheidshalve zij vermeld, dat tussen beide uitersten een gehele scala is te denken van gevallen, die in meerdere of mindere mate eigenschappen van beide typen hebben.

Fundamentele critiek is critiek, die de institutionele structuur der samenleving aantast. Het betreft hier commentaar op instellingen, die de uitdrukking zijn van levensbeschouwelijke, religieuze of nationale overtuigingen.

Een goed voorbeeld is het stemmen tegen een oorlogsbegroting, op het ogenblik, dat die oorlog reeds is uitgebroken. Hier is de volonté de tous reeds zo efemeer, dat er geen volonté générale meer herkenbaar is.

In feite kan in deze situatie de politieke democratie al niet meer goed functioneren. Men moet dan zijn toevlucht nemen tot merkwaardige maatregelen. Men voert een stelsel van onevenredige vertegenwoordiging in, of ontneemt bepaalde groepen het stemrecht. Of men handhaaft zo goed mogelijk de organisatorische structuur, maar waakt er voor, die onderwerpen in stemming te brengen, die de schijnbare homogeniteit in stukken kunnen doen springen.

De socialistische beweging is voor de burgerlijke democratie een moeilijk verteerbaar brok geweest. Zij was dit vooral door haar

Marxistische basis - het uitgangspunt, dat de maatschappelijke homogeniteit in Rousseau's zin, een fictie was en dat in feite de maatschappij het strijdtoneel was van onverzoenlijke groepen.

Waar het socialisme de Marxistische basis verlaat, is het gered voor de burgerlijke democratie. Het stelt zich dan op het nationale standpunt, neemt deel aan de regering en laat de klassestrijd langzaam maar zeker naar de achtergrond verdwijnen, als strijdig met de eisen der dagelijkse practijk.

Waar het, als communisme, het principiële wantrouwen heeft gehandhaafd, is het als democratisch element onverteerbaar gebleken. Zijn solidariteit lag elders, het wist zich slechts verantwoordelijk voor het lot van één klasse: het proletariaat.

De sociaaldemocratie is in het Westerse kader de uitdrukking der relatieve - het communisme, de exponent der absolute vervreemding.

Met het oog op het verdere betoog zijn de voorbeelden van vervreemding vooral ontleend aan politieke situaties. Zij kunnen echter met hetzelfde gemak gevonden worden op het gebied der ontkolonialisering, van de vakbondsstrijd, der rassentegenstellingen of der culturele emancipatie.

Over het algemeen staan de afwijkende postulaten in een situatie van absolute vervreemding zo scherp tegenover elkaar, dat de relatie tussen de elite en de overige samenleving zeer gespannen is. Een dergelijke situatie heeft vaak slechts een beperkte levensduur en voert noodgedwongen naar een bepaalde ontlading.

Dit geldt vooral in het geval, waarin sprake is van een oppositionele elite. Een enkele maal is echter een duurzamer situatie denkbaar, waarbij de elite de situatie van principiële vervreemding handhaaft of moet handhaven, terwijl zij zelf aan de macht is. Zoiets kan optreden in ongemakkelijke of aflopende koloniale verhoudingen, bezetting e.d. Maar ook hier is slechts zelden sprake van blijvende institutionalisering. Of er komt een uitbarsting, òf de spanning vermindert tot een relatie van relatieve vervreemding.

§ 4. *Deze en andere voorwaarden*

Voor het optreden van elites in de hier gedefinieerde zin, zijn als noodzakelijke voorwaarden genoemd: een spanning tussen zijn en behoren en een zekere mate van vervreemding. Zijn die er niet, dan is er, in de hier gebruikte zin, geen optreden van elites.

Maar al zijn deze voorwaarden nodig, zij zijn daarom misschien nog niet helemaal voldoende. Men kan zich situaties denken, waar de elite, om het zo uit te drukken, op zich laat wachten. De decors zijn er, het

voetlicht is aan, misschien is er zelfs een veel verwachtend publiek, maar het toneel blijft leeg.

Het optreden van een elite is n.l. door middel van sociologische categorieën nooit helemaal te vangen of te verklaren. Er moeten ergens toevallige ontmoetingen tussen mensen plaats vinden, artikelen worden geschreven of gelezen, ruzies worden ontketend of bijgelegd - gebeurtenissen die met de sociologische maatstaf niet zijn te meten, maar die gezamenlijk toch het klimaat zullen bepalen, waardoor in een kleine groep plotseling een elitepretentie opduikt, groeit en zich gaat manifesteren. Als de bovengenoemde voorwaarden zijn vervuld, dan kan die groei zich doorzetten en dan kan de elite zich gaan doen gelden op een zodanige wijze, dat zij sociologisch waarneembaar is. Op zichzelf zou een studie van het voorstadium, de microphase bijzonder interessant kunnen zijn. Dit zou dan wellicht eerder in een bepaald onderdeel van de historische of sociaal-psychologische discipline thuis horen. Hier is de keuze van voorwaarden beperkt tot die, welke werkzaam zijn in de macrostructuur, omdat zij het uiteindelijk zijn, die bepalen of een elite in staat zal blijken het aangezicht der samenleving te wijzigen of niet.

Eindnoten:

1 K. Mannheims *Ideologie und Utopie*, Bonn 1930, plaatst de Utopie reeds in een historisch kader. Maar vooral in F.L. Polaks studie: *De Toekomst is Verleden Tijd*, Utrecht 1955, zijn de utopieën de maatstaven bij uitstek om de voortgang van de Europese geschiedenis aan te meten. Veel in dit hoofdstuk bouwt voort op de door hem ontwikkelde ideeën.

2 Polak, F.L. op. cit., p. 148.
Rogier, L.J., *De Protestantisering van het Noorden* in Algemene Geschiedenis der Nederlanden, Utrecht 1952, p. 326.
v. Gelder, E., *Revolutionaire Reformatie*, Amsterdam 1943; slothoofdstuk.

3 Zie Troeltsch, E., *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, Tübingen 1912. B.v. over Luthers natuurrechtopvatting; p. 512 e.v. vooral p. 535 en 545; p. 797 e.v. vooral p. 806 en 813.

4 Behalve Troeltsch is sociologisch relevante literatuur over de Wederdopers:
Bax, B.: *Rise and Fall of the Anabaptists*. Londen z.j.
Kühler, W.J.: *Geschiedenis der Ned. Doopsgezinden in de 16e eeuw*, Haarlem 1932.
v.d. Zijpp, N.: *Geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland*, Arnhem 1952.
Mellink, A.T.: *De Wederdopers in de noordelijke Nederlanden*, Groningen 1953. Verdere literatuur in: *The Memmonite Encyclopedia*, 1955, Scottdale Pa. I p. 114 en Stupperich, R.: *Das Münsteriche Taufertum*. Münster 1958. Voor de Hussitische richting: Müller, L., *Der Kommunismus der Mährischen Wiedertäufer*, 1927.

5 Sociologisch Jaarboek V (1951) in het bijzonder p. 90 en verder. Vruchtbare beschouwingen over het begrip progressiviteit op het randgebied van sociologie en cultuurfilosofie bij:
Becker, C.: *Progress* in the Encyclop of Soc. Sc., vol. XI-XII, p. 494.
Freyer, H.: *Theorie des gegenwärtigen Zeilalters*, Stuttgart 1955, p. 62 e.v.
Ginsberg, M.: *The Idea of Progress*, Londen 1953. Couwenberg, S.W.: *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*, Den Haag, 1959.

6 Voor het maatschappelijk denken in de 18e eeuw over dit onderwerp: Becker, C.: *The Heavenly City of the eighteenth Century Philosophers*. (New Haven, 1932).

7 Lukacs, G.: *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlijn 1954.

8 Sorokin, P. in *contemporary Sociological Theories*, New York 1928, p. 27 e.v., onder de indruk van Paretos mathematisch-physisch arsenaal, plaatst hem, zij het met veel voorbehoud in de groep mechanistische theoretici. Naar de vorm is dit niet onredelijk, maar naar de inhoud is classering in de biologische-psychologische groep (waar P. bij Sorokin ook weer in terugkomt) juister.

9 Comte, A., *Sociologie*, 1907, bd. 2, p. 33.
Saint-Simon, H. de, *L'Organisateur*, Parijs 1830, IV, p. 155.

10 Troeltsch, E. op. cit. p. 65, voor meer genuanceerde sociologische visies op het middeleeuwse denken; zie ook Schoeck, H.: *Soziologie*, München 1952, p. 40 e.v.

11 Il y a vu chaque chose plus belle qu'elle n'est jusqu'à quarante ans, plus laide qu'elle n'est à partir de l'age mûr et de plus en plus jusqu'à la vieilesse ... Bon, candide, orgueilleux et romanesque, tel il était quand il rencontra la société humaine. Jusqu'à quarante ans, il ne l'avait pas habitée. Le vagabondage produit les mêmes effets qua la solitude. Le voyageur voit plus d'hommes que les autres, et, moins que les autres, connait l'homme; car à changer sans cesse on ne pénètre rien. A quarante ans, Rousseau avait eu des aventures diverses et des épreuves, sans avoir pour cela acquis l'expérience. Le monde avait glissé devant ses yeux, et l'avait infiniment amusé; mais il ne le connaissait point. Du contact du Rousseau que nous connaissons avec la société, et du froissement terrible qui s'ensuivit, naquît le Rousseau d'après quarante ans, celui qui a pensé et qui a écrit.
Voilà donc Rousseau qui, à quarante ans, c'est à dire en plein age mûr, entre enfin dans cette société raffinée, mais toute deséquilibrée de XVIII siècle, dont nous avons tout à l'heure tenté de tracer l'esquisse. Jusque-là il n'y avait été que comme un vagabond, mais qu'on le remarque un vagabond muni d'une très forte éducation intellectuelle.
p. 38. Le Contrat Social - J.J. Rousseau, Paris, Arthur Rousseau, 1909.

12 *Rousseau and the Modern State* - Cobban, A., London 1934, p. 21/22. Of ook Cassirer:
Rousseau's 'one great principle' - that man is good, that society makes him bad, but that only society, that agent of perdition, can be the agent of salvation - is a critical tool. It affirms not only that it is possible, and it suggests that a society which creates only knaves and fools has forfeited its right to existence. But Rousseau is the philosopher of the democratic movement in an even more direct manner: throughout his writings he enumerates those features which make contemporary society evil and those features by which we may recognize the opposite, the good society, in which the volonté générale is supreme. The greatest social evil is inequality: the greatest social good is freedom. Rousseau makes these points - two powerful weapons in the democratic armory - again and again, from his first *Discourses*-to-*Rousseau, juge de Jean-Jacques*.
Cassirer, E. - *The Question of Jean-Jacques Rousseau*, New York 1954, p. 27-28.

13 Livre I. Chap. VI. Rousseau, J.J.: '*Contrat Social*', Paris, 1905.

14 Livre II. Chap. IV, op. cit.

15 Voetnoot bij Livre II, Chap. III. op. cit.

16 Livre II. Chap. III. op. cit. ook:
Hors ce contrat primitif, la voix du plus grand nombre oblige toujours tous les autres; c'est une suite du contrat même. Mais on demande comment un homme peut être libre et forcé de se conformer des volontés qui ne sont pas les siennes. Comment les opposants sont ils libres et soumis à des lois auxquelles ils n'ont pas consentis?
Je réponds que la question est mal posée. Le citoyen consent à toutes les lois, même à celles qu'on passe malgré lui, et même à celles qui le punissent quand il ose en violer quelqu'une. La volonté constante de tous les membres de l'Etat est la volonté générale: c'est per elle qu'ils sont citoyens et libres[1]. Quand on propose une loi dans l'assemblée du peuple, ce qu'on leur demande n'est pas précisement s'ils approuvent la proposition ou s'ils le rejettent, mais si elle est conformé ou non à la volonté générale, qui est la leur: chacun en donnant son suffrage dit son avis là-dessus; et du calcul des voix se tire la déclaration de la volonté générale. Quand donc l'avis contraire au mien l'emporte, cela ne prouve autre chose sinon que je m'étois trompé, et que ce que j'estimois être la volonté générale ne l'étoit pas. Si mon avis particulier l'eut emporté, j'aurois fait autre chose que ce que j'avois voulu; c'est alors que je n'aurois pas été libre. Livre IV. Chap. II. op. cit.
En tenslotte:
'La première et la plus importante consequence des principes ci-devant établis est que la volonté générale peut seule diriger les forces de l'Etat selon la fin de son institution, qui est le bien commun; car, si l'opposition des intérêts particuliers a rende nécessaire l'établissement des

sociétés, c'est l'accord de ces mêmes intérêts qui l'a rendu possible. C'est ce qu'il a de commun dans ces différents intérêts qui forme le lien social; et s'il n'y avoit pas quelque point dans lequel tous les intérêts s'accordent, nulle société ne sauroit exister.
Or, c'est uniquement sur cet intérêt commun que la société doit être gouvernée.' Livre II, Chap. 1, op. cit.

17 Bij Barker, E.: *Principles of Social and Political Theory*, Oxford, 1952, p. 196. It is an easy escape from this problem illustrated in the writings of Rousseau, to proclaim the sovereign right of democratic might. But is an escape, and not a solution: not a reconciliation of both of the terms, but an elimination of one at the expense of the other; not the joint dominion of a common will and a common rule, but the single dominion of a will which, because it is merely will, is ultimately nothing but might. Is it also an escape, or is it a solution, if we start at the other end: if instead of attaching sovereign right to democratic might, we seek to attach democratic might to sovereign right? Does that too eliminate one of the terms at the expense of the other, or does it succeed in reconciling both? At any rate there is a case for inquiry. We may therefore inquire where the argument leads if instead of beginning - and ending - in will, we begin with 'the rule of right' or common rule of reason. On this basis we take our start from the idea of a right order of relations postulated and given by reason and therefore prior to will; and seek to discover how this sovereign right proceeding from reason can acquire democratic might, by becoming the common conviction of the whole of a community, and by inspiring and enlisting in support of itself the common will of the members of that community.
Overtuigd van de Jacobijnse consequenties van Rousseaus Volonté Générale is Talmon, J.C.: *The Origins of Totalitarian Democracy*, London 1952. Hiertegen in gaat Chapman, J.W.: *Rousseau, Totalitarian or Liberal* 1956. Verder: Vaughan, C.E.: *The Political Writings of J.J. Rousseau*, Cambridge 1915 en *Histoire des idées politiques:* Touchard, J., deel I.

18 Livre III. Chap. V. op. cit.

19 Livre III. Chap. XV. op. cit.

20 Livre III. Chap. XV. op. cit.

21 Livre III. Chap. IV. op. cit.
De Engels-Amerikaanse opvatting sluit zich hierbij aan:
'The democratic goal is twofold. It consists of a condition to be attained and a principle guiding the procedure for attaining it. The condition is political equality, which we define as follows: Control over governmental decisions is shared so that the preferences of no one citizen are weighted more heavily than the preferences of any other one citizen. The principle is majority rule, which we define as follows: Governmental decisions should be controlled by the greater number expressing their preferences in the "last say".
Zij werkt echter niet met een volonté générale.
Democracy is a goal, not an achievement. The main socio-political process for approximating (although not achieving) democracy we shall call polyarchy. The characteristic of polyarchy, its pre-requisites, and its significance as a device for rational social action on economic matters are discussed in a later chapter. If democracy is one of our goals and if polyarchy is a process for approximating that goal, it follows that we must also value polyarchy as a means. But here we are concerned with the democratic goal itself.' (Dahl, R.E. en Lindblom, C.E., Politics Economics and Welfare, New York 1953).

22 Geciteerd uit Gerth, H.H. en Mills, C.W.: *From Max Weber*, N.Y. 1947, p. 244-245. Een meer Marxistische visie op de 'held' bij Hook, S.: *The Hero in History*, N.Y., 1943.

23 Idem p. 246.

24 *The Mind and Society*, uitspraak 2027-2031.
Het elitebegrip heeft hij ontleend aan Marie Kolabinska: *La Circulation des Elites en France*, Lausanne 1912. Aron, R. (in *Class, Status and Power*, ed. Bendix en Lipset Glencoe Ill. 1953), bouwt niet op zijn landgenote voort, maar volgt de Amerikaanse opvatting (zie noot 33).

25 *Man and Society in an Age of Reconstruction*, Londen 1940, p. 83.

26 Zowel Mannheim als Geiger worden meer in detail behandeld in hoofdstuk IV. Hoe centraal deze kwestie staat wordt eens te meer duidelijk als men het verslag leest over de '*Informal discussion meeting on political sociology and political elites*', van het vierde wereldcongres voor sociologie, Stresa 1959.

1 A Gênes, on lit au devant des prisons et sur les fers des galériens ce mot, Libertas. Cette application de la devise est belle et juste. En effet il n'y a que les malfaiteurs de tous Etats qui empêchent le citoyen d'être libre. Dans un pays ou tous les gens la seroient aux galères, on jouiroit de la plus parfaite liberté.

27 Wright Mills, C.: *The Power Elite*. New York 1956, p. 3.
Een boeiende bespreking van zijn werk bij Daniël Bell in A.J.S. 1958-59, p. 238 e.v.
28 idem p. 14.
29 idem p. 15.
30 idem p. 14, maar voor een late twijfel zie p. 359.
31 Laswell, H.D. en Kaplan, A.: Power and Society: *A Framework for Political Inquiry*, New Haven 1950, p. 201.
32 idem p. 202.
33 In *The Comparative Study of Elites* (Stanford U.P. 1952) handhaaft Laswell zijn elitedefinitie als afgeleid van het machtsbegrip. In feite geeft hij echter veel meer, ja hij verwaardigt zich zelfs tot een etymologische analyse (p. 7), die aan het exclusiviteitselement in het elitebegrip alle recht doet wedervaren.
De zware accentuering van het machtselement, los van elke gezagssuggestie is typerend voor de Amerikaanse elite-sociologie, maar er zijn wel andere aanzetten herkenbaar. Het statuselement komt b.v. goed tot zijn recht bij Goldhamer and Shils: *Types of Power and Status*, A.J.S. 1939, p. 171. Maar ook nog in de recente studie van Baltrell, E.D.: *Philadelphia Gentlemen* (The making of a national upper class). Glencoe 1958. De behoefte aan een andere opzet zal vooral blijken bij de bestudering van sociale verandering.
However, the most far-reaching implication, one which is yet to be pursued with vigour in the U.S. is the notion that social change is a function of the peculiar hierarchical structure of given societies and that the nature and direction of change can be substantially classified by knowledge of the characteristics, problems and relations of social strata. This it seems, is the significance of research on political, economic and aesthetic elites and their social circles. (Boskoff in het hoofdstuk over Social Change. Becker, H. and Boskoff, A.: *Modern Sociological Theory*, N.Y. 1957, p. 274/275).

1 Het begrip vervreemding maakt de laatste tijd bijzonder veel opgang en wordt in een steeds wijdere betekenis gebruikt. De literatuur wordt onafzienbaar, maar een goed overzicht van de toepassingen is te vinden bij Seeman, M.: On the meaning of alienation, in Am. Soc. Rev. Dec. 1959, zij het met betrekkelijk veel aandacht voor het sociaal-psychologisch aspect. Sociologisch interessanter wordt het begrip gebruikt door Freyer, H.: *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, p. 89 en p. 236 e.v., en Kahler, E.: *The Tower and the Abyss*, N.Y., 1957, p. 39 e.v. Meer algemeen gesteld, maar zeer verhelderend is: Beerling, R.F.: Vervreemding in: De Gids VIII, p. 2, 1961.
2 Dahrendorf, R.: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt*, Stuttgart 1957, p. 27. Bij Marx zelf over Entfremdung: *Die Frühschriften*, Stuttgart 1953, p. 539 (Deutsche Ideologie).
Commentaar en analyse van het Marxistische vervreemdingsbegrip verder bij: Lucacs, G.: *Der junge Hegel*, Zürich, Wien 1948.
Bell, D.: The Rediscovery of Alienation. The Journal of Philosophy, Nov. 1959, p. 933.
Beerling, R.F.: Hegel en Marx, in Wijsgerig Perspectief, 1ste jaargang no. 3, p. 105. Alienation and history in the early Marx, in: Philosophy and phenomenological research, Dec. 1961, p. 193.
Calvez, J.Y.: *La pensée de Karl Marx*, Parijs 1956, p. 411.
Sartre, J.P.: *Critique de la Raison dialectique*, Parijs 1960, p. 261.
Kwant, R.C.: *De wijsbegeerte van Karl Marx*, Utrecht 1961, p. 37 e.v.
Ouder maar zeer verhelderend zijn ook:
Korsch, K.: *Marx*, Londen 1940, o.m. p. 131 e.v.
Hook, S.: *Materialism*, Encyclopedia of Soc. Sciences, Vol. IX-X, p. 209.
3 Bij Hegel in de *Phänomenologie des Geistes*, p. 143 e.v. Over de relatie Marx-Hegel t.a.v. het Entfremdungsbegrip:
Popitz, H.: *Der entfremdete Mensch*, Bazel 1953. Het overzichtelijkste weergegeven p. 160 e.v. Voor het sociologische karakter van Hegels Entfremdungsbegrip, p. 132 en p. 140.
4 Zie Korsch op. cit. p. 131.
5 Ricardo, D.: *Works and Correspondence*, p. 93.
6 Geciteerd bij Korsch, p. 134.
7 Voor een interessante relatie tussen de opvattingen van Rousseau en Marx op dit gebied: Cassirer, E.: *The Question of Jean Jacques Rousseau*, op. cit. p. 76.
8 Voor deze auteurs zie verder de desbetreffende paragrafen in hoofdstuk III en IV. III. *De aard der inspiratiebron*

III. De aard der inspiratiebron

Zalig zijn zij, die horen de woorden dezer profetie en die bewaren hetgeen in dezelve geschreven is: want de tijd is nabij.
De Openbaring van Johannes 1-3.

Samenvatting

De elite beroept zich op een superieure inspiratiebron op het gebied van geloof of wetenschap.
De keuze van de inspiratiebron is niet geheel toevallig, zij is exclusiever en verhevener, naarmate de maatschappelijke situatie een elite dwingt zich daardoor duidelijker te markeren.
De *godsdienst* is in Europa als elitaire inspiratiebron wat in onbruik geraakt, maar de *wetenschap* biedt desgewenst reeds esoterische mogelijkheden genoeg om in een eventuele behoefte te voorzien.
Sommige, zich op wetenschappelijke uitspraken baserende elites, beroepen zich vooral op de bronnen van een natuurlijke selectie op biologisch-psychologische of etnologische gronden, andere specialiseren zich direct op het selectievraagstuk der intelligenten. Waar die intelligenten niet zonder meer kunnen worden opgespoord, gaat men zich beroepen op het diploma. Zo ontstaat een maatschappelijk duidelijk herkenbare en geïnstitutionaliseerde 'noblesse de robe', de elite der wetenschappelijk gevormden. Zij worden hier slechts aangeduid, in het tweede deel wordt hun rol nader geanalyseerd. Mosca wordt hier, als eerste elite-theoreticus, in de klassieke zin, ten tonele gevoerd.
Zijn uitgangspunt is de natuurlijke, psychologisch bepaalde elite, maar in de loop van zijn leven neigt hij naar een elitebepaling op meer sociologische gronden.

§ 1. *Maatschappelijke invloed op de keuze*

Kenmerkend voor de elite is, dat haar superioriteit haar een taak stelt. Het is haar taak, als recht of als plicht, de bestemming van anderen te bepalen.

Door de aanvaarding van die taak belaadt elke elite zichzelf met een bepaalde verantwoordelijkheid. Karakterbepalend is nu de keuze der instantie, waaraan die verantwoording moet worden afgelegd.

(Een machtsgroep, die géén elite is, maar een door de samenleving met macht beklede groep, legt die verantwoording af aan de groepen die zij leidt. Vandaar dat in de door Rousseau gebrachte idee der volkssouvereiniteit geen plaats is voor elites).

Een elite toch acht zich niet verplicht verantwoording af te leggen aan haar feitelijke of verwachte subjecten. Van deze immers, heeft zij haar taak niet ontvangen. Dit betekent niet, dat zij daarmee generlei

verantwoording hoeft af te leggen; het betekent, dat zij die verantwoording elders zoekt, op de plaats, waar zij veronderstelt, haar opdracht te hebben ontvangen. In abstracto betekent dit, dat zij haar daden zal rechtvaardigen, door zich te beroepen op een Idee, een Goddelijke Boodschap, of een Wetenschappelijke Wet, een biologische, psychologische, economische of sociologische Wet, of wel op een systeem, dat een aantal van deze elementen combineert.

In concreto betekent dit, dat zij voor haar opvattingen de zegen vraagt van een kerkelijke of wetenschappelijke instantie, hetzij een reeds bestaande, of wel een door haar in het leven geroepene.

Aan welke inspiratiebronnen, aan welke Goddelijke ingevingen of maatschappelijke wetmatigheden hebben bepaalde groepen de voorstelling kunnen ontlenen, dat zij in een uitverkoren situatie verkeerden?

Ook al verbeelden sommige elites zich, dat zij van hogerhand gezonden werden, toch komen zij in principe voor de sociologische waarnemer nooit uit de hemel vallen.

Steeds is er een concrete maatschappelijke situatie, die de eigenschappen heeft, hen als groep in het leven te roepen.

Elitevorming is goeddeels een sociologisch proces en er bestaat een nauwe relatie tussen de aard van de maatschapelijke situatie en het karakter der op dat ogenblik geboren wordende elite.

Zeer bepalend voor het karakter van deze laatste is de aard der inspiratiebron. Ook de keuze van deze bron houdt vaak nauw verband met de eigenaardigheden van de maatschappelijke structuur ter plaatse.

Elites als groep worden over het algemeen niet gemakkelijk geboren. Weliswaar is het altijd strelend voor de menselijke ijdelheid, zich lid te weten van een superieure groep, maar het zich los moeten maken van het grotere, oorspronkelijke geheel enerzijds en het risico van het niet voldoende aanslaan anderzijds, vragen van de betrokkenen toch een vrij exceptionele dosis moed - zo men wil hoogmoed. De volgende factoren kunnen dan ook belemmerend werken op elitevorming:

1. Een sterke traditionele entourage

Een maatschappij met een vrij gesloten institutioneel apparaat, waarin vernieuwingen uitzonderingen zijn, is vanzelfsprekend een slechte voedingsbodem. Vooral het noodzakelijke afscheidingsproces kan hier op ernstige moeilijkheden stuiten.

2. Een democratische zetting

Een elite stelt zich als een superieure groep. Waar men van ouds gewend is in meer- en minderwaardige groepen, rassen, taalgroepen, of

religies te denken, slaat dit gemakkelijker aan, dan bij homogene structuren, waarin de leden der samenleving overtuigd zijn van elkaars uiteindelijke gelijkwaardigheid.

3. Een optreden in eigen kring

De moeilijkheid is hier het ontbreken van de overtuigende verrassing. Het publiek, dat overtuigd moet worden, kent de leden der nieuwe elite nog uit de periode voordien, toen ze nog 'gewoon' waren. Vooral het handhaven der superioriteitssuggestie wordt daar niet eenvoudiger van. Hieruit volgt meteen, dat het optreden van elites positief geconditioneerd wordt in een situatie waarin

a. Verandering een alledaags verschijnsel is.
b. Men gewend is, de superioriteit van bepaalde groepen te erkennen.
c. Men in het kader van secundaire systemen b.v. kan optreden als zendeling. De situatie van de van elders gekomene heeft grote voordelen[1].

Moet nu een groep zich als elite stellen onder de eerst geschilderde ongunstige voorwaarden, dan zal zij in het algemeen behoefte hebben aan een ander soort inspiratiebron, dan in het tweede geval. Des te moeilijker het voor een groep is, zich als elite te rechtvaardigen, des te onaantastbaarder zal haar alibi, zal de aard van haar inspiratiebron moeten zijn. Naarmate - door de situatie gedwongen - haar optreden meer een revolutionair karakter heeft, zal zij trachten de Boodschap meer te omgeven met een waas van onontkoombaarheid, van absoluutheid, van niet bediscussieerbaar zijn. Een groep in deze situatie geeft zo mogelijk haar Boodschap het karakter van een Openbaring.

Een groep daarentegen, die in de hiervoor geschetste stimulerende situatie verkeert, kan het met haar Geloofsbrieven wat kalmer aan doen. Wordt zij immers al a priori als superieure groep gezien, dan is daarmee het gevaar voor een critische discussie over haar uitgangspunten door buitenstaanders al veel geringer. Zij stelt haar Boodschap al veilig, door te wijzen op een bij haarzelf aanwezige technische superioriteit, die haar tot de meest aangewezene maakt om de Boodschap te verstaan en de tekenen te duiden.

Zij is bereid, meerdere interpretaties toe te staan en evenzeer geneigd, belangstellende en goedwillende jongeren van elders in de geheimen van de Leer in te wijden.

Tussen deze beide extremen vindt men alle overgangen. Er is een vrij continue scala van de Openbaring naar de Godsdienst van de Rede, naar de wetenschappelijke Wet, naar het wetenschappelijk inzicht, tot

tenslotte de gespecialiseerde technische bekwaamheid; daarmee zijn alle varianten van de eliteboodschap gedekt. Op enkele dezer varianten met empirische relevantie zij nu nader ingegaan.

§ 2. *De Openbaring*

Des te moeilijker een elite het bij haar ontstaan heeft, des te nadrukkelijker zal zij zichzelf als elite, als groep uitverkorenen stellen. En naarmate de haat, de angst, de verachting der niet bekeerde vervolgers groter is, zal bij de uitverkorenen de behoefte aan het geloof der onfeilbaarheid der eigen zending groeien.

Een voorbeeld van een groep, die onder de hiervoor geschetste zeer moeilijke omstandigheden zich als elite moest stellen, zijn de reeds op blz. 11 genoemde Wederdopers (zie noot 2, hfdst. II).

Zij werkten aanvankelijk vnl. in eigen kring, in een sterk traditioneel bepaalde sfeer onder de verhoudingen van de middeleeuwse stadsdemocratie, die weliswaar ingebed was in het kader van een standenmaatschappij, maar daarmee toch allesbehalve het zich op eigen initiatief superieur verklaren van bepaalde groepen stimuleerde.

Zelden zag men dan ook een groep, die zich krampachtiger beriep op het Openbaringskarakter van haar Boodschap. En ofschoon haar doeleinden vaak volkomen in het vlak der maatschappelijke hervorming lagen, werden zij alle gebracht in het kader van een religieuze zending. Munster werd het nieuwe Jeruzalem en elke regeling werd gebracht als een Goddelijke Boodschap, die alleen aan de Leiders-Profeten was ingefluisterd.

Merkwaardig is in zo'n geval ook de waarde van de ancienniteit van het lidmaatschap. Wie het eerste lid geweest is, is het eerste uitverkoren geweest en dus blijkbaar het meest geschikte werktuig geacht door de uitverkiezer.

Tot in veel meer geseculariseerde vormen van eliteorganisatie vindt men dit element terug, met name in de nationaal-socialistische en communistische partijen is het lidmaatschapsnummer als een kostbare waardemaatstaf beschouwd.

Maar voor het overige is een uitgesproken openbaringskarakter als bij de Wederdopers voor de aard der eliteboodschap toch een vrij uitzonderlijke vorm gebleven. Natuurlijk zijn er tot op de huidige dag secten, die qua sfeer en instelling aan dit voorbeeld doen denken, maar over het algemeen in een mildere en maatschappelijk weinig invloedrijke vorm.

Deze inspiratiebron is op het ogenblik interessanter om haar pure karakter, dan om haar maatschappelijke actualiteit. Voorzover zij nog vloeit, is het als kleine onderstroom; sinds enkele eeuwen beroepen elites

zich bij voorkeur op meer 'rationele' inspiratiebronnen. Ja, zelfs is de invloed van dit rationele zo sterk, dat één van de invloedrijkste religieuze secten met een uitgesproken elitebesef, de 'Jehovahs getuigen' de autoriteit van haar uitspraken ontleent aan een rationele, wetenschappelijke analyse van bijbelse uitspraken.

§ 3. *De Wetenschap*

3*a. Psychologisch-biologische selectie*

Elk concept van een *natuurlijke* elite en dat is de categorie, die in deze en de volgende paragraaf aan de orde komt, grijpt in laatste instantie terug op de verklaringsgrond, dat de mensen van nature ongelijk begaafd zijn.

Dit wil niet zeggen, dat het accepteren van het uitgangspunt der natuurlijke ongelijkheid ons automatisch moet leiden tot het construeren van een elitetheorie.

In de ruimste zin kunnen verschillen in begaafdheid worden geinterpreteerd als verschillen in geaardheid zonder meer. In de ene situatie zal dan begaafdheid A meer tot zijn recht komen, in een andere situatie begaafdheid B.

Gaat men echter trachten. alle situaties onder één noemer te brengen, om daarna na te gaan, welke combinatie van eigenschappen gemiddeld de beste is, om aan een gegeven situatie het hoofd te bieden, dan is al direct de mogelijkheid gegeven, om een bepaalde groep uit te selecteren en die op grond van haar eigenschappen tot een superieure soort uit te roepen.

Een andere mogelijkheid is, om één bepaald aspect van de maatschappelijke situatie tot doorslaggevend te verklaren en op grond daarvan die groep, die het beste in staat is, zich te handhaven in relatie tot dat speciale aspect, superieur te verklaren.

Beide wegen zijn in de theorie bewandeld en hebben inderdaad aanleiding gegeven tot het ontwerpen van bepaalde eliteopvattingen. Op beide zij daarom nader ingegaan.

1. Het sociaal Darwinisme

In 1859 verscheen Darwins 'The Origin of Species', met de veelzeggende ondertitel: 'The preservation of favoured races in the struggle for life'.

Hoewel Darwin zelf allerminst de behoefte had, hiermede met name de *sociale* wetenschappen met een nieuwe theorie te verrijken, hebben anderen toch de gelegenheid daartoe gretig aangegrepen.

Voor Spencer b.v. is de maatschappij een zich ontwikkelend organisme, dat gehoorzaamt aan biologische wetten. Die wetten zijn door Darwin

gegeven en voor de maatschappij betekent dit, dat zij geleid wordt door het beginsel van de 'survival of the fittest'. Besprenkeld met wat utilaristische economische opvattingen, brengt dit hem tot de uitspraak:

> We have been blessed with an automatic, selfregulating mechanism which operates so that the pursuit by each individual of his own selfinterest and private ends would result in the greatest possible satisfaction of the wants of all. All that was necessary was to remove obstacles to the operation of this mechanism, the success of which rested on no conditions other than those included in the rational pursuit of self-interest[2].

Wat bij Spencer nog een algemene filosofie is, is bij Summer al een conservatief politiek systeem:

> The socialist enterprise of reorganising society in order to change what is harsh and sad in it at present is therefore as impossible from the outset as a plan for changing the physical order[3].

De bestaande maatschappij was de natuurlijke maatschappij en pogingen tot ingrijpen zouden leiden tot 'favour the survival of the unfittest and we shall accomplish this by destroying liberty'[4].

In dit systeem kon opvoeding slechts een betrekkelijke waarde hebben, verworven eigenschappen konden immers toch niet erfelijk zijn; slechts het uitsterven der minderbegaafden zou natuurlijkerwijs kunnen leiden tot de verbetering van de soort. De besten kwamen vanzelf naar de top, althans als men de natuur haar gang liet gaan.

Dit sociaal Darwinisme (de term is volgens P.D. Marchant ten onrechte door Parsons aan Pareto toegeschreven, maar is eerder door Novicow gebruikt)[5] vond van het begin af aan haar tegenstanders, in ieder geval werd haar conservatief karakter reeds vroeg onderkend:

> 'The idea of the struggle for existence makes a very comfortable doctrine indeed for all those who are quite satisfied with things as they are',

schrijft Ritchie[6].

Wetenschappelijk een ernstiger slag was wellicht dat de biologie zelf niet bij Darwins opvattingen bleef staan en dat met name de Vries' theorie der sprongvariaties moeilijk in het sociaal darwinisme was in te passen. Maar vooral toen men zich ging realiseren dat in de maatschappij sociaal-economische regelingen waren ingebouwd, die de vrije natuur niet kende, werd men zich de gebreken der analogie-redenatie bewust.

Daarnaast was ook het deterministische element voor velen moeilijk verteerbaar. De gedachte, alles nu maar aan de natuur over te moeten laten, was en is uiteindelijk voor de menselijke ijdelheid (en misschien zelfs voor het menselijk medelijden) een wel erg bittere pil.

Galton en Pearson, hoewel voortwerkend op de algemene inzichten

van het sociaal darwinisme propageren dan ook al een zekere mate van bewust ingrijpen. Het is weliswaar bescheiden, maar zij stellen voor, althans de meest negatieve zijden van de natuurlijke selectie op biologische terrein aan banden te leggen. Zij kunnen aantonen, wat bepaalde families van erfelijke misdadigers en zwakzinnigen aan de samenleving hebben gekost en dit voorbeeld leidt er zelfs toe dat in 1915 een twaalftal staten in de U.S.A. sterilisatiewetten accepteert.

Nu is het aantonen van wat maatschappelijk volstrekt onacceptabel is misschien niet zo moeilijk. Interessanter is wellicht, wat zij dan als de natuurlijke, positieve selectie zagen, wat voor hen de biologisch bepaalde sociale elite was.

Hofstadter laat hieraan weinig twijfel bestaan:

> 'What the eugenists called the "fit" were: native, well - to - do, collegetrained citizens'[7].

Het was deze groep, die in haar ontwikkeling gestimuleerd diende te worden, vandaar:

> that the right to live does not connote the right of each man to reproduce his kind.... As we lessen the stringency of natural selection and more and more of the weaklings and the unfit survive, we must increase the standard, mental and physical, of parentage[8].

Hier ziet men een elitetheorie in optima forma. Er is een gebod, het 'Darwinistische' biologische gebod[9]. Het is een natuurlijk gebod en dient vervuld te worden. De menselijke samenleving is niet geheel natuurlijk meer, de goeden planten zich niet genoeg voort, de slechten te veel.

Er is een elitegroep, de wetenschappelijk geschoolde eugenitici, het bewuste en theoretiserende deel der maatschappelijke elite, die de grotere elitegroep en de overige leden der samenleving van de juistheid van het natuurlijke gebod overtuigt. Daarna ontwerpt deze deelgroep een regeling voor het geheel.

Dit geheel wordt, in het kader van een vervreemdingsproces in tweeën gescheiden, de goeden en de slechten. De goeden worden geprivilegeerd, de slechten (voor een deel) gesteriliseerd. De gehele regeling wordt niet geboekt als een usurpatie van een subgroep, maar als een heilzaam ingrijpen van de beterwetenden in het belang van het geheel.

Het is niet eenvoudig te verklaren, waarom juist de 19de eeuw aan dit soort theorie het levenslicht schonk[10]. Een terugtreden van het christelijk-maatschappelijk en het op de voorgrond treden van een natuurwetenschappelijk en biologisch denken, zal er wel een rol bij gespeeld hebben. In ieder geval past het in het nieuwe kader der reeds als verwant erkende liberale en darwinistische visies.

Hoe dan ook, het is slechts één stap van deze opvatting naar de in de volgende bladzijden te behandelen rassentheorieën; het is slechts een stap van de steriliseerkamer naar de gaskamer; van de burgerlijke zelfvoldaanheid naar de broedcentra van Edelgermanen in het Derde Rijk.

2. De specifiek begaafden

Als Pareto zijn eliteconcept introduceert, begint hij een onderscheid te maken naar 'gebieden van werkzaamheid'. Die gebieden kunnen van zeer uiteenlopende aard zijn: schaken is een gebied, stelen is een gebied, regeren is een gebied. Zij, die op hun speciale gebied het beste zijn, noemt hij een elite. Pas daarna stelt hij de prioriteit van het politieke gebied en daarmee de prioriteit der politieke elite voorop. Zonder hier nu nader in te gaan op de tweede stap, is het duidelijk, dat hier het eliteconcept aan een beperkt en omschreven stel hoedanigheden wordt gebonden.

Voor Pareto berust de leiding in de samenleving bij de politiek meest begaafden. Die grotere begaafdheid is te herleiden tot een in de gegeven situatie adequate combinatie van psychologische eigenschappen.

In theorie kan men hier echter natuurlijk allerlei combinaties van eigenschappen voor kiezen. Er kan een elite zijn van de vroomsten, de krijgshaftigsten, de meest eerzuchtigen en van de meest ascetischen.

In de Westerse samenleving is echter, en is steeds meer, één bepaald criterium van bijzonder veel belang geweest: dat der *intelligentie;* zozeer zelfs, dat sommige auteurs met 'Aufstieg der Begabten' zonder meer de stijging der intelligentsten bedoelden[11].

Het is deze elite, de elite der intelligenten, die hier aan een nadere analyse zal worden onderworpen.

In de bekende definitie van Stern 'Intelligenz ist die personale Fähigkeit sich unter zweckmässiger Verfügung über Denkmittel auf neue Forderungen einzustellen', is het intelligentiebegrip nog ruim, maar reeds hier is toch al de beschikking over denkcapaciteiten centraal gesteld. Intelligentie is in de Westerse cultuur overwegend een intellectuele functie. Wie deze intelligentie voldoende heeft weten te scholen, ontleent daaraan het recht zich intellectueel te mogen noemen.

Het gaat er hier vooral om, uiteen te zetten, dat het bezit van een hogere intelligentie in onze samenleving een zo vanzelfsprekende distinctie geeft, dat deze superioriteit ervaren wordt als een vóórmaatschappelijk gegeven, een bezit, dat de eigenaar privilegeert, in welke maatschappelijke positie ook.

Terwijl alle andere theorieën over veronderstelde, natuurlijke elites op hevige wetenschappelijke en politieke tegenstand stuitten, is het besef

van de natuurlijke superioriteit der intelligentsten in onze samenleving zo ‘natuurlijk’ dat er zelfs geen aparte theorie aan is gewijd. Het is een recht, waaraan door niemand getwijfeld wordt. Natuurlijk is er wel een enorme literatuur over de plaats der intelligenten in de samenleving. Maar die houdt zich niet bezig met de vraag of de intelligenten van nature de leiding toekomt. Dat is voor alle auteurs reeds het aanvaarde uitgangspunt. Hun analyse is er slechts op gericht onnatuurlijke toestanden, zoals het hebben van geprivilegeerde posities op grond van bezit of overerving aan te vallen. Ja, de overtuiging dat de intelligentsten recht op deze positie hebben, leidde er zelfs toe, dat elke poging van anderen om op bezit of overerving gebaseerde privileges te verdedigen, plaats vond op basis van het feit dat in bepaalde situaties bezit of overerving redelijke garanties boden voor de intelligentie der met het privilege bekleden[12].

Een ander deel der literatuur, houdt zich evenmin met de legitimiteitsvraag bezig, maar bestudeert op technisch niveau de mogelijkheid tijdig de begaafdsten (= intelligentsten) te onderkennen, of de hen toekomende sociale stijging te realiseren[13].

Het basisgegeven: De intelligenten naar de top, is theoretisch - hoeveel er practisch ook aan ontbroken mag hebben - vrijwel nooit aangevochten geweest. Wel is er discussie geweest over wat men dan intelligent wenste te noemen.

De nationaalsocialistische slagzin: Kann ein Man von Deutscher Sinn, ein Intellektueller sein?.... Nein!, dient in deze geest te worden verstaan. Natuurlijk was het Herrenras gezegend met volbloedige intelligentie, maar de burgerlijke ‘Intellektueller’, bleke schim, was gedegenereerd, hij was niet ècht intelligent meer. Maar in feite blijft dit toch, ook in een minder botte conceptie dan de hier genoemde, een randdiscussie.

Intelligentie wordt uitgedrukt in een intelligentiequotient. Hoe verwoed ook de discussie moge zijn over de vragenbatterij, die dit I.Q. dient te meten, het is in feite slechts een technische discussie; nog enkele verfijningen, bij wijze van spreken en de ideale batterij zal zijn gevonden. Zolang die er niet is, werken alle legertests en alle beroepskeuzebureaus met de ‘secondbest’.

En waar nog niet iedereen getest is, voorziet het schooldiploma reeds verregaand in de behoefte. Wie alleen maar de lagere school heeft afgelopen is dom, alleen de mulo is niet veel beter, de middelbare school is een redelijke garantie voor bruikbaarheid en de afgestudeerden der universiteit zijn het neusje van de zalm. Natuurlijk, er zijn betreurenswaardige uitzonderingen aan beide zijden, het systeem is niet volmaakt; knappe kinderen kunnen bepaalde opleidingen niet betalen en domme

kinderen kinnen zich altijd een universitaire opleiding permitteren door sociologie te studeren, maar al met al, zijn dit gebreken van de tweede rang, waarin mettertijd zal worden voorzien.

Is het systeem eenmaal volmaakt, dan worden de intelligenten opgeleid voor de hogere functies en worden daarmee automatisch de maatschappelijke elite, die zij behoren te zijn.

In de intellectuele zetting is echter sociologisch bijzonder belangwekkend de koppeling van het bezit van intelligentie aan de indicator onderwijsdiploma. Het onderwijsdiploma was het noodzakelijke medium, het onmisbare botermerk, zodra er behoefte bestond de capaciteiten van niet aan de werknemer bekende sollicitanten snel te kunnen schatten.

Van een practisch hulpmiddel werd het echter alras een principe: het bezit van het diploma bewees intelligentie, het niet-bezit deed, de invloed van financiële remmen daargelaten, het ergste vermoeden.

Niet voor niets is - naar uit solide empirisch onderzoek is gebleken - de professor in Nederland de man met de hoogste sociale status[14].

De consequenties reiken echter nog verder: Intelligentie is een sine qua non. De genoten schoolopleiding drukt in de practijk de intelligentiegraad uit. De schoolopleiding staat onder bevoogding der hoogste onderwijsinstelling, de universiteit. De universiteit ziet als haar voornaamste taak het hoeden der wetenschap. Ziedaar de laatste stap: het wetenschappelijk denken is het ware denken.

Natuurlijk permitteert de maatschappij uitzonderingen op de regel: met vertedering spreekt men van de natuurlijke intelligentie van de huisvrouw, van het natuurtalent en van de begaafde kunstenaar. Maar niet minder indrukwekkend is daarom het centrale schoolhordenloopsysteem, dat, alle beminnelijke uitzonderingen daargelaten, het principe huldigt, dat de schooldeur de weg naar de top opent.

Intelligentie is hier nog steeds een natuurlijk basisgegeven. Het is echter solide ingebouwd in de onderwijsinstituties, die zullen uitmaken, wat dan uiteindelijk die intelligentie is. Zij hebben het stevig vastgeknoopt aan de bestaande opvattingen over het wetenschappelijk denken en daarmee de brug geslagen van de elite der intelligenten naar de elite der wetenschappelijk gevormden. Over de maatschappelijke consequenties van deze overgang zij in deel II nog nader te spreken.

§ 3b. *De antropologisch-biologische wet*

In 1879 vóór Christus liet Pharao Sesostris III bij de tweede Nijlcataract het volgende bord plaatsen:

> Zuidelijke grens. Opgericht in het achtste jaar van de regering Sesostris III, koning van Opper- en Neder-Egypte, wiens naam zal klinken door alle tijden.

> Geen neger zal deze grens overschrijden, te water of te land, per schip of met zijn kudde, zij het met het doel handel te drijven of om inkopen te doen bij een post. Deze negers zijn welkom, maar van nu af aan, zal het geen enkele neger toegestaan zijn per schip te passeren[15].

Hieruit moge blijken, dat het verschijnsel van discriminatie bij de ontmoeting van twee rassen, niet bepaald van recente datum is. De poging, deze discriminatie wetenschappelijk te rechtvaardigen, is het evenmin; reeds Aristoteles ondersteunt de Griekse superioriteitsaanspraken met de mededeling, dat sommige volken van nature vrij, andere van nature slaven zijn.

Als Europa, in en na de ontdekkingsreizen wereldgeschiedenis gaat maken, moeten de blanke volkeren hun houding gaan bepalen tegenover de rassen, met wie zij in de andere werelddelen in contact komen. Ofschoon het onmiskenbaar is, dat in de praktijk de koloniale verhoudingen van de aanvang af vrijwel steeds de onverbloemde uitdrukking waren van een blank superioriteitsbesef, is de Westerse wereld er nooit in geslaagd, deze situatie wetenschappelijk te legaliseren.

In de eerste dagen der kolonisering had men daaraan ook niet veel behoefte, de gekoloniseerde volkeren hadden de nieuwe situatie te accepteren en hun gebrek aan weerstandsvermogen gaf aan de koloniale verhouding een vanzelfsprekendheid, die de blanke elite vrijstelde van elke neiging, om aan de Europese universiteiten een vrijbrief voor hun optreden te vragen. Voor zover er al een rechtvaardigingsbehoefte was, kon men er trouwens mee toe er op te wijzen, dat de andere rassen geen Christenen waren. Weliswaar geeft het Nieuwe Testament geen steun aan rassendiscriminatie en bovendien werden de inboorlingen, eenmaal tot het ware geloof bekeerd, allerminst als gelijken behandeld, maar nogmaals, de situatie vroeg niet om een sluitende wetenschappelijke theorie.

Hoe dan ook, de ontdekking van de wereld bracht de gedachte aan rasverschillen wel binnen het bereik van de wetenschappelijke disciplines. W. Jones' ontdekking der taalfamilies (1788) bracht Thomas Young er toe, voor een bepaalde taalfamilie de aanduiding Indo-Europees te gebruiken.

M. Müller stelde voor, hier de term Arisch te gebruiken, zij het nog steeds in strict philologische zin, als aanduiding van een taalgroep. Daarna werd echter de taalkundige basis verlaten, men laste de veronderstelling in, dat er een ras geweest zou zijn, dat de draagster was van de Arische oertaal en verdiepte zich in speculaties omtrent de plaats, waar dit ras dan wel zijn oorsprong zou hebben gevonden.

Het is dan echter De Gobineau, die voor het eerst de Ariers aan de wereld voorstelt als een superieur ras[16].

Van dat ogenblik af neemt de theorie, dat de blanken een elite zijn op grond van bepaalde raseigenschappen, een vaste plaats in op het programma der sociale wetenschappen. De bekendste vertegenwoordiger in Engeland - al had hij, als schoonzoon van Wagner, grote invloed in Duitsland - was Houston Stewart Chamberlain, wiens kernachtigste uitspraak in dit verband was: 'where the Germanic element has not penetrated, there is no civilisation in our sense'.

De gehele opvatting krijgt echter meer wetenschappelijk houvast met het optreden van G. Vacher de Lapouge en Otto Ammon. Zij verlaten voor een ogenblik het terrein der historische interpretaties en zetten zich aan het schedel-meten. Op grond daarvan ontwerpen zij een theorie van de superioriteit der langschedeligen en met deze kennis gewapend funderen zij dan de theorie der superioriteit van het langschedelige Arische ras.

Weliswaar waren alle uitkomsten niet even overtuigend, maar toen Lapouge ontdekte, dat bepaalde groepen intellectuelen overwegend kortschedelig waren, redde hij zich door hen als groep apart te onderscheiden als 'onechte kortschedeligen'.

Het is zonder meer duidelijk, dat deze opvattingen in de wetenschappelijke wereld niet onbestreden bleven (al was het maar door alle kortschedelige antropologen!). Het materiaal was niet overtuigend, het verband tussen lichaamsbouw en geestelijke eigenschappen bleef uitermate vaag en zelfs over de basisconceptie: wat eigenlijk precies een ras was, werd geen eenstemmigheid bereikt[17].

Maar hoe omstreden ook, de theorie van het superieure ras was een discussiepunt in de wetenschappelijke wereld. Het was dit zelfs, voordat er belangrijke politieke stromingen waren, die opvattingen over eliterassen met man en macht stimuleerden. Weliswaar bestond er in het Wilhelminische Duitsland belangstelling van officiële zijde en bestond er een Gobineauvereinigung, maar eerst tussen de wereldoorlogen begint de leer der eliterassen, althans in het Europese kader, als politiek ferment te werken. Zij grijpt dan terug op het theoretisch politiek systeem van J.L. Reimer, neergelegd in zijn studie 'Ein Pangermanisches Deutschland'[18], waarin een kastemaatschappij wordt voorgesteld, met een leidende groep van volbloed-germanen, die alle politieke en sociale voorrechten genieten, een ondergeschikte groep van gemengdbloedigen en tenslotte een restgroep van andere rassen, die ten spoedigste gesteriliseerd dient te worden.

Het is niet moeilijk al deze bizarre opvattingen met een wetenschappelijk schouderophalen af te doen. Het verdient anderzijds toch wel overweging te bedenken dat:

1. Het Nationaalsocialistische Duitsland deze theorie op consequente

wijze in de practijk heeft gebracht. Was de tweede Wereldoorlog anders afgelopen, dan was deze opvatting gemeengoed geweest voor millioenen Europeanen. En zo ons wetenschappelijk voorstellingsvermogen in dit opzicht tekort mocht schieten, dan trachte men zich slechts voor te stellen, dat proefschriften, voortbouwend op Reimers opvattingen, het dagelijks wetenschappelijk voedsel zouden zijn geweest voor de desbetreffende hoogleraren der Leidse Universiteit.

2. Deze opvattingen allerminst tot Duitsland waren beperkt. Overeenkomstige theorieën zijn ontwikkeld in de Verenigde Staten (Madison Grant), Frankrijk (de Quatrefages) en Engeland[19].
3. Het hier niet alleen theorie betreft. Niet alleen het negervraagstuk in Zuid-Afrika, maar ook de immigratiewetgeving van vele landen met een overigens onverdacht egalitaire constitutie, leggen getuigenis af van de overtuiging van de veronderstelde superioriteit van het blanke ras.
4. Zelfs waar wetgeving noch theorie van rasvooroordeel getuigen, het daarom nog zeer goed een levende maatschappelijke kracht kan zijn.

Het is wel duidelijk, dat het getij nu niet gunstig is voor het ontwikkelen van een, op rassenonderscheid gebaseerde theorie ener blanke elite. Dit neemt echter niet weg, dat het au fond niet meer dan een getijkwestie kan zijn. En al zou er geen theorie te verwachten zijn over een blanke, waarom niet één over een gekleurde elite?

Zolang de maatschappijwetenschappen bereid zijn, met het wijde concept der natuurlijke ongelijkheid - in Pareto's zin - te werken, kan zich deze opvatting elk ogenblik verdichten tot een nieuwe theorie over een bepaalde groep, die zich meent te moeten onderscheiden als draagster van een bepaald type superioriteit.

Waar de situatie er om vraagt, kan deze theorie even gemakkelijk de vorm krijgen van een rassentheorie, als welke andere vorm ook.

§ 3c. *Het maatschappelijk criterium*

In zekere zin hebben de Goddelijke uitverkiezing zowel als de biologische wet een bepaald soort - zij het tot de in-groep beperkte - democratische instelling.

Tot de geroepenen kunnen in principe zowel de hoogsten als de laagsten in den lande behoren. De Openbaring kan zowel aan koningen als bedelaars geschieden, tot het uitverkoren ras behoren zowel maarschalken als soldaten. Daarnaast bestaat echter een ander elitebegrip, dat zich juist met nadruk op een bepaalde maatschappelijke functie beroept en aan die functie haar elitekarakter ontleent. Daar is men niet langer

in eerste instantie onverschillig voor de maatschappelijke herkomst, maar ontleent er zijn waarde aan.

In dat geval is de inspiratiebron tot in de kern een maatschappelijk gegeven. In feite vindt men dit reeds in de oude standenmaatschappij, waar bepaalde groepen hun superioriteit ontleenden aan hun toebehoren tot een bepaalde stand. Maar de kwaliteitseis is daar nog zo zwak ontwikkeld, de superieuren stellen zich daar nog zo weinig als gezondenen en zo zeer als traditioneel gegevenen, de idealen hebben nog zoveel gemeenschappelijks, dat die situatie eigenlijk te weinig reliëf heeft, om al als een elitestructuur te worden opgevat.

Wel is dat nog het geval als nieuwe maatschappelijke groepen naar de top zijn geklommen en een behoefte hebben zich in hun nieuwe positie tegenover zichzelf en anderen te rechtvaardigen.

Na de Renaissance en in de Verlichting is het maatschappelijk vooruitgangsideaal nog zo veelzijdig, dat de nieuwe leidende groep in N.W. Europa der kooplui-ondernemers, ondanks al haar zelfgevoel toch niet de exclusiviteit opbrengt zichzelf als DE nieuwe elite te stellen. Maar als in de negentiende eeuw Vooruitgang meer en meer wordt vereenzelvigd met Economische Vooruitgang, dan wordt de industriëelondernemer al gemakkelijker met die rol vertrouwd.

Anderen zullen hem zijn philisterdom verwijten, maar vooral in Engeland zal hij in het begin der 19de eeuw, met Adam Smith als profeet en Manchester als woonplaats, ervan overtuigd zijn, dat een verantwoord bedrijfsbeheer en een intelligent technisch inzicht tezamen met een gecalculeerd risico-nemen de eigenschappen zijn van een nieuwe elite.

Al is het niet ongestoord, toch zal burgerlijk-economisch vooruitgangsidealisme als Credo van een elitegroep hier en in de Verenigde Staten - hier meer, daar minder gehavend - tot in het midden der twintigste eeuw worden gehandhaafd.

Maar in die tijd zal het accent worden verlegd. Rechtschapenheid, zuinigheid, doorzettingsvermogen, moed en een helder verstand zijn nog steeds bijzonder gewaardeerde deugden, maar zij zijn niet meer voldoende. Een andere wereldorde zal andere eisen stellen. Reeds Mosca voorvoelt dit en zijn beeld der heersende klasse, dat misschien door zijn tijdgenoten nog wel eens als feodaal werd ervaren, doet ons al weer modern aan. (Het is daarom zijn opvatting waarmee dit hoofdstuk wordt afgesloten.)

Maar voor hen, die geloven in de economische vooruitgang, zal er een nieuwe wetenschap opstaan; de economie. Als liberale economie zal zij in een wereldbeheersende Europese economie ongehoorde triomfen

vieren en daarna een tragisch einde vinden in een door crisis en oorlog verscheurde wereld.

Als geleide economie zal zij echter herleven en het vaandel van de Vooruitgang weer opheffen, eerst onder Keynes als eerste redder in nood; na de tweede wereldoorlog wordt zij het nieuwe Credo voor over- en onder-ontwikkelde gebieden.

Ook hier treedt dus de wetenschap op als rechtvaardigster van een elitepretentie. Maar de bovengenoemde accentverschuiving leidt ook tot een verandering in rolbezetting.

Bij Adam Smith wijst de wetenschapsman op de niet-wetenschappelijke elite (de ondernemers), bij Keynes wordt het al zo, dat de wetenschapsman zelf, i.c. de econoom, een essentiële rol speelt als nieuwe elite. Niet lang na hem zal Burnham spreken over de ‘Managerial Revolution’. En deze overgang wordt nog bevorderd, waar de economische vooruitgang industriële ontwikkeling schijnt te heten en deze op haar beurt weer verregaand afhankelijk is van de ontwikkeling der natuurwetenschap.

Terugblikkend ontdekt men dat de koopman en de dominee als elite in een verwonderlijk korte spanne tijds het veld geruimd hebben voor de ingenieur en de econoom.

§ 3d. *De wetenschappelijke elite*

Uit het voorgaande is gebleken, dat er dus duidelijk maatschappelijke elites zijn, die hun elitepretentie ontlenen aan een bepaalde wetenschappelijke wet of een bepaald wetenschappelijk inzicht.

In eerste instantie kan dit een simpele kwestie zijn van een éénrichtingsverkeer. Er bestaat een bepaalde groep, die de eigenschappen en functies van een elite heeft en een bepaalde wetenschap doet naar aanleiding daarvan uitspraken, die dit elitekarakter bevestigen. Troeltsch' en Sombarts analyses achteraf zijn voorbeelden van dergelijke canonisaties van religieuze of economische groepen.

Maar waar deze uitspraken vigerende groepen betreffen, kan er natuurlijk gemakkelijk een tegenbeweging ontstaan. De elite is dan geneigd zich te koesteren in de wetenschappelijke uitspraak en zal zijn best doen, om in een veranderende situatie zich te blijven verzekeren van een wetenschappelijk getint alibi.

Voor interpretaties van nieuwe feiten en voor het afweren van critiek zal een dergelijke elitegroep bereid zijn, wetenschapsbeoefenaren in te schakelen. Hier wordt de basis gelegd voor een samenwerking, die o.m. de moderne elites haar gecompliceerde karakter geeft. Er kan sprake zijn van bepaalde machtsgroepen in de zin van Mills' powerelite, maar zij zijn vaak méér dan alleen maar een machtsgroep. Zij hebben de

pretentie, behalve macht ook geest te bezitten. Stellig gaat hier niet zonder meer het beeld op van de bruut-tyran, die een hofpoëet huurt, om zijn gefingeerde goede daden te bezingen.

Zowel op economisch als op technisch, op commercieel als op sociaal gebied hebben de machtshebbers een reële behoefte aan wetenschappelijke voorlichting en steun ontwikkeld. De volgende stap is dan ook, dat de wetenschapsbeoefenaren worden opgenomen in de elitegroep. De wetenschappelijke sector geeft de beleidssector een aureool van onaantastbaarheid, de beleidssector geeft de wetenschapssector fondsen en politieke zeggingskracht.

Deze fusie van beleid en wetenschap in eenzelfde eliteformatie kan politiek merkwaardige consequenties hebben, waarover in het tweede deel zal worden uitgeweid[20]

§ 4. *Gaetano Mosca: de heersende klasse*

a. Weergave

Inleiding. Een bespreking van sociologen, die zich hebben gewijd aan de theorie der elites, dient te beginnen met de weergave van het werk van Mosca.

Mosca was de eerste Italiaanse en in deze vorm een der eerste Europese sociologen, die zich met dit vraagstuk bezig hield. Veel van hetgeen hij stelt, vindt men later bij Pareto terug, maar het schijnt dat Pareto niet altijd de moeite genomen heeft, dit geestelijk vaderschap te vermelden. Het lijkt daarom juist, eerst Mosca aan het woord te laten.

In de tweede plaats is een weergave van Mosca zinvol, omdat men de elitetheorie hier in een soort grondvorm aantreft, die juist door haar wetenschappelijke onvolmaaktheid, veel vraagstukken duidelijk naar voren brengt, die bij een technisch meer geacheveerde behandeling, weleens gecamoufleerd dreigen te geraken. Bij hem is, zo kunnen we zeggen, het ideologisch staketsel nog redelijk herkenbaar onder de wetenschappelijke bekleding.

Het is hier niet de plaats, Mosca's werk volledig te behandelen. Van hem wordt, en dat geldt ook voor de andere hier te behandelen sociologen, alleen dat deel van zijn publicaties besproken, dat direct of indirect betrekking heeft op het elitebegrip. Ook binnen deze beperking is weer een keuze gemaakt. In de halve eeuw, waarin Mosca over elites heeft geschreven, zijn zijn meningen - mede ten gevolge van een zich dramatisch wijzigende politieke situatie - niet onaanzienlijk geëvolueerd.

De Mosca, die hier besproken wordt, is vnl. de al wat oudere geleerde, die zijn in 1895 voor het eerst verschenen ‘Elementi di Scienza Politica’ in 1922 in nieuwe vorm deed verschijnen en haar in 1938, door toevoeging

van overigens niet zo ingrijpende voetnoten, opnieuw voor publikatie gereed achtte.

De man. Mosca werd in 1858 in Palermo geboren in een welvarend middenstandsgezin. Hij studeerde staatsrecht en ambieerde zowel een wetenschappelijke als een practisch-politieke loopbaan. Met de eerste wilde het aanvankelijk niet recht vlotten; ondanks (of dank zij) de vroege publicatie van zijn opzienbarende eersteling, 'Teoria dei governi e governo parlementari' (1882). In 1895 werd hij echter tot hoogleraar te Turijn benoemd, waar hij eerst staatsrecht en later politieke theorie doceerde. Pas in 1923 verwierf hij de begeerde leerstoel in Rome, als hoogleraar in het Publiek Recht.

Zijn practische politieke loopbaan begon in 1908 met het kamerlidmaatschap. In de eerste wereldoorlog was hij onderstaatssecretaris voor koloniën en in 1919 werd hij lid van de Senaat. In 1925 trok hij zich hieruit terug, na het houden van een afscheidsrede, die het duidelijk maakte, dat hij, al met al, in het fascisme niet de verwezenlijking van zijn maatschappelijke idealen zag.

In het negentiende-eeuwse Italië, waarin hij opgroeide, stelde de intellectuele burgerij, waartoe hij behoorde, zichzelf op politiek gebied twee eisen: het nieuwe Italië moest laten zien dat de jonge natie niet onder deed voor de oudere, die bij haar geboorte hadden peet gestaan en zij wilde tevens duidelijk maken dat zij in staat en bereid was, die prestaties te leveren in een kader van burgerlijk-democratisch politiek bestel, dat toen voor haar het laatste woord op politiek gebied betekende.

Noch de interne politieke ontwikkeling in Italië van Mazzini tot Mussolini, noch de prestaties naar buiten - van de eerste Abessijnse tot de laatste Albanese campagne - zijn bijzonder troostrijk geweest voor de aanhangers van deze idealen. Mosca's realisme heeft hem dan ook spoedig doen inzien, hoe weinig ideaal en werkelijkheid met elkaar strookten. Het is voor een goed deel vanuit deze teleurstelling, dat de politieke stellingname, die zijn sociologische theorie doordrenkt, verklaard kan worden. Hij doorziet het schijnkarakter der Italiaanse democratie, en daarmee - voor hem - het schijnkarakter van elke democratie. Bovendien verwijt hij haar niet alleen de interne onoprechtheid, maar ook de externe ondoelmatigheid. Het democratisch beginsel verhindert volgens hem, dat Italië de leiding krijgt, die het nodig heeft, om de rol te spelen, die haar in het Europees concert toekomt.

Dit is echter slechts de halve geschiedenis. Want al moge Mosca's teleurstelling over de practijk der burgerlijke democratie hem dan al verwikkeld hebben in een verwoede discussie met J.J. Rousseau, nog veel geëmotioneerder zijn de philippica's aan het adres van Karl Marx.

Zo al de Italiaanse burgerij niet in staat is geweest, een voor hem

acceptabel Italië te scheppen, het Italiaanse proletariaat zou dat zeker niet zijn.

Om Mosca's ontzetting over de Marxistische verheerlijking van het proletariaat recht te kunnen doen wedervaren, dient men zich wel te realiseren, wat voor hem proletariaat betekende. Hij dacht daarbij zeker niet aan de welopgevoede, moderne vakbondsleiders en hun keurige volgelingen, maar aan het analfabetische, werkeloze, verkommerde, agrarische proletariaat van zijn geboorteland Sicilië. Het politiek isolement, waarmee Mosca zich in deze tweefrontenoorlog plaatste, zij hiermee voldoende verklaard. Maar ook wetenschappelijk-methodologisch stond hij op een eenzame post.

Dit al zonder meer, omdat hij aan juridische faculteiten de politica als wetenschap moest introduceren. Wellicht is dit in het land van Machiavelli niet eens zo moeilijk als in het land van Hugo de Groot. Maar binnen het vakterrein maakte hij het zich nog extra moeilijk, door zich voorstander te verklaren van een op de natuurwetenschap gebaseerde methode; een stellingname, die hem tot tegenstander maakte van het in zijn dagen in Italië onder invloed van B. Croce zeer invloedrijke idealisme.

Al te zwaar mag men dit echter ook weer niet rekenen. Croce zelf schreef een waarderend voorwoord voor de Elementi en kon dit ook te gemakkelijker doen, daar van Mosca's plechtig aangekondigde natuurwetenschappelijke methode au fond in het werk zelf (op één, niet onbelangrijke uitzondering na) niet veel valt te bespeuren.

Het theoretische kader. De wetenschap, die Mosca wenst te dienen, definieert hij in de eerste regels van zijn Elementi als volgt:

> Maatschappelijke verschijnselen zijn een gevolg van de uitwerking van bestendige psychologische tendenzen, die het gedrag der massa bepalen. De wetenschap, die er naar streeft de wetmatigheid van deze tendenzen en het karakter van hun werkzaamheid te onderzoeken, is de ‘scienza politica’.

In Mosca's tijd heeft deze wetenschap, die, volgens hem, al in de Aristotelische periode bestond, zich zijns inziens gesplitst in een aantal politieke wetenschappen. Welke dat precies zijn, vermeldt hij niet. Sociologie definieert hij als de wetenschap, die de politieke wetenschappen weer tracht te bundelen, later gebruikt hij sociologie als de verzamelnaam voor de maatschappijwetenschappen.

Bij hem is sociologie dan nog geen specialisme naast de andere sociale wetenschappen. Hij betreurt de voortijdige afsplitsing van de economie, incorporeert met grote vanzelfsprekendheid de psychologie en erkent, dat de politica bij anderen zich later tot een deelwetenschap heeft ontwikkeld of beperkt, al naar men het wenst te interpreteren.

Mosca's terminologische vrijgevigheid, een van zijn slechtst verteerbare eigenschappen, wordt hiermee al enigszins gedemonstreerd. Met enige goede wil kan men echter wel zeggen, dat uit bovenstaande omschrijving blijkt, dat zijn scienza politica meer is, dan onze politieke wetenschap en wel zo veel meer, dat wij met goed recht Mosca voor de sociologie kunnen adopteren.

Zijn sociologie is desondanks in feite nog wel goeddeels politieke sociologie, in de moderne zin. Het is vooral de wisselwerking tussen staat en maatschappij, die hem interesseert. Heerschappijtypen, feodale en bureaucratische politieke systemen, revoluties en kiesstelsels zijn de onderwerpen, die hem vooral bezighouden. Zijn verhandelingen over de Kerk, het leger, het recht en de cultuur draaien alle om de as der politieke vormgeving[21].

De heersende klasse. In het eerste hoofdstuk van zijn Elementi rekent Mosca af met al die oudere theorieën, die trachten de structuur van de samenleving (en vooral het politieke aspect daarvan), te verklaren vanuit één niet-sociologisch, maar daarom niet minder al het sociologische beïnvloedende beginsel.

Montesquieu en de daarmee verbonden klimaatschool, Renan en de rassenleer, Spencer en het biologisch evolutionisme worden op scherpzinnige wijze geanalyseerd en in hun tekortkomingen gehekeld.

Het tweede hoofdstuk begint dan meteen met Mosca's eigen troetelkind, de heersende of, zoals het bij hem heet: de politieke klasse:

> Bij dat, wat bestendig is in de feiten en tendenzen van het leven van de staat springt vooral dit in het oog:
> In alle maatschappijen, van de primitiefste, bij het begin van de civilisatie af tot de meest geavanceerde en machtigste, bestaan er twee klassen, één die heerst en één die beheerst wordt. De eerste is steeds de minst talrijke, zij vervult alle politieke functies, monopoliseert de macht en geniet de voordelen daarvan, terwijl de tweede, talrijkere klasse, door de eerste bevolen en geleid wordt.
> Deze leiding is min of meer wettelijk geregeld, meer of minder willekeurig of gewelddadig en dient er toe, de heersers te verzekeren van hun levensonderhoud en van de middelen om de staat te leiden.

Voor deze stand van zaken voert Mosca twee oorzaken aan:

> 1. De macht van een minderheid is voor een iegelijk der meerderheid onweerstaanbaar, daar ieder individu zich geïsoleerd geplaatst ziet tegenover het totaal der georganiseerde minderheid.
> 2. Maar nog afgezien van alle voordelen der georganiseerdheid, bestaan de heersende minderheden meestal uit personen, die de massa der beheersten overtreffen in materieel, intellectueel en zelfs moreel opzicht, of zij zijn minstens de nakomelingen van personen, die deze voordelen bezaten. Anders gezegd, de leden der heersende minderheid hebben veelal werkelijk of schijnbaar die eigenschappen, die hoog worden aangeslagen en in hun maatschappij grote invloed uitoefenen[22].

Er moet een cultureel bindmiddel zijn, er moet een bepaald fluïdum van de heersers uitgaan, dat maakt, dat men bereid is, hen als heersers te erkennen.

Daarvoor gebruiken zij de 'formula', wat Sorel later de 'mythe' zou noemen.

> Geen heersende klasse, hoe ook samengesteld, zal plompweg zeggen, dat zij regeert omdat.... haar leden daar nu eenmaal het geschiktst voor zijn. Inplaats daarvan zal die klasse altijd trachten haar macht te rechtvaardigen, op grond van een abstractie, die we de 'politieke formule' zullen noemen. Als men zegt, dat alle ambtenaren hun bevoegdheid ontlenen aan de souverein, die op zijn beurt deze aan God ontleent, dan maakt men gebruik van een politieke formule, een andere versie wordt uitgedrukt door de slagzin dat alle macht bij het volk berust.

Welke eigenschappen dit zijn, hangt af van de aard der samenleving. In primitieve maatschappijen, waar (blijkbaar Th.) veel gevochten wordt, zijn het de moedige krijgslieden, in latere stadia de priesters of de handelaars.

Dit alles - en het is de harde kern van zijn eliteleer - vinden we reeds bij de jonge Mosca.

Zevenentwintig jaar later, bij de tweede uitgave, neemt hij in het twaalfde hoofdstuk - het begin van het toegevoegde deel - deze draad weer op. Veel veranderd lijkt er dan eerst niet. Hij erkent, dat de grondgedachte van zijn werk reeds aanwezig is bij Machiavelli en Saint-Simon. Verder blijkt de oudere Mosca ook bescheidener: de leerstelling van de politieke klasse is slechts een uitgangspunt, dat als verklaringsbeginsel werkzaam kan worden, als het gevolgd wordt door een nadere analyse van ontstaan en vergaan van functie en structuur der heersende klasse. Zijn afkeer van Rousseau is echter nog verre van bekoeld, de leer van de volkssouvereiniteit heeft het opnieuw hard te verduren. Maar al is hij zijn principes in hoofdzaak trouw gebleven, hij laat niet de gelegenheid voorbij gaan om door een nadere uitwerking een wat genuanceerder geluid te laten horen.

> Onder de top der heersende klasse vindt men steeds, ook in aristocratische regimes, een andere, talrijkere laag, die allen omvat, die geschikt zijn voor leidende posten. Zonder een dergelijke laag, ware generlei organisatie mogelijk, daar de top alleen onvoldoende is, om de massa's te organiseren en te leiden.
> Van de mate van fatsoen, intelligentie en activiteit van deze tweede laag hangt in laatste instantie de soliditeit van iedere politieke structuur af. Deze zal des te groter zijn naarmate het gevoel voor de collectieve interessen van de natie of van de heersende klasse overweegt over de individuele begeerten van de afzonderlijke leden van deze laag. Intellectuele en morele gebreken in deze tweede laag zijn een veel ernstiger gevaar voor de staat en zijn veel moeilijker op te heffen, dan dergelijke gebreken bij het handjevol, dat de top van de staatsmachine beheerst[23].

Dit is voor de oudere Mosca een belangrijk punt, waar hij herhaaldelijk op terugkomt.

Reeds in de eerste uitgave heeft hij het gevoel, dat deze communicatievraag van belang is. Hij doet deze dan echter af met de mededeling, dat er gelijkheid in cultuur moet zijn tussen beide klassen. Gaat de heersende klasse zich cultureel distantiëren, dan wordt de communicatie bedreigd en wordt de heerser als onderdrukker ervaren. Werkt de formula niet meer, dan ontstaan er sub-culturen en daarmee sub-elites, die de heersende klasse bedreigen.

Weliswaar is deze eerste verhandeling redelijk helder en goed gedocumenteerd, maar zij mist een zekere pointe. Geheel verwonderlijk is dit niet. Sub-cultuur veronderstelt sub-organisatie en organisatie is nu juist, wat hij per definitie aan de beheerste klasse heeft ontzegd.

In de tweede uitgave komt hij niet op de sub-cultuur terug. Hij heeft dan een andere oplossing gevonden, die van de regeringsgetrouwe zetbazen in de lower-upper-class.

Hierin ziet hij tevens een oplossing voor zijn politieke problemen. Hij is voorwaar geen voorstander van de politieke dictatuur, al stelt zijn theorie de onmogelijkheid der democratie vast. Een al te autocratisch regime immers isoleert zich van het maatschappelijk gebeuren en kan daardoor niet meer de juiste beslissingen nemen. Bovendien is er dan te weinig doorstroming van capabele personen uit de lagere groepen. Die democratie, die naar het algemeen kiesrecht streeft, ligt hem echter nog minder. De goede candidaten moeten dan te veel het oor laten hangen naar de minderwaardige impulsen der massa's en bovendien geeft zij te veel gelegenheid aan ambitieuze, maar minder bekwame leden der lagere groepen om in de top door te dringen[24].

Zijn oplossing ligt voor de hand: Men beperke de voedingsgrond van de top tot de laag der sub-elite. Deze sub-elite mag dan op haar beurt weer niet gespeend zijn van elk contact met de lagen daaronder, maar het directe verderfelijke contact tussen top en basis kan op deze wijze worden vermeden.

Het valt niet te ontkennen, de oudere Mosca doet water in de wijn. En het is dit zelfde concept van de sub-elite, dat hem tot verdere aanlenging noopt. Zodra hij zich voldoende vertrouwd gemaakt heeft met de idee van het belang van deze sub-elite, dan bedenkt hij, dat deze groep niet zonder meer het willig instrument van de top behoeft te zijn, maar dat zij eventueel als correctief op kan treden.

> Daarom moet men, zoals reeds gezegd, al tevreden zijn, als verstand en moraal der heersende top niet onder het doorsnee niveau der heersende klasse (top + subelite, Th.) liggen. Is haar geestelijk en moreel niveau echter hoog genoeg om de gedachte van de denkers (sub-elite, Th.) te begrijpen en op prijs te stellen...

> dan is het niet noodzakelijk dat deze zelf aan de macht komen om hun programma te verwerkelijken. De geestelijke druk van de gehele heersende klasse, d.i. de publieke opinie (sic, Th.) dwingt dan de regeerders, zich naar de opvattingen van diegenen te richten, die het beste politieke denken van hun volk belichamen[25].

Onweerstaanbaar wordt Mosca nu tenslotte gedreven in de richting van de beantwoording van de vraag, wat dan wel het '*beste*' politieke denken van een volk is, dat op een ogenblik blijkbaar niet het denken van de top is.

Voor de jonge Mosca kon dit probleem niet bestaan. Wie de macht had, bepaalde wat goed was, zowel in morele als intellectuele zin. De oudere Mosca heeft meer gezien en vooral meer beleefd, en begint te aarzelen. Wel zegt hij nog:

'Degenen, die de hoogste ambten bekleden, zijn nooit de besten in absolute zin, maar veeleer diegenen, die het vermogen bezitten hun gelijken te leiden'.

Maar hij is slechts schijnbaar consequent, de invoering van het begrip 'de besten in absolute zin' is in tegenspraak met de oorspronkelijke definitie van de heersende klasse.

Uiteindelijk weigert hij, de drank te drinken die hij zelf gebrouwen heeft. Macht is voor hem niet meer aanvaardbaar als definitiebasis voor goedheid en juistheid.

Geest en macht zijn gescheiden werelden. Men mag al tevreden zijn als de geest bij de macht gehoor vindt, maar een garantie is er niet.

Dat deze garantie er niet was, wordt nergens tragischer gedemonstreerd dan in Mosca's eigen verdwijnen van het politiek toneel. Niet minder tragisch is, dat dit verdwijnen tevens een wetenschappelijke mislukking inhield; de enige wet, die de natuurwetenschappelijke methode had opgeleverd, bleek geen wet maar een jeugdillusie.

b. Evaluatie

De meest opvallende trek bij Mosca is zijn grote eruditie. Zijn historische kennis is zonder meer indrukwekkend. Hij illustreert zijn opvattingen met een overvloed van voorbeelden uit de meest uiteenlopende perioden en de verst uiteenliggende landen.

Daarnaast wordt de lezer voortdurend aangenaam getroffen door 's mans nuchtere critische zin. Elke eenzijdigheid of overdrijving in de theorieën van voorgangers of tijdgenoten wordt opgespoord en aan de kaak gesteld.

Een derde positief punt is zijn morele bewogenheid. Zonder ook maar in het minst in een preektoon te vervallen, maakt hij toch wel duidelijk, dat de samenleving voor hem meer is dan een wetenschappelijk speelterrein.

Daarnaast mag echter niet verheeld worden, dat zijn werk enkele eigenschappen bezit, die het voor de huidige socioloog minder aantrekkelijk maken.

Het zwaarst weegt wel zijn gemis aan systematiek. Dat betreft hier niet alleen de formele opbouw van het betoog, al is die op zichzelf schilderachtig genoeg. Maar het is beslist storend, een auteur eerst te horen aankondigen, dat hij een natuurwetenschappelijke methode wenst te gebruiken en daarna te moeten aanschouwen hoe hij de historische methode op een selectieve manier hanteert, die Steinmetz al eens als de illustratiebewijsvoering heeft gekarakteriseerd.

Alles, wat Mosca's opvattingen ondersteunt - en erkend moet worden, dat hij heel wat weet aan te voeren - wordt uit het historisch arsenaal opgediept; alles, wat er niet in past, wordt met de mantel der liefde bedekt.

Vrijwel nergens wordt voorts gestreefd naar een afgrenzing der gestelde categorieën. Het is b.v. onmogelijk uit te vinden, wat nu de grenslijn is die de heersers van de beheersten scheidt. Zelfs kan men niet aan de indruk ontkomen, dat de heersende klasse uit de eerste uitgave van de Elementi, niet dezelfde is van de tweede uitgave, zonder dat Mosca ook maar in het minst de moeite neemt hier nader over uit te weiden.

De bijdrage tot de elitetheorie. In Mosca's werk vindt men reeds alle elementen vertegenwoordigd, die kenmerkend zijn voor alle volgende elitetheorieën.

Dat betreft natuurlijk in de eerste plaats het uitgangspunt, het axioma, dat in elke samenleving een kleine groep de leiding heeft over de overige groepen. Het doet voor ons eigenlijk weinig ter zake, of dit nu per sé in de vorm van een ijzeren wet moet worden geformuleerd. Ook al is het vroeger misschien wel eens anders geweest, of al zal het misschien ooit in de toekomst anders zijn, toch kan gezegd worden, dat het type samenlevingen, dat door de sociologie bestudeerd wordt - en zeker de voor ons uiteindelijk in deze verhandeling centraal gestelde verzorgingsstaat - door deze eigenschap wordt gekenmerkt.

Veel meer dan een uitgangspunt, een soort minimumveronderstelling, is hiermee echter niet gegeven.

Een tweede steeds weerkerende vraag is, waarom de leiders het leiderschap op zich nemen?

Mosca zegt hier: ‘de leiding dient ertoe, de heersers te verzekeren van hun levensonderhoud en van de middelen om de staat te leiden’.

Ofschoon deze motiefvraag vrijwel onbeantwoordbaar is, moet toch gezegd worden, dat Mosca's antwoord wel bijzonder teleurstellend is.

Het leiden van de staat is zeker niet een exclusief middel om in het levensonderhoud te voorzien.

Ook de gedachte, dat men zou willen leiden om zich zelf te verzekeren van de middelen hiertoe, lijkt weinig verhelderend, zelfs als het een min of meer kryptische aanduiding zou zijn van het zich manifesteren van een aangeboren machtsbehoefte bij de leidende groep.

Opvallender is het ontbreken van een ander motief, het zich verantwoordelijk weten voor de geleiden, of voor de samenleving in haar geheel.

De uitwerking daarvan vindt men over het algemeen niet bij die sociologen, die de deugd zonder meer zien als de ideologie van de macht. Weliswaar daagt bij de oudere Mosca twijfel aan deze stricte relatie, maar de twijfel komt te laat om nog tot een theoretische vormgeving op dit gebied aanleiding te geven.

De volgende vraag is dan: Als de heersende klasse zonder meer bestaat uit een stel baatzuchtigen, waarom laten de anderen zich dan beheersen?

In de eerste plaats - zegt Mosca - omdat de ongeorganiseerden niet tegen de georganiseerden op kunnen. Hier rijzen echter onmiddellijk vele andere vragen.

1. Is de heersende klasse inderdaad een homogeen-georganiseerde groep?

Waar Mosca de heersende klasse niet expliciet afperkt, zou men hem aan de letter kunnen houden en zeggen, dat bij hem per definitie de heersende klasse de homogeen georganiseerde groep is. Voor Mosca's Italië zou dat betekenen, dat de heersende klasse de regering en haar ambtenaren omvat, eventueel een toegewijd leger, maar ook niet veel meer. Hoewel Mosca als politiek socioloog de heersende klasse zich vooral ziet manifesteren in het staatsapparaat, zou dit wel leiden tot een bijzonder schraal begrip heersende klasse; altijd nog daargelaten of een regeringsapparaat wel altijd zo'n toonbeeld van homogene organisatie is.

Maar wat te doen met de Kerk, de politieke partijen, de vakbonden, het Groene Front en de oud-strijdersorganisaties, om maar enkele op te noemen?

2. Hier rijst vanzelf de tweede vraag: Zijn de anderen, de geleiden wel zó òngeorganiseerd?

Ook hier is Mosca wijzer dan zijn wet. In een hoofdstuk over kerken, secten en partijen schildert hij uitvoerig het karakter van een groot aantal kerkelijke en religieuze bewegingen. Wel brengt hij naar voren, dat ook hier de tegenstelling tussen leiders en geleiden bestaat; maar dat de leiders dan toch niet altijd tot zijn heersende klasse behoren,

maar er in lijnrechte oppositie tegenover kunnen staan, bekommert hem weinig.

In ieder geval draagt hij geen overtuigend materiaal aan, waarmee hij aantoont, dat het organisatorisch overwicht een in de practijk duidelijk gedemonstreerd middel is, om het overwicht der heersende klasse te verzekeren.

De tweede factor, die de heersende klasse een overwicht geeft, is het feit, dat haar leden veelal werkelijk of schijnbaar die eigenschappen bezitten, die hoog worden aangeslagen en in hun maatschappij grote invloed uitoefenen.

De noodzakelijke veronderstelling achter deze stelling is, dat in de gehele samenleving een bepaald stelsel van intellectuele en ethische waarden, elk gekenmerkt door een eigen rangorde, door alle groepen wordt aanvaard. Mosca's historische kennis is groot genoeg om hem te doen inzien, dat dit zeker niet altijd zo is. Hierin ziet hij zelfs een aangrijpingspunt voor een verklaring der maatschappelijke dynamiek. Is op een gegeven ogenblik het waardestelsel van een heersende groep volslagen afwijkend van dat der beheersten, dan kan een revolutie een nieuwe heersende klasse op het kussen brengen, wier waardestelsel beter, d.w.z. meer up to date is.

De vraag, die hier nu gesteld moet worden is, hoe in beginsel echter de disharmonie heeft kunnen ontstaan? Uit welke bronnen heeft de oppositie van onderop geput om een eigen ideologie te kunnen ontwikkelen en deze ideologie aan een groep volgelingen in te prenten? Vanwaar komt de nieuwe afwijkende ‘Formula’?

Als de heersende klasse inderdaad in de situatie verkeert, die de jonge Mosca aanvankelijk apodictisch stelt, dan is in feite geen geschiedenis mogelijk, althans niet binnen het kader van één besloten samenleving. Waar die ontwikkeling wel plaats vindt - en de politieke geschiedenis is, naar uit Mosca's eigen citaten blijkt, niet verlegen om voorbeelden daarvan - moeten er factoren in het spel zijn, die Mosca niet erkent in zijn centrale formuleringen over de heersende klasse.

De oudere Mosca voelt dit ook wel, vandaar zijn introductie van de invloed van de niet-regerende sub-elite. Alvorens hier nader op in te gaan, zij opgemerkt, dat Mosca het woord elite niet gebruikt. Elite is voor hem een intellectueel en moreel superieure groep. De politieke klasse is alleen de groep, die het meest geschikt is om te regeren.

Uit deze omschrijving van hem, stammend uit een latere discussie met Pareto, blijkt eens te meer, dat hij, wat de intellectueel-ethische superioriteit van de heersende klasse betreft, de consequenties van zijn aanvankelijke definitie niet meer aandurft.

Daar immers, is de heersende klasse inderdaad elite, de maatstaven

die haar superioriteit bepalen, heeft zij zelf aangelegd. De oudere Mosca echter veronderstelt, dat er nog een andere maatstaf bestaat, een meer absolute, waaraan gemeten, de heersende top wel eens elite kon zijn. De kennis van die maatstaf berust dan bij de niet regerende sub-elite.

Hiermee is dan toch het begrip sub-elite langs de achterdeur binnengekomen en heeft het dualisme tussen geest en macht zijn intrede in de problematiek gedaan.

Als nu deze sub-elite een andere ideologie heeft dan de heersende top, uit welke bronnen is die dan gevoed?

Is het zonder meer een afwijkende mening, gebaseerd op ander inzicht? Of beschikt de sub-elite toch over een kennisbron, anders dan de machtsideologie, die in het oog der geschiedenis een streepje vóór heeft op willekeurige, andere, oppositionele meningen?

Mosca is te veel realist, om te veronderstellen, dat een groep inderdaad kennis zou bezitten, die onaantastbaar is. Ook zijn sub-elite is feilbaar. Maar toch is er voor haar dit streepje voor:

> Het lijkt ons onweerlegbaar, dat men met een exacte kennis der wetten van het maatschappelijk leven, nog veel meer zou kunnen bereiken. Dergelijke kennis zou ons op zijn minst kunnen leren, wat mogelijk en wat nooit en te nimmer mogelijk is en zou het verkwisten van geestdrift en goede wil aan nadelige bemoeiingen om tot een onbereikbare sociale volmaaktheid te geraken, verhinderen. Zij zou ons in staat stellen, op het politieke leven dezelfde denkmethoden toe te passen als bij de beheersing van andere natuurkrachten....
> maar.... Voordat een denksysteem tot een politieke macht worden kan, moet het zich meester gemaakt hebben van het bewustzijn van het grootste deel der heersende klasse..,.
> Edoch echte wetenschappelijke ideeën zijn daarvoor het minste geschikt, daar ze zich er het slechtst voor lenen, zich naar elke behoefte te voegen. Zij zijn daarom weinig geschikt om de hartstochten op te zwepen en om de actuele belangen te bevredigen[26].

Met deze introductie van de wetenschappelijke regeringsadviseur, completeert Mosca in zijn hier geciteerde slotperoratie het theoretisch arsenaal, dat in enigerlei vorm bij alle latere sociologen op zal duiken.

Nog een laatste woord over zijn theorie-op-zichzelf. Reeds is gebleken, dat Mosca oog gehad heeft voor vrijwel alle problemen, die zich hier voordoen.

Uit de hier gegeven analyse zou men echter de indruk kunnen krijgen, dat hij met de oplossing niet bijzonder ver gekomen is. In zekere zin is dit ook wel zo. Het is echter niet gerechtvaardigd, dit zonder meer te wijten aan een gebrek aan wetenschappelijk kunnen. Men dient zich voor alles te realiseren, dat het niet in de eerste plaats de bedoeling van Mosca was, op grond van zijn analyse een positief sluitend systeem op te bouwen. Zijn elite-theorie is in de kern een polemiek, een critiek.

Zijn opzet is om vanuit een wetenschappelijk uitgangspunt aan te tonen, dat gelijkheidstheorieën, zoals die van Rousseau onhoudbaar zijn. Zijn centrale stelling is de onontkoombaarheid der ongelijkheid. Het dient hem veeleer nagegeven te worden, dat zijn daarop gerichte analyse al alle grondgegevens voor een meer positief gerichte elitetheorie bevat, dan dat men hem verwijten kan, dat hij die elementen niet in een innerlijk logisch systeem heeft kunnen verwerken[27].

Van Mosca's stellingen verdienen in hoofdzaak de volgende aandacht, daar ze in het tweede deel actueel zullen blijken te zijn:

1. Onze samenleving wordt geleid door een kleine groep, die in vele opzichten het feitelijke beleid bepaalt, onafhankelijk van de mensen, die zij leiden.
2. Een te groot organisatorisch overwicht verhindert het opkomen van initiatieven van lager geplaatste groepen.
3. De superioriteit van de heersende groep wordt voor een deel bepaald door de door haar zelf gepropageerde maatstaven (de politieke formule).
4. Naast de regerende groep bestaan er invloedrijke subgroepen, die tot eigen beeldvorming kunnen komen.
5. Wetenschappelijk inzicht kan (onder zeer speciale omstandigheden, zie citaat p. 72) een doeltreffender beleidsvorming stimuleren.

Eindnoten:

1 In aanvulling op de in hoofdstuk II behandelde *noodzakelijke* voorwaarden, zou men hier kunnen spreken van een drietal *stimulerende* voorwaarden.
2 Spencer, H.: *System of synthetic philosophy*, I. First Principles, 1862, p. 4. Een goede samenvatting van Spencers opvattingen in Bierens de Haan, J.: *Sociologie*, ontwikkeling en methode, p. 40 e.v. Goede bron voor vrijwel alle negentiende-eeuwse sociologen.
3 Sumner, W.G.: *The Challenge of Facts and Other Essays*, Yale 1914, p. 38.
4 id. p. 23.
5 Novicow, P.: *La critique du Darwinisme*, Parijs 1910.
6 Ritchie, *Darwinism and Politics*, Londen 1889.
7 Hofstadter, R.: *Social Darwinism in American Throught*, Pennsylvania Press 1945, p. 140.
8 Pearson, K.: *Darwinism, Medical Progress and Eugenics*, Cambridge 1912, p. 2.
9 Een goed overzicht over het sociaal Darwinisme bij Marchant, P.D.: Social Darwinism, in The Australian Journal of Politics and History, vol. III, no. 1, 1957, en Darwin and Social Theory in hetzelfde tijdschrift, vol. V, no. II, 1959.
10 Zie het artikel 'Progress' in The Encyclopedia of Social Sciences van Becker, C., op. cit.
11 Literatuuroverzicht over dit onderwerp in: *Begaafdheidsonderzoek en Intelligentiespreiding, Deel II: Intelligentie en Arbeidspotentieel*, Zeist 1957 en in: *The chosen Few*, Furneaux, W.D., Oxford, U.P. 1961.
Voor afsplitsing van het intellectuele uit de harmonische Renaissancevorming: Idenburg, Ph. J.: *De intellectueel in de samenleving*, Assen 1953, p. 25 e.v.
12 Voor de veronderstelde consequenties van een perfecte intelligentieselectie, zie Young, M.: *The Rise of the Meritocracy*, Londen 1958.
13 Zie in Nederland de publicaties van het Demologisch Instituut met name deel II.

Een negentiende-eeuws geluid doet in 1954 Bresard, M. horen in: *Mobilité et formation des élites;* conférence à la Sorbonne 1954.

14 Van Heek, F. en Vercruijsse, E.V.W.: De Nederlandse beroepsprestigestratificatie in *Soc. stijging en daling in Nederland I*, 1958, p. 25.

15 Breasted, J.H.: *Ancient Records of Egypt*, Chicago 1906, deel I, p. 651.

16 Gobineau, J. de: *Essai sur l'inégalité des races humaines*, 1853.

17 Goede samenvattende literatuur: *The Race-question in Modern Science*. Unesco report, New York 1956. *Racial Myths*, Juan Comas, Unesco Paris.
Literatuuroverzicht over de 19de eeuwse studies: Hayes, C.J.H.: *A generation of materialism*, London 1948, p. 255.
Een goede historische visie bij Rüstow, A. in: *Ortsbestimmung der Gegenwart Ursprung der Herrschaft*, hfdstk. Rassenstolz, p. 155, Stuttgart 1950.

18 Reimer, J.L.: *Ein Pangermanisches Deutschland*, Berlijn 1905.

19 Quatrefages, J.L.A.: L'espèce humaine, Parijs 1877.
Grant, M.: *The Passing of the Great Race*, New York 1913.

20 Maar ook reeds ter sprake komt bij de behandeling van Mannheims en Geigers elitetheorieën in hoofdstuk IV.

21 Maar al is Mosca's sociologie vnl. politieke sociologie, zij is zeker meer dan een leerstuk over de heersende klasse. Wat dat betreft is het jammer, dat zijn hoofdwerk, *Elementi di scienza politica*, zowel in het Engels als in het Duits tot titel heeft: *The Ruling Class* en *Die herrschende Klasse*.
Toegegeven moet worden, dat de vertalers voor een moeilijke keuze stonden. Elementi is meer dan ons begrip elementen. Men zou het veeleer moeten vertalen met grondbeginselen. Terecht zijn de vertalers hiervoor teruggeschrokken. Het werk bevat immers zeker niet een min of meer uitputtende opsomming van grondregels in de zin van b.v. de studie van Lasswell en Kaplan. In feite vindt men in het boek slechts enkele beginselen en verder veel illustratie en commentaar. Waarschijnlijk overwegende, dat van de aangekondigde elementi het leerstuk over de heersende klasse het voornaamste is, hebben zij dit al karakteriserende titel genomen.
Al is het ook dit leerstuk, dat hier vooral van belang is, daarom mag niet verzwegen worden, dat minstens tien van de zeventien hoofdstukken van Mosca's hoofdwerk betrekkelijk weinig verband houden met de heersende klasse en verwante elite-vraagstukken.

22 *The Ruling Class*, p. 55. De citaten zijn ontleend aan de Engelse uitgave.

23 idem, p. 329.

24 idem, p. 335.

25 idem, p. 365.

26 idem, slotperoratie.

27 Voor een gedetailleerde Mosca-studie: Meisel, M.: *The Myth of the Ruling Class*, Ann Arbor 1958. Met tevens interessante kanttekeningen over elite-theorie in het algemeen.
Pregnanter vindt men Mosca en zijn werk weergegeven bij Stuart Hughes, H.: *Consciousness and Society*, New York 1958, p. 252 e.v.
Instructief is ook: Mills, C.W. in The Sociological Imagination, N.Y. 1959, p. 203 e.v.

IV. De rol der elite

Laat het volk mijn hoofd zien, het is de moeite waard.
G. Danton (tot de beul).

Samenvatting

Van de vele mogelijke rolcategorieën zijn hier de genetische voor een meer gedetailleerde studie gekozen. Het brengen van de Boodschap, de verwezenlijking van het Plan en de handhaving van de Orde. Aan iedere fase is een korte beschouwing gewijd, maar het zwaartepunt valt op de evaluerende behandeling van drie auteurs: Pareto (Orde), Mannheim (Plan) en Geiger (Boodschap) die zich dus elk vooral voor één dezer fasen hebben geinteresseerd.
In Pareto's eliteconcept ligt de nadruk op de status quo, de circulatie der elites is slechts een oppervlakteverschijnsel, de ideologie wisselt, maar de hiërarchie blijft. De centrale taak voor elke elite is het handhaven van de door haar verwezenlijkte Orde.
Mannheims freischwebende Intelligenz daarentegen pretendeert iets geheel nieuws te zijn. Hier ligt het punt waar Schelers eindeloze afwisseling van ideologieën kan worden doorbroken. De nieuwe elite zal wellicht een plan kunnen ontwerpen en uitvoeren, dat de politiek opheft tot het peil der wetenschap.
Geiger meent, dat de macht vrijwel steeds de geest der ermee beklede elite snel corrumpeert. Intellectuele elites kunnen zich om hun integriteits wille, beter niet in machtsposities nestelen. Maatschappelijk kunnen ze vooral nuttig zijn als critische elites, als brengers van de waarschuwende Boodschap. De evaluatie van deze drie opvattingen geschiedt vooral met het oog op een mogelijke toepassing van hun theorieën tegen de achtergrond van de realiteit van de Verzorgingsstaat.

Een elite is een deelgroep, die in de samenleving een bepaalde zending heeft te vervullen.

In historisch verband gezien, leidt dit er toe haar optreden in drie fasen te verdelen:

1. Het verkondigen van de Boodschap.
2. Het verwezenlijken van het daarin gestelde Plan.
3. De handhaving van de in het verwezenlijkte Plan bereikte Orde.

(Een andere voor de hand liggende, door Mannheim gebruikte verdeling is b.v. die naar de aard der zending: een politieke elite, een religieuze elite, een culturele elite. Vooruitlopend op de problematiek van het tweede deel, wordt hier de indeling gebaseerd op het genetisch aspect.

In verband met de historische volgorde der als typerend behandelde auteurs is daarbij begonnen met wat eigenlijk logischerwijs achteraan had moeten komen: de elite als ordehandhaafster.)

Dit optreden wordt hier behandeld onder de titel: 'De *rol* der elite'. Met name Geiger, de derde in dit hoofdstuk der behandelde auteurs zou waarschijnlijk de voorkeur geven aan de titel: 'De *functie* der elite'. Hier is zeker iets voor te zeggen, indien de aanwezigheid ener elite als iets vanzelfsprekends gezien wordt. De term *rol* is hier in laatste instantie toch maar aangehouden, om te beklemtonen, hoezeer het optreden van een elite gezien wordt als een door een groep op eigen verantwoordelijkheid verrichte stap.

Een functie is meer iets, dat er van nature is en verricht moet worden, een rol is meer een zelfgegeven beantwoording van een ervaren uitdaging.

De term - 'rol' - beklemtoont voor de elite, wat Beerling bij de behandeling van het begrip Vervreemding heeft gezegd: 'De mens - kan men zeggen - is als het nog-niet-vastgestelde wezen in de scheppingsorde, vrijgelaten om langs omwegen op zichzelf toe te komen'.

A. De handhaving der bestaande orde

§ 1. *Algemeen*

Elke samenleving wordt gekenmerkt door een bepaalde orde. Er is een aantal beginselen, wetten, conventies of regels, die het inter-menselijk verkeer bepalen en die in hun eigenheid het specifieke karakter van elke samenleving bepalen. Karakteristiek voor de Westerse samenlevingen, waarmee het sociologisch denken zich heeft bezig gehouden is, dat deze gestelde orde vrijwel nooit een rustig, onomstreden, vanzelfsprekend, historisch bestaan heeft geleid. Zelfs als gevestigde orde heeft zij gezocht naar theoretische en practische verankeringen, die haar zekerheid konden vergroten.

Vanuit deze noodzaak heeft de groep, die met de handhaving der bestaande orde was belast, in bepaalde situaties getracht, een extra zekerheid te scheppen, door zichzelf te stellen als een elite en deze stellingname te funderen door een elitetheorie.

Welke omstandigheden begunstigen nu het zich ontwikkelen van eliteopvattingen bij een groep, die met de handhaving der bestaande orde is belast?

1. Het elite zijn in een vorige fase. Is de heersende groep in de fase van de verkondiging van de Boodschap of de verwezenlijking van het Plan een elite geweest, dan blijven, in de derde fase, vaak nog lang de elitekenmerken van de moeilijke of heroïsche jeugdfase aanwezig.

2. Er dient weer sprake te zijn van een spanningsrelatie tussen zijn en behoren. Weliswaar stelt de ordebewarende groep gaarne, dat de orde de uitdrukking is van de 'natuurlijke' orde en dat dus in principe de spanning tussen zijn en behoren is opgeheven, maar zij erkent, dat dit slechts in principe zo is. Zij realiseert zich, dat in de gegeven situatie bepaalde groepen aan de orde onderworpen zijn, zonder dat die orde haar vlees en bloed is. Zij stelt nadrukkelijk, dat haar eigen abdicatie tot gevolg zou hebben, dat andere, nog niet geëmancipeerde, of niet emancipeerbare groepen, terug zouden vallen tot een vroegere lagere orde of zelfs tot complete chaos.
3. Uit deze stellingname volgt reeds, dat de maatschappelijke situatie gekenmerkt wordt door een zekere mate van vervreemding. Er zijn subgroepen, die de door de elite gebrachte geboden als een dwangstructuur ervaren en op de een of andere wijze geïnfecteerd zijn met een ander stelsel van postulaten.
4. Maar zelfs dan is het nog mogelijk, dat de met de interpretatie en handhaving der geboden belaste groep zich niet direct als elite stelt. Zij kan dan nog een door de meerderheid verkozen stel representanten zijn, die tegenover andersdenkende groepen een tolerante houding aanneemt.
   Dit kan echter niet - en dit is de laatste te vervullen voorwaarde - als de elite een kleine minderheid is.
   In dat geval zou tolerantie immers leiden tot een overstroming der gestelde orde door de dissidente meerderheid.

Deze laatste voorwaarde is dan tevens het eerste kenmerk van een elite als handhaafster der bestaande orde.

Een tweede kenmerk is, dat zij veeleer geneigd is zichzelf te zien als een natuurlijke dan als een historische elite. Een historische elite is een elite, die zichzelf een eenmalige taak stelt en na vervulling van die taak verdwijnt. Een heersende elitegroep, die zich zelf als een historische elite stelt, propageert daarmede haar eigen aftreden; zij roept daarmee haar eigen nadagen op.

Voorzover haar taak bestond in het brengen van een boodschap of het volvoeren van een plan, is die taak per definitie immers reeds verricht, de bestaande orde is de gewenste orde. Haar taak is hoogstens handhaving en perfectionering. Als gezagsbasis is dit een weinig geslaagd gegeven. Veeleer ligt het voor de hand, dat de heersende elite zichzelf stelt als de groep, die van nature geschikt is, in de bestaande orde de gang van zaken te regelen.

De bestaande orde wordt dan gezien als de uitdrukking van een boven-historisch gegeven en de elite als de draagster van a-historische

superieure eigenschappen, die haar bijzonder geschikt maken, deze natuurlijke orde te bestendigen. In de theocratische vorm hiervan schuwt men de profeten, maar beschut men de priesters. Het derde kenmerk van deze soort elite is dan ook de honorering van gelegaliseerde psychologische kwaliteiten door passende statusverlening in het systeem.

Tenslotte zij nog aangegeven hoe een ordebewarende elite haar karakter kan vormen in dialectische tegenstelling tot een zich als elite stellende oppositie.

Een oppositionele elite kan slechts haar eigen superioriteit waar proberen te maken, door te verklaren, dat het systeem achter de bestaande orde verouderd, onjuist of onzedelijk is. Zij drukt hiermee de heersende groep een bepaald odium op. Indien de heersende groep hiertegen een verweer zoekt, wordt zij door de aard van het oppositieprogramma gedwongen de aantijging van inferioriteit te ontzenuwen. Indien haar positie solide genoeg is, kan zij een gematigde houding aannemen, zij kan zich een zekere tolerantie permitteren. Zodra de oppositie echter zo sterk wordt, dat het bestaan en de opvattingen der heersende groep ernstig bedreigd worden, dan wordt deze tot een meer strijdbare houding gedwongen. Zij ziet zich dan vaak genoodzaakt, de aantijging van inferioriteit te ontzenuwen, door aan te gaan tonen, dat zijzelf in feite de draagster van een superieure instelling is.

De oppositionele elite heeft dan door haar activiteit bij de heersende groep het karakter van tegenelite in het leven geroepen.

Waar deze heersende (tegen-)elite de taak heeft, een verworven machtspositie te verdedigen, zal zij over het algemeen een conservatief karakter hebben. Zij zal de bestaande orde als de natuurlijke voorstellen en voor zichzelf de rol opeisen van een natuurlijke elite. De rol van de Jezuietenorde in de contra-reformatie zou een interessant studieobject zijn als concreet voorbeeld van een dgl. contra-elite.

§ 2. *Pareto, de eeuwige status quo*

In het Marxistische denken moet de heersende groep in de kapitalistische samenleving het bijzonder zwaar ontgelden, zij is in alle opzichten het tegendeel van een elite. In feite is zij daar niet veel meer dan een groep uitbuiters, die haar oneerbare practijken tracht te rechtvaardigen door zich te beroepen op eenzijdige en onware opvattingen, de z.g. ideologie. Het systeem, dat zij tracht te handhaven is bovendien door haar eigen onvolmaaktheden ten ondergang gedoemd, de heersende klasse is haar eigen doodgraver. Nog sterker, het gehele bestaan van een heersende klasse als zodanig is een onnatuurlijke zaak, een historische

fase, die haar einde vindt met de liquidatie van de dictatuur van het proletariaat. Door deze radicale stellingname heeft Marx min of meer automatisch de programmapunten aangegeven, waarop de critiek op het Marxisme zich bij de aangevallenen zou gaan richten.

Bijzonder belangwekkend is deze critiek in de opvattingen van Mosca en Pareto. Zij zijn namelijk bereid met Marx mee te gaan in de ontmaskering der burgerlijke ideologie, die ideologie, die slechts in schijn de verwezenlijking der theologische opvattingen van het Christendom, der politieke opvattingen van Rousseau, der economische denkbeelden van Adam Smith is. Maar daarvoor in de plaats geven zij in hun elitetheorie het burgerlijk denken en de burgerij een nieuwe theoretische structuur en wetenschappelijke fundering, die de heersende klasse van het Marxistisch odium bevrijdt en haar bestaan tot uitdrukking van een te allen tijde geldende natuurwet maakt.

Beide auteurs ontwerpen een in wezen conservatieve theorie, waarin de heersende klasse per definitie de natuurlijke elite is. Over Pareto, als de meest consequente vertegenwoordiger van deze denkwijze, zal hieronder nader worden uitgeweid. Wat hij uit het Europees verleden ten offer meent te moeten brengen, is waarlijk niet gering. Maar benauwender is wellicht, dat niet alleen het verleden op het altaar der wetenschap wordt geofferd, de toekomst wordt het evenzeer. Voor een orde-handhavende elite is bij hem Polaks voorspelling vervuld en de toekomst blijkbaar reeds verleden tijd.

De man. De familie Pareto behoorde vanouds tot de Genuese patriciërs. Het markiezaat, dat hen sierde, was een betrekkelijk recente aanwinst, uit de Napoleontische tijd.

Vilfredo werd te Parijs geboren (1848), waar zijn vader, verwoed voorvechter voor de Italiaanse onafhankelijkheid, toen in ballingschap vertoefde.

Van huis uit krijgt Pareto dus een grote politieke belangstelling mee. Hij gaat echter niet direct actief in de politiek, maar studeerde voor ingenieur. Als ingenieur komt hij in 1874 bij de spoorwegen en via de bedrijfsleiding daarvan in direct contact met economische en indirect met politieke en sociale kwesties. De ambtelijke loopbaan bevalt hem slecht; hij gaat publiceren over economie, maar de Italiaanse universiteiten haasten zich niet, hun poorten voor hem te openen. Vandaar dat hij in 1893 tenslotte een benoeming aanvaardt aan de universiteit van Lausanne.

Hij is dan al een verbitterd man. Het is hem duidelijk, dat Italië zich de nieuwe vrijheid niet waard heeft betoond. Als econoom verfoeit hij de staatsinmenging in de Italiaanse economie, als politicus verafschuwt hij de schijnpolitiek van president Depretis en zijn vriendjes.

Niet minder dan bij Mosca doortrekt deze politieke verbittering zijn uitspraken op sociologisch gebied. In alle opzichten is hij echter radicaler. Geen wonder, waar Italië hem noch in de politiek, noch in de wetenschap de erkenning gaf, waar hij recht op meende te hebben. Het Italië waarheen hij terugkeert, is dan ook het Italië van Mussolini, dat zijn politieke denkbeelden in de strijd tegen de burgerlijke democratie maar al te gaarne aanvaardde. Hoe positief de relatie zijnerzijds geweest is, schijnt niet meer vast te stellen. Zijn overlijden in 1923 was vroeg genoeg, om hem voor een al te definitieve identificatie te vrijwaren. Het lijkt waarschijnlijk dat ook hij niet onverdeeld gelukkig geweest zou zijn met de wijze, waarop in zijn vaderland zijn politieke beginselen in practijk werden gebracht[1].

De algemene theorie. In zijn aanval op de bestaande theorie (waarbij vooral Rousseau, maar in zekere zin ook Marx het moet ontgelden), stelt hij dat:

1. Het niet mogelijk is, het maatschappelijk gebeuren te interpreteren in een zinstructuur.
2. De geschiedenis der samenleving niet méér is, dan de geschiedenis van aan psychologische wetten gebonden individuen.
3. Er dus geen algemene wil is, die de ontwikkeling van een samenleving richt.
4. Zeker de Rede niet de kracht is, die enigerlei maatschappelijke ontwikkeling bepaalt.

In positieve termen krijgt deze theorie de volgende vorm:

1. Er zijn logische en onlogische daden.

Logische daden brengen de ‘dader’ naar het beoogde doel, onlogische doen dat niet, of slechts schijnbaar.

De logische daad is het resultaat van de toepassing van adequate middelen, de onlogische daad is het resultaat van de toepassing van middelen, die in de ogen van de toepasser of toeschouwer inadequaat blijken te zijn.

2. Het maatschappelijk gebeuren valt vrijwel geheel binnen het terrein der onlogische daden. Het heeft dan ook weinig zin, naar logische interpretatiesystemen te zoeken; in laatste instantie zal een dergelijk stelsel altijd falen, omdat het maatschappelijk handelen in feite niet door de Rede bepaald wordt.

3. Voorzover men verklaringsgronden zoekt, liggen die in het vlak der psychologische instincten. Een zekere mate van empirische indeling is hier nog wel mogelijk. Pareto geeft daarvoor dan ook een indeling

van onlogische daden, gebaseerd op het bestaan van bepaalde ‘sentimenten’. Deze sentimenten of instincten - Pareto noemt ze residuen - zijn grondgegevens. Zij zijn niet herleidbaar tot laatste oorzaken, niet verklaarbaar uit andere gronden, zij zijn de axiomatische beginselen, waarop zijn systeem berust. Hij onderscheidt er een zestal, waarvan in dit verband alleen de eerste twee van belang zijn, het combinatieinstinct en het beklijvingsinstinct.

Het combinatieinstinct (Residu I) is een dynamisch element, gericht op het samenbrengen van elementen, die voordien gescheiden waren, het beklijvingsinstinct (Residu II) is een statisch element, gericht op het bijeenhouden van door het combinatie-instinct geschapen verbanden[2].

4. Ofschoon de ontwikkeling van de samenleving (zo er al van een ontwikkeling gesproken zou kunnen worden) in feite bepaald wordt door de interactie, die ontstaat door door deze sentimenten in het leven geroepen daden, is met de opsomming van residuen de theorie nog niet compleet.

De mens heeft er blijkbaar nooit genoegen mee genomen, zijn daden zonder meer te stellen als een uitvloeisel van zijn sentimenten en heeft gezocht naar een objectieve rechtvaardiging. Het zijn deze rechtvaardigingspogingen, die zijn uitgekristalliseerd in religieuze en morele en quasiwetenschappelijke systemen en voorschriften.

Al deze rechtvaardigingen zijn echter slechts schijnrechtvaardigingen - ideologieën, zou Marx zeggen. Pareto noemt ze ‘derivaten’ en hij wordt niet moe, aan te tonen, dat al deze derivaten niet meer zijn, dan slechtvermomde residuen[3].

De kringloop der elites. Wij komen nu tot het deel van Pareto's opvattingen, dat van direct belang is voor ons onderwerp.

Reeds in het eerste deel van zijn Trattato brengt hij de elite ter sprake:

> Ieder volk wordt geregeerd door een elite, door een verkozen element van de bevolking[4].
> Een elite kan veranderen door verandering in de individuele samenstelling, door haar nakomelingen of zelfs door infiltratie van elementen uit het eigen land of uit enig ander land.

Hierop komt Pareto nu in het laatste deel terug en zegt hij Mosca na:

> Op zijn minst kunnen we de maatschappij verdelen in twee lagen, een hogere laag die gemeenlijk de regeerders omvat, en een lagere, waarin men gewoonlijk de geregeerden vindt[5].

Daarnaast echter wordt een ander elitecriterium ter sprake gebracht en wel veel nadrukkelijker dan dit bij Mosca het geval is. Hij stelt, dat het mogelijk moet zijn om alle mensen in hun ‘branch of activity’

een cijfer te geven voor hun prestatie. Men kan dit doen met staatslieden, kunstenaars, geleerden, met dieven en groenteboeren.

'Laat ons nu een aparte klasse maken van de mensen met de hoogste cijfers in hun "branch of activity" en die klasse noemen we dan elite'[6].

Verder verdelen we die klasse in twee sub-klassen: Een regerende elite, waaronder die personen, die direct of indirect een aanzienlijk aandeel in het bestuur hebben en een niet-regerende elite, die de rest omvat[7].

De schijnbare tweedeling elite - niet - elite is dus een vierdeling:

1. De politiek bekwaamsten, die regeren.
2. De politiek minder bekwamen, die ook regeren.
3. Politiek en anderszins bekwamen, die toch niet regeren.
4. Politiek en anderszins minder bekwamen, die niet regeren[8].

Het zijn nu de groepen 2 en 3, die blijkbaar verantwoordelijk zijn voor de maatschappelijke dynamiek, die de kringloop der elites in beweging zetten. Immers:

> Onze speciale aandacht geldt nu (1), wat de interne situatie in de groep betreft; de verhouding tussen de totaalomvang van de groep en het aantal personen die in naam lid zijn, maar niet de kwaliteiten voor een effectief lidmaatschap bezitten; vervolgens (2) waar sprake is van meerdere groepen, op welke wijze de overgang van de ene groep naar de andere geschiedt en de intensiteit van die beweging - anders gezegd, de snelheid van de kringloop[9].

Voor Pareto is het heersen een genoegen, dat niemand graag opgeeft. Zo men de macht al overgeeft, dan toch liefst via vererving.

Het probleem hierbij is, dat de zoons niet altijd de kwaliteiten van de vader hebben. Na enkele generaties bestaat de heersende klasse voor een groot deel uit niet meer bekwame personen. Dit leidt tot een verschuiving in de elitesamenstelling, eventueel langs gewelddadige weg. Bekwame niet-regeerders worden regeerders, niet-bekwame regeerders verdwijnen.

Terwijl er nu bij de overerving sprake is van een opschuiven van personen, is er bij de laatste vorm ook een verandering van ideeën.

Er bestaan n.l. twee soorten heersende groepen - een gevolg van een verschil in psychologische eigenschappen:

1. De groep met residu I is vooral dol op nieuwe combinaties, zij regeert met list, opportunistisch en sceptisch.
2. De groep met residu II is conservatief, hecht aan bestaande combinaties, regeert door kracht en vindt haar ideologie gebaseerd op diepgewortelde geloofsovertuigingen.

Door het biologisch niet feilloos werkende vererving sstelsel wordt elite type II op de duur geïnfiltreerd door type I. Het type I wordt op de

duur te humanitair, een nieuwe elite type II verschijnt en verdrijft de elite type I.

Pareto is er niet geheel ongevoelig voor, dat deze circulatie andere dan biologische oorzaken kan hebben. Hij duidt dit echter aan, zonder er iets van uit te werken. Centraal staat bij hem het biologisch gefundeerde decadentiebegrip, dat de elites doet tuimelen.

Een bewijs ervoor, dat dit proces inderdaad de allesverklarende grondvorm is voor de kringloop der elites geeft Pareto niet. Een aantal geinspireerde voorbeelden uit de Italiaanse geschiedenis moeten ons van de algemene geldigheid van dit principe overtuigen[10].

Typering. Voor een nader begrip van Pareto's opvattingen, dient men twee feiten voor ogen te houden:

1. Op het ogenblik, dat hij zich gaat verdiepen in de bestaande sociologische theorie, wordt deze reeds gekenmerkt door een verwarrende hoeveelheid van opvattingen. Rousseau's uitgangspunt, de aan de wil van allen gekoppelde algemene wil, vindt nog enthousiaste verdedigers (Mazzini), maar eveneens felle bestrijders (Mosca). Comte legt de grondslag voor een positivistisch systeem, maar in Pareto's Italië viert het idealisme van Croce hoogtij. De discussie rondom Marx komt de verwarring nog vergroten.
2. Als Pareto een eigen mening gaat formuleren op sociologisch gebied, is hij reeds een gevormd man.
   Hij heeft een gedegen ingenieursopleiding achter de rug en hij is geschoold in het mathematisch-natuurwetenschappelijk denken, waarvan hij de methode reeds met succes in de economie had aangewend[11].

Het is dan ook geen wonder, dat hij voor alles poogt, voor de sociologie tot enkele simpele en heldere grondbeginselen te komen, in de stijl van het natuurwetenschappelijk denken. Slechts in deze trant is voor hem wetenschap bestaanbaar.

Terzelfdertijd realiseert hij zich echter, dat een dergelijke logische wetenschap slechts hanteerbaar is in een kader van verschijnselen, die inderdaad aan een zekere logica zijn onderworpen. Voor hem echter is de wereld van het maatschappelijk gebeuren voornamelijk het schouwtoneel van onlogisch handelen.

Zijn voornaamste verwijt aan de bestaande sociologische theorieën is dan ook, niet dat zij verzuimd hebben een logisch systeem te ontwikkelen, maar dat zij getracht hebben logica te vinden, waar die niet was. Hun explicatiesystemen zijn schijnsystemen, derivaten, geplakt op een wereld die in wezen dergelijke rationele bindingen niet kende.

Pareto ziet echter wel in, dat deze derivaten niet alleen maar een studeerkamer-bestaan hebben geleid. Zij zijn niet alleen de interpreteerders, maar ook de makers der maatschappijgeschiedenis. Niettemin zijn zij voor hem slechts afgeleiden begeleidingsverschijnselen. Het zijn onwezenlijke drogbeelden, die geen basis kunnen vormen voor een wetenschappelijk systeem, dat de samenleving in zijn harde kern analyseert.

Pareto ontkent dus niet, dat op een bepaald niveau het maatschappelijk gebeuren gezien kan worden als een strijd tussen zijn en behoren. Wat hij echter stelt, is dat dit niveau niet essentieel is. Het is slechts een verwarrende en misleidende bovenlaag, waarin de theorievorming is blijven hangen. Stoot men daar doorheen, dan bereikt men eerst het niveau, waar een wetenschappelijke aanzet mogelijk wordt. Die aanzet is dan echter niet meer op het terrein, dat tot dusver sociologie genoemd is. Zij werkt met psychologische, eventueel zelfs biologische gegevenheden. Hier in het rijk der eeuwige residuen, ligt de mogelijkheid, tot een waar wetenschappelijk inzicht te komen.

Het is vanuit deze visie, dat Pareto moet concluderen, dat de geschiedenis geen zin heeft In ieder geval kan er nooit iets nieuws gebeuren, het begrip ontwikkeling is een fictie, een drogrede, waarmee een groep met bepaalde residuën behepte individuën, tracht zijn driften te rationaliseren en zijn inzichten te doen zegevieren over groepen met een andere psychologische structuur[12].

Loopgraaf en barricade, kruis en brandstapel, harnas en boetekleed, zijn voor Pareto slechts zinloze attributen in een bedroevende of lachwekkende vechtpartij zonder zin of doel.

Tot deze conclusie gekomen zijnde, zou Pareto een streep kunnen zetten onder zijn sociologische overpeinzingen. De samenleving is een zinloos ding en daarmee is de wetenschap van de samenleving het evenzeer. Deze uiterste consequentie heeft hij echter niet getrokken. Voorzien met de machtige wapens uit zijn psychologisch-biologisch arsenaal, keert hij nog eenmaal terug in de wereld, die hij een wetenschappelijk herkenbaar ordenend beginsel ontzegde, maar die hem te zeer fascineerde, dan dat hij haar niet alsnog in de greep van een theoretische visie wilde vangen.

In de wereld van het historisch schijngebeuren, is er toch één fenomeen, dat constant is, een basisgegeven, dat zich voor wetenschappelijke interpretatie zou kunnen lenen: Er is altijd een heersende groep, die alle anderen aan haar wil onderwerpt.

Met de introductie van deze elite verlaat Pareto de besloten wereld van de residuen. Een elite is een maatschappelijke groep, een structuurgegeven, een sociologisch begrip. Als Pareto moet verklaren, hoe het bestaan van elites in een samenleving mogelijk is, keert hij echter

onmiddellijk terug naar de psychologie: de mensen zijn nu eenmaal niet gelijk, in bepaalde situaties en opzichten zijn sommige capabeler dan andere en die capabelere nemen dan de leiding.

Maar deze verklaringsgrond helpt hem niet, als hij nu nog een stap verder wil doen. De elites leiden namelijk niet het tevreden en verzekerde bestaan, dat hun psychologisch overwicht hun schijnt te garanderen. Integendeel, zij moeten zich handhaven tegenover andere groepen, die blijkbaar ook elitepretenties hebben. Vanwaar dan deze strijd van zich onder verschillende postulaten scharende groepen?

Om dit te verklaren duikt Pareto nog éénmaal in zijn psychologisch arsenaal. De strijd tussen elitegroepen is niet anders dan het conflict tussen groepen individuën, met een verschil in psychologische instelling, sommige overwegend gezegend met een combinatieinstinct, andere met een beklijvingsinstinct. Beide groepen wisselen elkaar met monotone regelmaat af en het is deze cirkelgang, die dan in feite het wezen uitmaakt, van wat men dan, al met al, de geschiedenis der samenleving zou kunnen noemen. Zo er al een dynamisch element is, dan is dat van biologische aard; elites degenereren en daardoor vallen zij ten prooi aan levenskrachtigere groepen.

§ 3. *Evaluatie*

Men kan trachten het Duizendjarig rijk te brengen en de geschiedenis te beëindigen door, gelijk de Wederdopers pretendeerden, de werkelijkheid op te heffen naar het ideaal. Men kan ook de dialectiek der ontwikkeling willen stop zetten, door het opheffen van de andere pool, door de ontkenning van het ideaal. De geschiedenis is dan niet meer de pelgrimstocht der mensheid, maar een comedy of errors. De samenleving is dan een dwangrelatie, waarin de sterkeren de zwakkeren hebben gebracht. Zij heeft geen historische zin, zij is slechts de uitdrukking van een psychologische natuurwet, die van de uitbuiting der zwakkeren door de sterkeren. Het is deze visie, die door Mosca nader is uitgewerkt en waarvan Pareto de meest complete vertegenwoordiger is.

Plaatst men zich op dit standpunt, dan verliest elke maatschappijwetenschap goeddeels haar zin. Technisch gesproken kan zij geen eigen categorieën ontwikkelen. Elke poging om een maatschappelijk proces te interpreteren, moet n.l. direct terug gebracht worden tot een vertaling van individuele, psychologische machtsinstincten. Elke maatschappelijke geleding is niet meer de uitdrukking van een historische fase, maar van een ongelijkheid in persoonlijke capaciteiten.

Goed, er mag dan wel eens een fluctuatie zijn in de samenstelling der heersende groep, iets essentieels is daarmee niet gebeurd; voor zover

men dit geschiedenis wil noemen, is het slechts de geschiedenis van een biologisch degeneratieproces, waarbij de natuur zich haast, zichzelf te corrigeren. Waarom trouwens, en dit is wellicht een belangrijker argument, zou men zich nog langer vermoeien met maatschappijwetenschap? Wat te doorgronden is, is in de gegeven theorie doorgrond en alles, dat men verder maatschappelijk gebeuren wenst te noemen, is nog slechts een schijngebeuren. Hoogstens kan men door nadere uitwerking komen tot de kennis van meer gedetailleerde systemen van sociale actie, maar dit betekent slechts het nog steviger smeden van de natuurwetenschappelijke ketenen, waarbinnen het menselijk handelen is genoopt, zich te bewegen.

De betrekkelijke zinloosheid van deze benadering is evident. In feite is het een vorm van maatschappijwetenschap, die zichzelf opheft. Niet alleen doordat ze de wortels van het denken over de samenleving buiten die samenleving als zodanig plaatst, in het psychologische of biologische vlak. Maar vooral door de vroege fase waarin zij dit doet. Zij kan trachten enkele basisinzichten over de samenleving te formuleren, maar snijdt zich daarna elke mogelijkheid tot nader inzicht af, door over te springen op een biologische of psychologische interpretatie. Elk veranderingsproces is voor haar een schijnproces. Wat men haar ook vraagt, over politieke revoluties, over het opkomen en vergaan van culturen, over industrialisering of technische ontwikkeling en hun maatschappelijke consequenties, over de groei van nieuwe samenlevingen in voormalige koloniale gebieden, over de veranderingen in de agrarische samenleving of in het gezin, over de overgang van de liberale periode naar de Welfarestate - zij kan slechts antwoorden: dit is het resultaat van de strijd tussen sterk en zwak en wat sterk en zwak is, wordt bepaald door een onbeïnvloedbare biologische ontwikkeling.

Men hoeft niet te bediscussiëren of deze visie juist is, om te kunnen concluderen, dat zij weinig interessant is. Zij mist te enen male de instrumentatie, die het ons mogelijk maakt, te herkennen, wat onze eigen cultuur haar gezicht heeft gegeven en wat haar speciale bestemming zou kunnen zijn. Daarenboven heeft deze gehele opvatting, die oprecht tracht, een wetenschap van het zijnde te zijn, zonder het behoren in haar visie te betrekken, in de practijk der maatschappelijke vormgeving een onverwacht effect.

Deze poging toch, de geschiedenis der samenleving te interpreteren en daarbij de rol van streefidealen als dynamische factor buiten beschouwing te laten, maakt haar automatisch tot slachtoffer van allen, die haar als middel gebruiken tot legalisering der bestaande situatie.

De wetenschap legaliseert hier de denkwijze, die elke gewilde verandering als zinloos ziet. Alleen het bestaande is immers werkelijk en

elk streefideaal een zinloze illusie. Het benauwende hierbij is, dat deze visie niet de spanning tussen beide polen opheft, maar deze bevriest. De feitelijke samenleving, waaraan die visie haar inzichten ontleent en waarin zij wordt toegepast, vloeit n.l. over van ethische postulaten. Haar toepassing leidt niet tot de bevrijding van de dwang van het behoren, maar tot de almacht van het bestaande systeem van behoren.

Eindnoten:

1 Eisermann, G.: Vilfredo Pareto als politischer Denker. *Kölner Zeitschrift 1961*, p. 405 e.v.
2 De volgende citaten zijn vnl. ontleend aan de Engelse uitgave van *The Mind and Society*, de titel waaronder Trattato is vertaald. In plaats van verwijzingen zijn de door Pareto geprefereerde paragraafverwijzingen gebruikt. Voor samenvattingen en commentaren zie:
Bousquet, H., *Vilfredo Pareto, sa vie et son oeuvre*, Parijs 1928.
Meisel, V., *The Myth of the Ruling Class*, Ann Arbor, 1958.
Parsons, T., *The Structure of Social Action*, Genève, 1949, p. 278 e.v.
Hughes, S., *Consciousness and Society*, N.Y. 1958, p. 78 e.v.
Borkenau, F., *Pareto*, Londen 1936.
3 Bousquet (op. cit. p. 135) schrijft: Un tiers de la 'Sociologie' est consacré a classer les résidus et les dérivations avec un tel luxe de détails, une telle richesse de faits concrets, que l'on oublie le but purement déductif de l'auteur.
4 *The Mind and Society*, par. 246. Gebruikt is hier de vertaling 'verkozen', de Engelse tekst geeft 'chosen', terwijl de oorspronkelijke Italiaanse tekst luidt: Ogni popolo è governato da un' elite ossia da una parta *eletta*, per essere essati è appunto lo stato psichico di questa elite che abbiamo osservato.
Meer dan de Engelse vertaling suggereert, zou men kunnen denken aan 'uitverkoren'.
5 op. cit. par. 1427.
6 op. cit. par. 1423.
7 Pareto bouwt voort op het elitebegrip van Kolabinska, M. *La circulation des élites en France*, Lausanne, 1912. Kolabinska is een leerlinge van Pareto. Haar werk is een historische studie over de Franse elites van de elfde eeuw tot de Franse Revolutie. Haar elite definieert zij als de kwalitatief besten in de heersende klassen.
8 Deze vierdeling lijkt mij completer dan de driedeling, die Parsons (op. cit. noot 1) geeft. omdat zij duidelijker uitdrukt waarvandaan de aanzet tot sociale verandering komt.
9 op. cit. par. 1526.
10 Zij het niet consequent, zie het in par. 1473 ten tonele gevoerde democratische en niet-humanitaire bestuur.
11 Bousquet op. cit. p. 64. De vermelding van de invloed van Walras op Pareto.
12 Zie b.v. *Traité de sociologie générale*. Parijs 1919, II, par. 244.

B. De volvoering van het Plan

§ 1. *Algemeen*

Reeds Comte en Saint Simon plaatsen zich bij hun analyse van de samenleving op een historisch standpunt. D.w.z., zij zien de bestaande samenleving als een fase in

een ontwikkelingsreeks. Deze opvatting is sindsdien een grote rol blijven spelen in de sociologie.

In de vorm van een tweedeling treft men ze aan bij Durkheim en Tönnies, in meer genuanceerde vorm bij Mannheim, Geiger en Sorokin, in uitgesproken historisch gewaad vindt men haar bij Weber en Toynbee, om slechts enkele corypheeën uit een veel grotere groep te noemen.

Essentieël in veel van deze opvattingen is, dat de fasen op een of andere wijze uit elkaar voortvloeien. Het is niet een toevallige opeenvolging, vrijwel steeds wordt beklemtoond, dat er een bepaald richtend beginsel is, dat deze ontwikkeling in beweging zet en houdt. Men kan deze ontwikkeling zien als een autonoom gegeven, een proces, dat zich aan bewuste menselijke beïnvloeding onttrekt. Het kan de verwezenlijking zijn van een al dan niet geopenbaard goddelijk plan of de voltrekking van een bekende of onbekende natuurwet.

Er is echter ook een andere opvatting, waarbij verondersteld wordt, dat het bereiken van een volgende fase tot op zekere hoogte van bewust menselijk ingrijpen afhankelijk is. Waar dit ingrijpen dan geschiedt door, of onder leiding van een speciale geïnaugureerde groep, is sprake van het optreden van een historische elite, d.w.z. van een groep, die in het historische proces de speciale, onoverdraagbare taak heeft, de geboden te realiseren, waaronder de volgende historische fase zal worden bereikt.

In het kader der elite-ideologie, zal de voltooiing van dit plan echter altijd gesteld worden, als de verwezenlijking van een semi-noodzakelijkheid.

Het karakter daarvan ligt besloten in de taakstelling. Het is meer dan de speciale verlanglijst van zo maar een deelgroep. Het plan houdt verband met een algemene wil, d.w.z. het betreft de gehele samenleving. Het is dan ook - zo wordt gesteld - niet zonder meer de dictatoriale wilsoplegging van een minderheid. Het plan is de verwezenlijking van een voor de gehele maatschappij van kracht zijnde bestemming.

Aan de andere kant werkt het historisch proces echter ook niet zonder meer automatisch. Er is een ingewijde deelgroep, die een bepaalde groep heeft herkend en die op grond van haar speciale capaciteiten de aangewezene is, om in de critieke situatie als vroedvrouw op te treden.

Ook hier is de spanning tussen zijn en behoren weer de eerste algemene voorwaarde voor het optreden van elites. Fase A is de niet meer natuurlijke situatie, die overwonnen dient te worden, fase A + 1 zal de natuurlijke, van de spanning bevrijde situatie zijn. Elites in deze situatie (fase A) werken altijd op basis van het een of andere vooruitgangsgeloof.

In fase A is dan ook altijd sprake van vervreemding. Het bereiken van fase A + 1 is niet een vanzelfsprekende, door allen gewenste zaak. In fase A bestaan er groepen, die het licht nog niet gezien hebben, of niet kunnen zien, groepen, die onder een ander, door de elite als vals gedefinieerd postulaat staan.

Van tolerantie kan slechts in zeer beperkte zin sprake zijn, n.l. tolerantie van groepen, die op generlei wijze betrokken zijn bij de overgang van fase A naar fase A - 1.

Het is in deze situatie niet noodzakelijk, dat een elite inderdaad een minderheid is. Het bereiken van een meerderheid kan zelfs in het kader der parlementaire democratie als een dwingende voorwaarde gezien worden voor het bereiken van fase A + 1.

De elite ontleent haar superioriteit aan het kennen van de weg naar fase A + 1. Dit betekent, dat zij slechts elite is, zolang fase A + 1 nog niet bereikt is. Is die dat wel, dan vervalt de voorsprong der elite, zij heeft geen speciale voorwaarden meer, waarop haar uitverkiezing berust. Als historische elite is haar rol uitgespeeld. Wil een concrete groep zich dan toch als elite handhaven, dan moet zij uitzien naar een nieuw stel postulaten. Zij moet òf stellen, dat zij alsnog elite is, omdat zij ook de exclusieve taak heeft de samenleving naar fase A + 2 te geleiden, of zij moet haar karakter van historische elite prijs geven en op grond van andere uitgangspunten zichzelf als een natuurlijke elite stellen.

De planvolvoerende elite is altijd een heersende elite. Alleen als heersende elite kan zij immers het plan tot uitvoering brengen. Zij kan echter in een adspirantfase verkeren. In dat stadium beklemtoont zij, dat zij geroepen is, op grond van een extern ontwikkelingsgegeven, de spanning tussen zijn en behoren op te heffen. Er zijn slechts twee externe invloeden, die haar verheffing in de weg kunnen staan: Het niet willen opheffen van die spanning, of het koesteren van een onjuist inzicht in de wijze waarop die opheffing dient te geschieden.

§ 2. *Mannheim, de planvolvoerende elite*

Na Marx is Mannheim de aangewezen theoreticus der planvolvoerende elite.

Die elite is bij hem niet meer het proletariaat, en zij staat niet meer in de eerste plaats onder het gebod ener economische wetmatigheid. Maar ook zijn elite is een uitverkoren groep met een exclusieve opdracht om de maatschappelijke vervreemding te liquideren en de samenleving te brengen naar de fase, waarin de spanning tussen zijn en behoren zoal niet opgeheven, dan toch sterk gereduceerd is.

In de hier volgende analyse van Mannheims theorie zal dus vooral aandacht worden besteed aan zijn elite-opvattingen. Zijn elite is echter gekenmerkt als een wetenschappelijke elite. Als zodanig zal in het volgende ook aandacht worden besteed aan de aard van de inspiratiebron. De verhandeling over dat onderdeel zou eigenlijk meer op zijn plaats zijn geweest in hoofdstuk III. Zij is echter hier opgenomen om Mannheims opvattingen in één samenhangend overzicht te kunnen weergeven.

De man. In de vrij schaarse levensberichten, die er van Mannheim bestaan vindt men wel de voorstelling van de man, die in zijn jonge jaren een theoretisch gerichte, wijsgerige belangstelling heeft, maar die zich in de loop der jaren ontwikkelt tot een meer practisch ingestelde sociale hervormer.

Ongetwijfeld is hier veel waars in. Zijn eersteling, ‘Strukturanalyse der Erkenntnisstheorie’, is een wijsgerig werk; zijn laatste, posthuum uitgegeven ‘Freedom, Power and Democratic Planning’ een leidraad voor een practische politiek.

Toch is er reden om aan te nemen, dat de feitelijke ontwikkeling zich tussen naderbijliggende polen afspeelt, dan het onderscheid tussen deze titels zou suggereren.

Mannheims belangstelling voor de kennistheorie was, onder Schelers invloed waarschijnlijk, van het begin af sterk sociologisch gericht. Het wijsgerig element daarin is: de vraag, of sociologische theorie mogelijk is. Maar die sociologische theorie was van het begin af een theorie in de Marxistische zin: een theorie als basis voor het handelen.

Het is deze handelingsgerichtheid, die hem de theorie doet onderscheiden in ideologie en utopie.

Het is zijn beheofte om de intellectuelen in plaats van het proletariaat tot centrum van actie te maken, die hem in zijn ‘Essays on the sociology of culture’ een ‘sociology of the mind’ en een ‘sociological theory of the intelligentsia’ liet ontwerpen.

Het is deze zelfde preoccupatie met de practijk, die de Reconstruction of man and society, haar teneur geeft. Niets is onjuister, dan in Mannheims relationisme - de naam, die hij aan zijn kennistheorie gaf - een uiting te willen zien van een zich van de wereld afwendende scepsis. Wat hier optreedt is de als filosofie verklede verdraagzaamheid, die niet door orthodoxe politici naar de rommelzolder der speculatie verdrongen wil worden.

Wat hem echter als socioloog zo interessant maakt, is, dat zijn strijdbare belangstelling voor de wereld om hem heen vorm krijgt in een theoretisch kader. Aan deze belangstelling dankt de sociologie een aantal belangrijke nieuwe theoretische inzichten en begrippen.

Het is daarom dan ook, dat de Duitse Mannheim interessanter is dan de Engelse, gelijk wij nog nader zullen uiteenzetten.

Dat zijn theorie zo levend en zo maatschappelijk gericht is, is natuurlijk niet zo'n wonder. Het Frankfort, waar hij hoogleraar wordt, is allerminst een van de wereld afgewend universiteitsstadje. De politieke traditie, die hij meebracht uit de Boedapester discussies in de kring van Lucacs kon hij hier zonder veel moeite voortzetten. En in het Duitsland, waar Hitlers schaduw langer werd, was de politieke discussie al spoedig meer dan een academische gedachtewisseling.

Het was dan ook geen wonder dat Mannheim na 1933 gedwongen was te emigreren. Dat het juist Engeland was, dat hem mocht ontvangen, gaf hem - gezien de politieke situatie, die hij daar aantrof - de moed, in de democratie te blijven geloven.

Het is dan ook ongetwijfeld waar, dat in Engeland Mannheims gezichtsveld zich verruimde. Hij maakte kennis met een samenleving waarin planning en democratie tot op zekere hoogte de symbiose hadden gevonden, waar hij naar streefde. Hier zag hij in de practijk veel, van wat hij in theorie al zo lang verdedigd had. Misschien ook is hij zich gaan realiseren, dat men een leefbare wereld kan opbouwen, zonder daar nu direct een sluitend filosofisch systeem bij nodig te hebben.

Eveneens is het onmiskenbaar dat de gemakkelijker interfacultaire contacten in de Engelse wetenschappelijke wereld hem behulpzaam zijn geweest bij een verdergaande integratie van zijn sociologische projecten met psychologische en pedagogische inzichten en zelfs met bepaalde elementen uit het Christendom.

Dat neemt echter niet weg, dat de kern van zijn ideeën er niet meer door veranderd wordt. Wat de socioloog Mannheim te vertellen heeft, is in essentie gereed met de afsluiting van zijn Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus (1935).

Het dient zelfs betwijfeld te worden of Mannheim, ondanks enkele

uiterlijke tekenen van het tegendeel, in Engeland veel school gemaakt heeft. In wezen was zijn probleem een Duits probleem en de sociologie, waarmee hij het te lijf ging een Duitse sociologie.

De Engelse samenleving was zijn probleem al te boven; de Engelse sociologie was aan zijn probleem nog niet toe.

Wellicht kan, indien in een volgende fase van het sociologisch denken de Verzorgingsstaat problematisch gaat worden, Mannheim, zo niet naar de inhoud van zijn theoretische opvattingen gemeten, maar als exponent van een actualiteitssociologie, er weer grotere opgang maken.

De keuze. In Mannheims beschouwingen vindt men, vergeleken met Mosca, de elitetheorie terug op een veel hoger niveau; met enig optimisme zou men kunnen zeggen: de theorie nadert de volwassenheid. Men kan zeker niet zeggen, dat er al sprake is van een gesloten en uitgewerkt systeem - zo het ooit Mannheims bedoeling is geweest, iets dergelijks te ontwerpen. Maar de smalle basis van het Italiaanse elitedenken is verlaten. Er is een keuze gemaakt, wat men als elite wenst te zien en vanuit die keuze wordt een relatienet ontwikkeld, niet alleen met de relevante feiten in het verleden, maar door een verdere structuur- en functie-analyse met de positie van de elite in het heden en de toekomst.

Veel ervan is bij Mannheim schetsmatig, te schetsmatig. Maar zowel psychologisch, sociologisch als practisch politiek hoort men een nieuw geluid:

1. Psychologisch.

Welke moeilijkheden Mannheim ook persoonlijk gehad mag hebben, zijn elitetheorie is niet bij de rancune blijven staan. Ongetwijfeld bevat zij elementen van wishfull thinking, het algemene kader heeft echter een grootheid van conceptie die persoonlijke geborneerdheden ruim te boven gaat. Dit maakt de gehele constructie ook veel soepeler. Waar de Intaliaanse angry young man, Pareto, nog wel graag banbliksems slingert naar allen die de alleenzaligmakendheid van zijn theorie niet inzien, blijven Mannheims opvattingen opener, hier wordt een begin gegeven, waar op voortgebouwd kan worden. Natuurlijk ademen zijn opvattingen een zeer bepaalde geest, maar het dwangbuisachtige van Pareto's parti pris ontbreekt.

2. Sociologisch.

Mannheims opvattingen kunnen zonder meer al sociologisch interessanter zijn, omdat hij al veel meer heeft om op voort te bouwen. Zijn goeddeels positieve aanvaarding van Marx en Weber, de contemporaine studies van Geiger[13] en Lederer op eigenlijk vakgebied en de verwante ont-

wikkeling bij Scheler, het opkomend existentialisme, het sociologisch getinte materiaal van een aantal kunsthistorische onderzoekingen uit de twintiger jaren, ja zelfs al een kennismaking met de Amerikaanse onderzoekingen van voor 1940 geven zijn werk een achtergrond, waar die van het uitgebreide historische materiaal van Mosca schamel bij lijkt.

Bovendien brengt hij zelf een variatie van eigengemunte begrippen en indelingen in, die de gehele theorie tot sociologie maken in plaats van tot Pareto's quasi-natuurwetenschappelijke analyse der geschiedenis.

3. Practische politiek

Het is geheel in Mannheims lijn om detheorie niet te ontwerpen ter ere van de wetenschap, maar ten behoeve van de practijk. Voor hem is de sociologie het wetenschappelijk middel om tot een verantwoorder vorm van samenleving te geraken. Zijn critiek is de critiek op de liberale samenleving en op het nationaal socialisme.

De democratische, planmatig geleide samenleving is zijn ideaal. Voor zijn tijd was het een nieuw geluid. Niet ontkend kan worden, dat deze toenmalige actualiteit nu wel zijn keerzijde toont: veel van zijn vrezen schijnen niet meer reëel, veel van zijn wensen vervuld. De hiernavolgende analyse van de Verzorgingsstaat zal moeten aantonen, in hoeverre dit inderdaad het geval is[14].

Het theoretische kader. De sleutel tot Mannheims denken ligt in de opvatting, dat de aard van het denken over een samenleving mede het product is ván die samenleving.

Die samenleving wordt gezien als een structuur, opgebouwd uit subgroepen. Klassen zijn belangrijke subgroepen, maar niet de enige. Leden van subgroepen kunnen komen tot een theorie over de samenleving als geheel en over hun eigen rol in dat geheel. Deze theorieën worden gemaakt door individuen en zijn niet een product van een groepsbrein; de groepssituatie beïnvloedt het denken van de individuen echter zodanig, dat in de practijk de theorieën in grote lijnen te ordenen zijn, als systemen van bepaalde groepen, ook al kan een lid van groep A wel eens een theorie formuleren, die een uitdrukking is van het maatschappelijk bewustzijn van groep B[15].

De veelheid van groepen leidt tot een veelheid van theorieën. Al deze theorieën hebben, als even zovele groepsperspectieven, een bestaansrecht.

Waar zij zich echter bezighouden met de gehele samenleving en dus pretenderen mede uitspraken te kunnen doen over de rol en de toekomst

van andere groepen, zal een zekere confrontatie dienen plaats te vinden en zal er eventueel een keuze gemaakt moeten worden.

Is er een groep, die uit de aard van haar positie in staat geacht moet worden, een betere totaaltheorie te geven dan andere? Voor Mannheim is de ene theorie niet even goed als de andere. Die theorie, die het minste groepsgebonden is en het meeste totaalzicht heeft, is in principe de acceptabelste. Het vinden van deze theorie is de centrale opgave van de sociologie in elke periode. De sociologische taak in de maatschappelijke practijk is vooral het opsporen van die groep, die drager en ontwikkelaar van deze theorie kan zijn. Het gaat echter niet alleen om een passief opsporen. Is de bewuste groep gevonden, dan dienen de maatschappelijke voorwaarden geschapen te worden, die het deze groep mogelijk maken, haar functie zo goed mogelijk te vervullen.

Laat ons zien, hoe Mannheim de rol van deze sleutelgroep opspoort en daarna, welke kansen hij aanwezig acht om een optimaal functioneren van deze groep te garanderen.

De verlossing van de ideologie. Vanuit het Marxistische ideologiebegrip ontwikkelt Mannheim zijn kennissociologie. Laat ons het Marxistisch uitgangspunt nog éénmaal duidelijk stellen: er is een objectieve wetenschap mogelijk. Zij is er tot dusver niet geweest, doordat de wetenschap ideologisch gebonden was aan de belangensituatie van een heersende klasse. In de klassenloze maatschappij is zij hiervan bevrijd. Het proletariaat zal de draagster van deze objectieve wetenschap zijn, want zij is het, die de klassenloze maatschappij verwezenlijkt. Zolang de klassenloze maatschappij niet is bereikt, is alle sociale wetenschap ideologie, behalve de Marxistische, die de rol van het proletariaat als de St. Joris, die de draak der historie verslaat, heeft onderkend.

Mannheim accepteert uit deze erfenis de gedachte, dat de wetenschap der maatschappij tot dusver ideologische bijmengsels heeft gehad, ten gevolge van haar situatiegebondenheid in een in klassen verdeelde maatschappij.

Hij gelooft echter niet in de reddende rol van het proletariaat. Een mogelijke consequentie daarvan is, dat men berust in het feit, dat alle sociale wetenschap in haar tijd-ruimtelijke-klassegebonden beperking ideologische elementen heeft gekend en zal kennen (relativisme, een door Lieber verdedigd standpunt)[16].

Mannheim trekt deze conclusie maar ten dele. Zijn *relationisme* erkent weliswaar, dat ideologie-vrije concepten moeilijk vindbaar zullen zijn, maar hij meent, dat er misschien toch wel maatschappelijke groeperingen zullen zijn, die, doordat zij minder klassegebonden zijn, in staat zullen zijn minder ideologiebeladen theorieën te produceren. De groep, die

hij daarvoor het meest geschikt acht, is die der intellectuelen. Het is dan ook deze groep, die hij uitverkiest om als elite te fungeren in de maatschappij van morgen.

Hij ontwikkelt deze gedachte reeds betrekkelijk vroeg, in zijn 'Ideologie en Utopie' van 1930.

In zijn veel later gepubliceerde 'Essays on the sociology of culture' (1956), geschreven in het begin der dertiger jaren, werkt hij deze problematiek verder uit. Voor alles moet gezegd worden, dat hij daarin duidelijk stelt, dat zijn 'freischwebende Intelligenz' niet meer is dan een 'relativ freischwebende'[17].

Immers bestond er een freischwebende Intelligenz, dan zou niets haar verhinderd hebben, de ideologie-vrije maatschappijtheorie sinds lang te hebben gevonden.

Geen duidelijker bewijs voor de uitgesproken gebondenheid der intellectuelen, dan de overvloed van elkaar tegensprekende maatschappijtheorieën, die zij hebben geproduceerd.

In feite doet Mannheim hier een zelfde beroep op de intellectuelen als Marx deed op het proletariaat. Zij kunnen, volgens hem, een historische zending vervullen, als zij zich het unieke van hun positie bewust worden. Intellectuelen aller klassen, verenigt U: in zijn leus.

De kansen voor een intellectuele elite. Of de intellectuele groep inderdaad in staat zal zijn aan deze verwachtingen te voldoen, hangt in de eerste plaats af van de maatschappelijke voorwaarden, waronder zij functioneert.

Het is zeker niet in Mannheims lijn, om nu maar voor de voet weg een soort intellectuelenparadijsje te construeren, waarin zijn elite dan naar hartelust theoretiseren kan.

Voor alles begint hij met een critische analyse van de rol van de intellectuelen tot dusver.

In deze analyse zijn drie elementen te onderscheiden:

A. algemene typering.
B. classificatie.
C. evaluatie van de contemporaine situatie.

A. Algemene typering

In de algemene typering geeft Mannheim geen exacte definitie van de groep, waarmee hij zich bezighoudt[18]. Hij onderscheidt niet scherp tussen elites, intellectuelen, intelligentsia en academisch gevormden. Dikwijls blijkt uit de context, aan welke groep hij denkt, maar de grenzen zijn lang niet altijd duidelijk.

Zou men willen pogen, zelf een definitie uit zijn beschrijving te

distilleren, dan zou men kunnen zeggen, Mannheims belangstelling concentreert zich op de intellectuele elite, d.i. de groep, die beroepshalve, of door haar opleiding of door welke andere maatschappelijke geplaatstheid ook, zich een beeld van de samenleving tracht te vormen, dat uitgaat boven de dagelijkse of traditionele richtlijn, en dus een zekere theoretische, zij het daarom nog niet waardevrije lading heeft.

Voor de leden van deze groep, en vooral voor de kerngroep, de 'fulltime' intellectuelen, is het maatschappelijk gebeuren meer dan iets, waaraan zij direct zijn onderworpen; er is een zekere distantie, de samenleving is voor hen niet alleen een belevenis, maar ook een onderwerp van studie.

Dit is mogelijk, omdat zij vaak over materiële middelen beschikken, die hen tot dit afstand nemen in staat stellen. (Dit kan leiden tot een zich opsluiten in een eigen wereldje, in een ivoren toren, die van de buitenwereld wordt geïsoleerd; een mildere vorm is het praten over de samenleving in een eigen intellectuelenwereldje.)

Dit distantiëringsvermogen is mede een product van de opleiding. Hier wordt men b.v. in het kader van een historische studie met meerdere stijlen en mogelijkheden geconfronteerd. Ook hier kan teveel schaden, het kweken van connoisseurs en sceptici is hiervan een voorbeeld.

B. Classificatie

Een eerste indeling van de leden van deze groep is mogelijk op grond van de plaats, die zij innemen in de samenleving:

a. De plaatselijke elite, ongeveer de groep, gekarakteriseerd door Greshoff als de dominee, de dokter en de notaris.
b. De leden van de grote gecentraliseerde lichamen, hogere ambtenaren, employé's, officieren e.d.
c. De meer op zichzelf staande elite, free-lance journalisten, studenten, artisten.

Bij de beschrijving van deze groepen bemerkt men al, dat Mannheim geneigd is dit onderscheid vooral zinvol te vinden, omdat het hem een mogelijkheid geeft, de elite te onderscheiden naar haar ideologieën, zonder daarvoor persé te moeten terugvallen op een klasseonderscheid in de Marxistische zin.

Nog duidelijker wordt deze relatie met het ideologiebegrip, wanneer hij de intellectuelen indeelt naar de aard van hun carrièrecurve:

1. Klimmers in de open samenleving. Dragers van een individualistische en heroïsche succesfilosofie.
2. Klimmers in de besloten hiërarchie. Spreken niet over de persoonlijke

prestatie, maar putten zich uit in conservatieve solidariteitsverklaringen met de ideologie van de laatstgewonnen status.

3. Maatschappelijk geblokkeerde intelligentsia.
    a. Komen niet meer aan beeldvorming toe. Wijden zich aan hun tuin of hun gezin.
    b. Worden de sceptici ener conservatieve ideologie.
    c. Worden critici der bestaande en herauten van een betere samenleving.

Waar echter de omstandigheden de mogelijkheid scheppen om de collectieve ontevredenheid te uiten, wordt het ressentiment een constructieve stimulans en schept het een klimaat voor maatschappijcritiek, dat een samenleving op lange termijn niet kan ontberen[19].

C. Evaluatie van de contemporaine situatie

Met contemporaine situatie bedoelt Mannheim hier de liberale periode in een zeer ruime zin.

In tegenstelling tot de feodale situatie is de intellectueel hier niet opgeborgen in een veilig hiërarchisch verband, waar hij de spreektrompet is van de dragers der bestaande ideologie.

De liberale intellectueel is in een veel lossere situatie opgevoed, heeft geleerd vele zaken op meerdere wijzen te bezien en is daardoor critischer en sceptischer geworden.

In aanleg is hiermee het type intellectuele elite gegeven, dat Mannheim aangewezen acht, om in de door hem voorgestane democratische en planmatig geleide samenleving de sleutelposities te bezetten.

Hij onderkent echter in de liberale samenleving een ontwikkeling, die het voortbestaan van dit type bedreigt.

1. Als de maatschappij grote groepen intellectuelen niet de plaatsen kan geven, waarvoor zij opgeleid zijn, dan kunnen zich onder hen subgroepen vormen van gedesillusioneerde sceptici, die het intellectueel klimaat belasten met een al te negatieve instelling.
2. Indien de aantallen der geplaatste intellectuelen te groot zijn, dan gaat het leiderschapselement verloren. Er ontstaat een Babel van tegen elkaar indruisende, generlei gezag hebbende meningen.
3. Ook het intellectuele klimaat in de intellectuele kring zelf wordt bedreigd. De beslotenheid van de salon of de club, die zo stimulerend geacht moet worden voor het ontstaan van een nieuwe cultuurstroming, gaat verloren.
4. Prestatie als maatstaf om tot de elite toegelaten te worden kan bij grote groepen nieuw toegetredenen een soort succesmentaliteit roepen, die cultureel desintegrerend werkt.

5. De invloed van een cosmopolistische, stedelijke, mobiele intellectuelengroep dreigt te worden teruggedrongen door een meer regionale statische ideologie.
6. Vele intellectuelen zijn niet meer in het bezit van het critisch vermogen om situaties van meerdere zijden te bezien. Onder het etiket intellectueel worden reeds grote aantallen gediplomeerde vakmannetjes afgeleverd, die generlei cultuurvormende potentie bezitten[19].

Het is voor Mannheim dan ook duidelijk, dat de 'relativ freischwebende Intelligenz' niet een constant product is van elke samenleving. *Zij is betrekkelijk zeldzaam*. Men vond haar in het oude Griekenland in een bepaalde periode en men kende haar in het Europa van na de Renaissance. Zij bestaat echter slechts bij de gratie van een zeer bepaalde, maatschappelijke constellatie. Wil men haar krachten positief aanwenden, dan dient men in zekere zin haast te maken.

Het theoretisch vaststellen, dat deze intellectuele elite zo geschikt is om de samenleving van morgen te leiden, impliceert bij hem geenszins, dat deze intellectuele elite automatisch geroepen zal worden om deze taak te verrichten.

Wel maakt Mannheim echter duidelijk, welke soort samenleving hij het meest geschikt acht, om deze intellectuele elite tot haar recht te doen komen.

Het is, en hiermee komen wij op de centrale these uit zijn bekendste werk: 'Man and society in an age of reconstruction' de planmatig geleide, democratische samenleving.

De liberale samenleving is in de crisisperiode niet in staat gebleken de gevaren te overwinnen, die het functioneren der intellectuele elite bedreigden. Er moeten organisatiekaders geschapen worden, waarin zij werken kan. Vandaar de eis der planmatigheid. De dictatuur is hiervoor echter evenmin geschikt, daar zij het denken der elite verstikt. Vandaar de eis der democratie[20].

§ 3. *Evaluatie*

Welke elementen uit Mannheim's opvattingen kunnen nu gebruikt worden voor de verdere ontwikkeling van de elite-theorie?

De volgende drie onderwerpen verdienen dan speciale aandacht: 1. de kennistheorie, 2. de freischwebende Intelligenz en 3. de rol van een intellectuele elite in een democratische planmatig geleide samenleving.

1. De kennissociologie

Het relationisme wordt hier als uitgangspunt aanvaard. Elke theorie over de samenleving is niet alleen een objectieve constatering van feiten

en samenhangen, maar is tevens uitdrukking van een ideologisch grondpatroon.

Het lijkt echter niet juist, om met Mannheim deze conclusie als het ware te gaan verzwakken, door te gaan zoeken naar de groep, die verondersteld wordt, zo min mogelijk door ideologische overwegingen te zijn beïnvloed.

In de eerste plaats is het niet erg waarschijnlijk, dat een dergelijke groep bestaat. Het is niet onmogelijk, dat er groepen bestaan, die in hun denken minder dan andere zijn beïnvloed door klassegebondenheid in de Marxistische zin. Dat neemt echter niet weg, dat ze dan nog ideologisch bijmengsels zullen bevatten van religieuze, anti-religieuze, intellectuele, nationale of welke andere aard ook.

De mogelijkheid tot het uitvinden van een afweegsysteem van minder of meer belangrijke storingen om zo de minst excentrische groep te vinden, lijkt vrij illusoir.

In de tweede plaats wordt een theorie niet door een groep, maar door een persoon gemaakt. Wie garandeert, dat een lid van een betrekkelijk ideologievrije groep dit groepskarakter in zijn werk weerspiegelt?

In de derde, en niet de minst belangrijke plaats, is dit gehele streven naar de ideologievrije theorie sterk ideologiegebonden. Het is de oude wensdroom van de absolute objectiviteit, als de meest volmaakte wetenschapsvorm, die hier weer van stal gehaald wordt[22].

2. De maatschappelijk minder gebonden intelligentsia

Met de gedachte, dat de intelligentsia door haar maatschappelijke positie minder ideologiegebonden was en daardoor beter in staat, een objectieve theorie te ontwikkelen, heeft Mannheim nooit veel succes gehad. Merton zegt hierover: ‘These efforts to rescue ourself from a relativism parallel Munchhausens feat of extricating himself from a swamp by pulling on his whiskers’[23]. In de eerste plaats is het de vraag, of zij minder ideologisch gebonden is. Het is waar, dat de opleiding sommigen soms in staat stelt, kennis te nemen van meerdere ideologieën. De meeste ervan worden echter aan de student aangeboden, voorzien van de meest uitgesproken plus- en mintekens. De idee, dat b.v. de universitaire opleiding minder behept zou zijn dan enige andere met ideologische vooroordelen is goeddeels een illusie.

In ieder geval wordt verwacht, dat men een keuze doet. Zodra deze keuze gedaan is, is de ideologische binding per individu, bij de intellectuelen niet minder dan bij wie ook. En uiteindelijk is het toch de man, die de theorie maakt en niet de groep.

Het is daarom nog wel mogelijk, dat de intellectueel beter dan een

lid van een andere groep in staat is, zich een interessante sociaal-wetenschappelijke zienswijze eigen te maken. Althans is het mogelijk, dat zijn opleiding daartoe zekere voorwaarden schept of zou kunnen scheppen.

Deze theorie hoeft dan niet per se uit te munten door een hoger objectiviteitsgehalte, maar zij kan in andere opzichten waardevol zijn.

Los van Mannheims overwegingen zou men kunnen stellen, dat de intellectueel de volgende eigenschappen kan bezitten, die hem op het terrein van het denken over de samenleving tot voordeel kunnen strekken:

a. Hij kan geleerd hebben zijn gedachten onder woorden te brengen. Dit punt is belangrijker dan vele intellectuelen zelf beseffen. Persoonlijk heb ik het genoegen gehad zeer veel politieke discussies te voeren met niet-intellectuelen, arbeiders, middenstanders, boeren, huisvrouwen.

Ik ben daarbij vaak getroffen door de heldere kijk, die mijn gesprekspartners hadden op de maatschappelijke verhoudingen. Vrijwel al deze gesprekken werden echter zeer gehandicapt, doordat een beperkt uitdrukkingsvermogen de partner dwong terug te vallen tot een beperkte clichéset, of om woorden te gebruiken, die in feite niet uitdrukten, wat hij of zij bedoelde[24].

b. Hij kan de beschikking hebben over een meer getraind abstractievermogen.

Uitgegaan wordt hier van de veronderstelling, dat elke theorie als wezenlijk element heeft een zekere abstractiegraad. Vrijwel elke wetenschappelijke vorming pretendeert, de student een gevoel voor abstractie bij te brengen. En wat heel belangrijk is, het tracht hem attent te maken op de gevaren der niet geoorloofde abstractie.

Het op grond van zijn training in staat zijn tot het volgen, opbouwen of becommentariëren van een min of meer abstract betoog is een essentieel bestanddeel van de vakmanstrots van vrijwel elke intellectueel.

c. Hij kan beschikken over een grotere kennis van feiten en achtergronden. Het democratisch ideaal, dat de pers, of welke andere publicatievorm van dien aard ook, iedere burger alle feiten, die hij weten wil, over zijn samenleving kan vertellen, is altijd een ideaal gebleven.

De gemiddelde burger leest zijn krant en vormt zich daaruit zijn maatschappijbeeld, aangevuld door een aantal, misschien intensief beleefde, maar toch uit beperkte kring getrokken persoonlijke ervaringen.

Een intellectueel kan over geschreven informatiebronnen beschikken, in intellectueel jargon geschreven, die hem meer achtergrondmateriaal verschaffen dan zijn krant.

Ook heeft hij vaak een gevarieerder kring van relaties, die hem inside-information geven, die anderen op dit niveau ontberen.

d. Hij kan bekend zijn met meer theorieën.

De intellectueel kan eerder kennis nemen van het werk van de theoretici op maatschappelijk gebied. Hij heeft daartoe een zeker referentiekader; zijn status maakt hem meer vertrouwd met wetenschappelijke publicaties en bibliotheken en zijn omgeving is minder dan die van anderen geneigd, die belangstelling te ridiculiseren. Het behoort tot de vaktrots van de academicus, dat hij meent, meerdere aspecten te kunnen zien.

Dit laatste argument sluit nauw aan bij Mannheims overweging, dat de intellectueel meer geleerd heeft om ook de andere kant te zien. Ofschoon het niet zeker is, wat hiervan in feite in de praktijk gebeurt, zou men toch als mogelijkheid kunnen stellen, dat in principe de intellectueel in staat is tot een meer persoonlijke stellingname. (Dit is dus geheel iets anders, dan Mannheims geloof in een grotere objectiviteit).

De conclusie is, dat - zij het dan op andere gronden en met andere doeleinden voor ogen - hier met Mannheim aanvaard wordt, dat de intellectueel in bepaalde opzichten op het gebied van het maatschappelijk denken een voorsprong heeft. Of die zodanig is, dat er nu op dit terrein een heel speciale rol voor hem is weggelegd, is dan nog een ander punt.

3. De rol der intellectuele elite in een planmatig geleide democratische samenleving

Mannheims critiek op de liberale samenleving is in vele opzichten reeds verouderd. In vrijwel geheel West-Europa is het klassieke liberalisme als politieke en culturele leer in theorie en practijk verlaten. Vrijwel elke nationale samenleving wordt min of meer planmatig geleid, wil zodanig geleid worden of pretendeert het te zijn.

De meeste regeringsstelsels van de destijds door het liberalisme beroerde landen zijn, vergeleken met de dictaturen waarover Mannheim schreef, nog steeds min of meer democratisch. Ook in dit opzicht zou Mannheim, vergeleken met de situatie van voor 1940, niet geheel ontevreden zijn. Zijn pleidooi voor de planmatig geleide democratische samenleving is dan ook misschien niet meer het meest actuele deel van zijn beschouwingen. Naar de vorm zijn vele zijner wensen bevredigd en veel van wat hij als gevaren zag, is bezworen.

Er is echter toch een merkwaardig verschil tussen het door hem ontworpen toekomstbeeld en de vorm, waarin de realisering daarvan - de Verzorgingsstaat - zich nu bij ons aandient.

Mannheims conceptie ademt n.l. een uitgesproken dynamische geest. Hij verwacht, dat de door de democratische impulsen geïnspireerde, planmatig geleide samenleving op allerlei gebieden aanleiding zal geven tot nieuwe ontwikkelingen.

Hij verwacht een nieuw type heersende klasse, een ander selectie-

beginsel, een nieuw type universiteit, ja zelfs een nieuw persoonlijkheidstype. D.w.z. hij ontvouwt in zijn 'Freedom, Power and Democratic Planning'[25] een programma, waarin aan al deze punten aandacht wordt besteed. Men kan niet direct zeggen, dat hij hun komst voorspelt, maar hij ziet ze toch als zeer natuurlijke consequenties van een democratisch geleide, planmatig gevoerde huishouding.

In feite echter ademt de Verzorgingsstaat een andere geest, meer gesteld op het verwezenlijken van oude idealen, dan op het creëren van essentieel nieuwe waarden. Hierop wordt nog uitvoerig teruggekomen. Nu echter zij reeds opgemerkt, dat een andere mogelijk hiermee verbonden interessante afwijking van Mannheims patroon is te vinden in het type intellectueel, dat de Verzorgingsstaat voortbrengt, in afwijking van dat der liberale samenleving.

Hier ligt nl. een kernprobleem van Mannheims theorie. De creativiteit in de planmatig geleide samenleving moet komen van een bepaalde intellectuele elite. Deze elite, de freischwebende Intelligenz, is, zoals Mannheim ze schildert, een typisch product der liberale samenleving. Deze liberale samenleving kent weliswaar meerdere typen, de sceptici, de conservatieve gefrustreerden, de van initiatief gespeende vakmannetjes, maar ook, en dat is de groep die bij Mannheim een streepje voor heeft, de critische, maar positief ingestelde, niet te nauw aan bestaande machtsgroepen gelieerde 'freierschwebende Intelligenz'.

Deze zal de dynamiek in de na-liberale periode moeten verzorgen. De grote vraag is nu echter of dit, toch reeds vrij zeldzame type, door een andere dan de liberale samenleving kan worden geschapen en in stand gehouden?

Zou het niet mogelijk zijn, dat dit type in de sfeer van de Verzorgingsstaat niet wil gedijen, althans dat er bijzondere maatregelen getroffen zullen moeten worden, om dit type daar in stand te houden?

Het is hier nog niet de plaats, deze vraag te beantwoorden. Daartoe dient men ook van Geigers denkbeelden dienaangaande kennis te nemen en bovendien eerst te beschikken over een gedetailleerder beeld van de in dit verband relevante sectoren van de Verzorgingsstaat.

De vraag zij echter reeds vrij nauwkeurig geformuleerd: *Als men een creatieve intellectuele elite een belangrijke plaats toekent in een samenleving, die niet dient te verstarren in een vast politiek, sociaal of economisch patroon, welke maatschappelijke voorwaarden dienen er dan te bestaan, om het optimaal functioneren van deze elite te garanderen?*

De nevenvraag luidt dan: Kan het de moeite waard zijn voor deze elite een zekere mogelijkheid van gedetacheerdheid te scheppen, die, zo niet tot grotere objectiviteit (Mannheim), dan toch tot grotere creativiteit kan leiden?

C. De verkondiging van de Boodschap

§ 1. *Algemeen*

Er schuilt een zekere romantiek in het bespreken van de elite in de fase van de verkondiging van de Boodschap. Een soort op het Nieuwe Testament geïnspireerde vertedering, een vleug idealisme, een snufje heroiek, eventueel zelfs martelaarschap, een zekere welwillendheid tegenover het jonge en het experiment, dat alles steekt in de erbij behorende atmosfeer. Dit naar het dramatische zwemende heeft er misschien ook toe geleid, de belangstelling in het literaire vlak voor dergelijke groepen levendig te houden. De eerste Christenen, zowel als de Hervormers, de zendelingen, de nationalisten en de bolsjevieken hebben allen hun bekwame auteurs gevonden; maar hoe welvoorzien de letterkunde op dit gebied mag zijn, de sociologische vakliteratuur is het veel minder.

Voor een deel is de studie van vroegere elites toch vnl. het werk van historici gebleven. Huidige verkondigers van de Boodschap zijn, tenzij zij zich bijzonder interessant wisten te maken door het aanstaande einde der wereld te verkondigen, goeddeels aan de aandacht der sociologen ontsnapt.

Hiertoe draagt bij, dat de op het machtsaspect geconcentreerde definiëringen à la Lasswell en Kaplan, en die zijn voor elitestudies vrij gangbaar, deze fase eigenlijk buiten het elite-onderzoek sluiten. Het bezitten van macht is bij deze aanpak zozeer het alpha en omega van het elitebegrip, dat de vóórfase niet interessant is. Weliswaar belemmert dit de mogelijkheid van een genetische benadering, maar die staat misschien ook niet hoog genoteerd in Lasswell en Kaplans overigens voortreffelijke systematiek[26]. De hier gebruikte definitie (zie ook Hoofdstuk II A § 4) bindt geest en macht tezamen en is er zeker mede op gericht de fase, waarin de geest reeds groot maar de macht nog slechts bescheiden is, in principe in het blikveld te betrekken. Bepaalde karakteristieken van een elite kunnen b.v. in deze fase nog gemakkelijker bestudeerd worden. Jonge elites immers trachten zichzelf hun karakter bewust te worden; zij polemiseren en theoretiseren; zij bestrijden en propageren en hebben als zodanig een open karakter.

Hierdoor kunnen zij zich onderscheiden van gezeten elites en dit betreft niet alleen de interne polemiek over de eigen rol en taak. Oppositionele elites doorlichten door hun polemiek bepaalde maatschappelijke of culturele gebieden. Gezeten elites - en daardoor zijn deze moeilijker onderzoekbaar - hebben meer de neiging, bepaalde aspecten van het heden en verleden te omsluieren, onder het motto, dat bepaalde kennis beter voor de ingewijden bewaard kan blijven.

Bovendien kan het optreden van oppositionele elites, zodra zij enige

pressie uit kunnen oefenen, leiden tot een versnelling der maatschappelijke dynamiek en zijn zij van belang in elke studie, die zich bezig houdt met sociale verandering.

Zo is ook op wetenschappelijke gronden de importantie van een studie van 'elites in de eerste fase' aan te tonen. Samenzweerders en rebellen zijn, op meer dan literaire gronden alleen, maatschappelijk belangrijk. Het gaat hier echter om meer dan politieke elites. Vooral in het, in deze studie wat op de achtergrond blijvende culturele vlak, houdt het voortdurende komen en gaan van elites, die het vooral van hun creativiteit moeten hebben, de ontwikkeling van waardepatronen en de bijbehorende symbolen gaande.

Vanuit een snellere dynamiek in die sector kan zelfs een stimulerende invloed op die in de politiek-maatschappelijke uitgaan.

Men denke slechts aan de nauwe relaties die in vele steden studentenen bohème kringen onderhouden. Hier ligt een wijd en belangrijk veld van studie, niet in de laatste plaats voor allen die er behoefte aan zouden voelen, vooral die theoretische inzichten verder te ontwikkelen, die praktisch operationeel in de maatschappelijke ontwikkeling kunnen ingrijpen. Immers als het zo is, dat culturele elites in een fase van opkomst en creativiteit stimulerend kunnen werken op het ontstaan van Boodschap verkondigende politiek-sociale elites en deze op hun beurt de maatschappelijke ontwikkeling kunnen versnellen, dan ligt het voor de hand in die gebieden (met name in die ontwikkelingsgebieden!), waar men behoefte heeft de maatschappelijke ontwikkeling te versnellen, het ontstaan van nieuwe culturele elites te ondersteunen.

Hoe interessant is niet een studie van de 'Proletkult' in de Sovjetunie in de jaren na 1917? Of een studie van hetzelfde verschijnsel in de zo juist ontkoloniseerde gebieden. En men behoeft zelfs niet zo ver van huis te gaan. Naar zal blijken is de vraagstelling naar rol en functie van een Boodschapverkondigende elite ook in de Verzorgingsstaat van belang.

Elke oppositionele elite heeft een theorie nodig om vanuit de negatieve fase der vervreemding over te stappen in de positieve fase der profetie. Niet elke profeet vindt echter zijn discipelen en niet alle verworpenen vinden hun verlosser.

In de geschiedenis der Middeleeuwse boerenopstanden ziet men vaak groepen rebelleren, de strijd ingedreven door een barre nood, zonder dat zij in staat zijn geweest in hun vaandel te schrijven, wat de nieuwe orde was, die zij wensten te verwezenlijken. Omgekeerd is b.v. Zwingli een merkwaardig voorbeeld van een man, die uiteindelijk de aansluiting met zijn volgelingen gemist heeft[27].

Als de aansluiting echter wel plaats vindt, dan is de nieuwe elite er uit de aard van haar taakstelling vóór alles op uit, die maatschappelijke sleutelposities te veroveren, die de boodschap tot plan en het plan tot orde kunnen maken.

Een merkwaardige uitzondering vormt hierop de elite-theorie van Th. Geiger. Voor hem is het ware begrip elite blijvend gekoppeld aan het begrip oppositie.

Elke elite, die de macht verovert, corrumpeert daarmee zichzelf en verzaakt zodoende het recht, zichzelf elite te noemen. Bij hem is de taak van de elite het brengen van de boodschap. Elke stap verder is verraad. Het is daarom, dat zijn theorie wordt behandeld als voorbeeld van een betoog over de Boodschap brengende elite.

Zijn werk bevat echter vele andere elementen, die een bespreking rechtvaardigen. Zijn keuze van een wetenschappelijke elite alleen al, zou voldoende rechtvaardiging zijn, hem in hoofdstuk III te bespreken. Om der wille van de samenhang van zijn opvattingen, is zijn theorie echter hier in zijn geheel weergegeven.

§ 2. *Th. Geiger: Critische elite*

De keuze. In de verhandelingen van Th. Geiger vindt de Duitse sociologie haar hoogtepunt en haar voorlopige afsluiting op het gebied der elitetheorie. Zijn opvattingen zijn nauw aan die van Mannheim verwant.

Ook bij hem is de theorie het middel tot maatschappelijke vormgeving; ook hij worstelt met het ideologie-begrip; ook hij is ten zeerste geinteresseerd in de maatschappelijke taak ener intellectuele elite.

Zijn benadering is echter concreter, meer afgestemd op empirisch onderzoek, in zekere zin zou men kunnen zeggen, moderner. Een verder gaande studie op elite-gebied zou dan ook in de eerste plaats bij zijn verhandelingen moeten aansluiten; zij vormen het logisch complement en zijn in zekere zin zelfs de voortzetting van Mannheims beschouwingen op dit gebied.

In de meest gedetailleerde vorm vindt men zijn opvattingen over de elitetheorie neergelegd in ‘Aufgaben und Stellung der Intelligenz in der Gesellschaft’, een Duitse vertaling en uitwerking van het in 1944 reeds in het Zweeds gepubliceerde manuscript. Geiger beklaagt zich echter erover, zowel wat de Zweedse als de Duitse uitgave betreft, dat hij niet de tijd heeft gevonden, de studie uit te werken zoals hij gewenst had. Inderdaad bevat zij weinig bronvermeldingen en men krijgt van sommige paragrafen de indruk, dat zij min of meer schematisch gebleven zijn.

Een aanvulling op deze verhandelingen vindt men in het eerste nummer

van Acta Sociologica van 1956, waar een paar korte artikelen in het Duits en Engels zijn gepubliceerd over hetzelfde onderwerp. In essentie bevatten zij, op een enkele uitzondering na, weinig nieuws.

Men krijgt de indruk, dat Geiger zijn eigenlijk boek over de elite nog had moeten schrijven, toen hij in 1952 onverwacht overleed.

De man. Geiger werd in 1891 te München geboren. Wetenschappelijk wordt hij actief in het sociaaldemocratische Berlijnse milieu van de twintiger jaren, als directeur der 'Arbeiterhochschule'. 'Die Masse und ihre Aktion' is zijn eerste publikatie (1926). Zijn belangstelling voor klasse- en ideologievraagstukken deelt hij met zijn tijd- en vakgenoten, maar reeds vroeg valt hij op door een houding, die minder abstractwijsgerig en minder gedistancieerd is, dan die, welke in universitaire kring gebruikelijk is.

Deze directe, practische strijdbaarheid deed hem al vroeg fulmineren tegen sociologische stokpaardjes als 'de massa' en 'het cultuurverval'. Ze bracht hem in 1933 ook in conflict met het nieuwe regime. Hij emigreerde naar Denemarken en begon daar, bevrijd van de Duitse omgeving, een nieuw type empirische en maatschappelijk relevante sociologie op te bouwen door diepgaand onderzoek op het gebied der sociale mobiliteit.

Zijn grote bekendheid met de oudere Duitse sociologie, zijn onafhankelijke ontwikkeling in nieuwe richting en zijn originele en onverschrokken persoonlijkheid hadden grote invloed kunnen uitoefenen op de ontwikkeling van de na-oorlogse Duitse sociologie, die worstelt om tot een synthese van theorie en empirie te komen. Helaas heeft het niet zo mogen zijn; hij stierf reeds in 1952, toen hij terugkeerde van een gastreis in de U.S.A. en Canada[28].

Algemene theorie. In zijn 'Aufgaben und Stellung der Intelligenz', vindt men bij Geiger de volgende uitspraak:

> Het maakt echter verschil of de maatschappij aan bepaalde veranderingen is onderworpen en deze als menselijk noodlot aanvaardt, of dat zij zelf voortdurend aan haar eigen verandering werkt en dit als haar menselijke opdracht beschouwt[29].

Geiger behoort tot de groep van sociologen, die de tweede opvatting is toegedaan. Reeds uit de titel van zijn boek blijkt, dat hij niet alleen wenst te spreken over de plaats der 'Intelligenz', maar dat hij ook een mening heeft over wat haar taak is. De theorie is, à la Marx, niet alleen een middel om de maatschappij te begrijpen, maar evenzeer om haar te veranderen.

Hij deelt deze opvatting met Mannheim, maar voor hem heeft dit enigszins andere consequenties.

In de eerste plaats blijkt dit uit het feit, dat hij niet zo ver mee gaat met Schelers kennissociologische opvattingen. Voor hem is een ideologievrije sociale wetenschap wel degelijk mogelijk. Hij zegt niet, dat ze reeds bestaat, maar in ieder geval is zij bestaanbaar en de eerste taak van een intellectuele elite is, om aan haar ontwikkeling in die richting mede te werken. Dat b.v. in de practische politiek, en zelfs in de meer theoretische verhandelingen, impliciet reeds vaak verondersteld wordt - ook door de intellectuelen, die zich er mee bezighouden - dat de politiek als objectieve wetenschap iets onmogelijks is, betreurt hij ten zeerste:

> Met het algemene inzicht in de groepssubjectiviteit der politieke doelstellingen hebben de intellectuelen als stand het maatschappelijk mandaat een politiek leidinggevende elite te zijn, verloren[30].

In de tweede plaats blijkt dan het volgende verschil:

Terwijl Mannheim de intellectuele elite, als de minst subjectieve, dan toch maar de sleutelposities wil toevertrouwen ter bepaling van het toekomstig maatschappijbeeld, acht Geiger dit onmogelijk en zelfs onwenselijk:

> En het is dwaasheid, wanneer vele intellectuelen, waaronder ook jongeren, die beter konden weten, krampachtig zich willen vastklampen aan de pretentie, een sociale elite te zijn, een geestelijk leiderschap te willen handhaven.
> De maatschappij beantwoordt zulke pretenties, die tot het historisch verleden behoren, met een schouderophalend gebaar en met een geringschattend lachje[31].

De Elitetheorie. Geiger heeft, evenals Mannheim, een elite op het oog, die op enigerlei wijze gerelateerd is aan het niet goed vertaalbare begrip Intelligenz. Zijn definitie daarvan luidt:

'Intelligenz' is de elite van degenen, die de maatschappelijke functie uitoefenen, representatieve cultuurbestanden te scheppen en te beheren. Representatieve cultuur is hier gesteld als een tegenstelling tot *anonieme* cultuur.

> De anonieme cultuur is de oorspronkelijke. Zij is volkscultuur en zij bevindt zich, vergelijkenderwijs gesproken, in een vloeibare aggregaattoestand. Zij wordt niet aan bepaalde geestelijke vaders toegeschreven, maar wordt beleefd als eigen bezit der gemeenschap. Zij staat niet apart in scherp omlijnde vorm op het niveau der intellectuele productie, maar doortrekt als een soort onderstroom het gehele maatschappelijke bestaan[32].

De representatieve cultuur is het geheel aan cultuurbezit, dat onderdeel voor onderdeel een bekende of onbekende schepper heeft. Langs twee wegen kan het individu zich deze cultuur eigen maken. Passief en middelbaar neemt hij er aan deel, doordat de producten van de creatieve geest stoffelijke gestalte aannemen.

(Een architectonische gedachte wordt een bouwwerk, politiek handelen realiseert een sociale voorstelling, maakt haar tot institutie.)

Men kan echter ook actief en onmiddellijk deelnemen. De representatieve cultuurbestanden zijn zakelijk van de persoon te onderscheiden. staan als abstracties op een eigen vlak. Het individu heeft tot taak, zich er door persoonlijke inspanning mee vertrouwd te maken[33].

Opvallend in deze definitie is nu het volgende:

1. De definitie van Intelligenz is de definitie van een functie. Hiermee is het moeizaam terrein der definiëring door groepsomschrijving verlaten en worden nieuwe mogelijkheden geopend.

2. De functieomschrijving is gekoppeld aan een cultuurbegrip. Cultuur is hier ruim gedefinieerd; het omvat zowel het engere cultuurbegrip in de musische zin als aspecten van het politieke en technische terrein.

3. Blijkbaar is alleen de elite van degenen die deze functie i.v.m. de representatieve cultuurbestanden uitoefenen Intelligenz. Dit althans moet men uit de definitie lezen. Op dit onderscheid gaat Geiger echter niet expliciet in. Uit zijn latere beschouwingen zou men eerder vermoeden, dat hij veronderstelt, dat het beheren en scheppen van representatieve cultuurbestanden in zijn geheel de functie is van een elite, die hij dan Intelligenz noemt.

4. Het gaat zowel om het scheppen als om het beheren. Dit onderscheid geeft aanleiding tot een interessante onderverdeling.

De Intelligenz schept eenheden der representatieve cultuur. De academicus heeft de maatschappelijke functie, deze vondsten van de theorie naar de praktijk te brengen (de academisch gevormde practicus).

Beide zijn intellectuelen, maar zij hebben een verschillende maatschappelijke functie.

Daarnaast kent men nog de ontwikkelden (Gebildeten). Het is een wat ouderwets begrip. In de sector van de technische cultuur zijn zij moeilijk meer te plaatsen. In de sector van de musen en de humaniora hebben zij echter in de tijd van de clubs en de salons een niet onbelangrijke rol gespeeld als een begrijpend en stimulerend gehoor. In het kort zou men kunnen zeggen dat deze functie-analyse onderscheidt:

1. Cultuurscheppers (Intelligenz)
2. Cultuurtoepassers (het merendeel der academici)
3. Stimulerende cultuurconsumenten (ontwikkelden)
4. Niet-stimulerende cultuurconsumenten.

(groep 1 is dan de harde kern van zijn culturele elite, de top van groep 2 kan er ook bij horen; de overigen zijn randfiguren of minder.) Met behulp van deze begrippen begeeft Geiger zich nu in een cultuur-

historische analyse van plaats en functie van de Intelligenz in de Westeuropese samenleving in de laatste vijf eeuwen.

Uit het daarin beschrevene moge het volgende worden aangehaald:

1. Met de Renaissance betreden twee nieuwe figuren het toneel der cultuurgeschiedenis: de ondernemer en de intellectueel.

Zij treden niet gescheiden op; het handelen van de een heeft een grote invloed op de faits et gestes van de ander. Dat neemt echter niet weg, dat beide toch een min of meer autonome ontwikkelingsgang doormaken. In ieder geval betekent het, dat men niet kan zeggen, dat de een in het voetspoor van de ander loopt.

Er is bij Geiger dan ook wel degelijk sprake van een zelfstandige geschiedenis van het denken, die meer is dan de bovenbouw van een economische ontwikkeling.

2. Deze ontwikkeling is niet zo maar een ontwikkeling. Geiger spreekt over Fortschritt. Hij ontleent er zelfs een scherpere definitie van zijn elitebegrip aan; Intelligenz is een elite in zoverre zij de drager van de dynamische 'Fortschritt' in de samenleving is. Wat Fortschritt is, wordt niet scherp omschreven. Men zou echter kunnen vermoeden, dat een ontwikkeling Fortschritt kan worden genoemd, wanneer een maatschappij een stapje verder komt op het gebied van de realisering van een zelfgewilde vormgeving.

3. De groep der intellectuelen heeft zich in de loop der eeuwen sterk in samenstelling gewijzigd.

In de Renaissance waren de beoefenaren der geesteswetenschappen ver in de meerderheid, maar sinds 1850 zijn zij in getalsterkte door de natuurwetenschappelijke intellectuelen overvleugeld.

Deze verandering is mede van belang, omdat zij de relatie tot de andere maatschappelijke groepen heeft gewijzigd.

De producten der geesteswetenschap worden veelal voorgeproefd in een kleine kring van geïnteresseerden, de 'Gebildeten'. Zij vormen een soort medium, van waaruit een verdere cultuurspreiding plaats kan vinden enerzijds, maar van waaruit anderzijds de Intelligenz zelf weer kan worden gestimuleerd. De natuurwetenschap c.s. werkt veeleer in laboratoria. Haar contact is vooral met de industriële ondernemers, die het product overnemen en het gereed maken voor een zo groot mogelijke markt.

Geiger meent dat deze ontwikkeling er o.m. toe bijgedragen heeft, dat het aanzien der intellectuelen zeer gedaald is.

De oudere, op geesteswetenschappelijk gebied werkzame intellectueel was veelal de drager van een ambt, de moderne natuurwetenschappelijke is employé van een grote firma.

4. Van groot belang is de devaluatie van de politiek.

Vroeger, gedurende en na de Verlichting, geloofde men dat de rede het mensdom in staat zou stellen tot een min of meer verantwoorde politieke theorie te geraken. In ieder geval was voor een intellectueel toentertijd politiek een oirbaar onderwerp. Thans ziet hij politiek vooral als machtsstrijd en hij zoekt dan ook vaak zijn heil in een a-politiek, wetenschappelijk isolement.

Via deze historische analyse komt Geiger dan te spreken over de plaats en de taak der huidige Intelligenz.

Hij stelt dat de Intelligenz zich vooral met drie dingen bezig houdt:

a. Vergeistigung des Daseins. Zij is het, die ons kan wijzen op het theoretische kader achter de loop der dagelijkse dingen.
b. Rationalisering van het leven. Zij ontwerpt de schema's waardoor de mens in staat is de natuur en de samenleving volgens een min of meer logisch plan aan zich dienstbaar te maken of te organiseren.
c. Kritiek op de machthebbers. De meeste maatschappelijke theorieën, die een min of meer revolutionair karakter hebben, zijn door de Intelligenz in het leven geroepen. (Geiger ontkent echter niet, dat zij eveneens theorieën heeft ontwikkeld, die een bestaande machtsverhouding moeten rechtvaardigen).

Het is vooral deze machtscritiek, die voor Geiger een belangrijk punt is[34]. In zekere zin is het de quintessence van zijn boek.

Hij stelt dat er altijd een tegenstelling is geweest tussen geest en macht. Vooral voor de sociaal-wetenschappelijke Intelligenz ligt hier een groot probleem. Het is onmogelijk de tegenstelling op te heffen, door te trachten de Intelligenz in de machtspositie te plaatsen. Bovendien wordt zij daardoor ontrouw aan haar roeping. Immers er is een ideologievrije sociale wetenschap mogelijk. Zodra haar beoefenaren in machtspositie komen, worden zij gedwongen een bepaalde ideologie te aanvaarden. Daarmee verraden zij hun intellectueel Credo. Hun taak is objectieve critiek te leveren op elke machtssituatie:

> De taak der Intelligenz is het, de onvermoeibare criticus der macht te zijn en te verhinderen, dat de bomen der macht tot in de hemel groeien[21].

Het is zeker niet Geigers bedoeling, dat de Intelligenz deze taak vervult in een soort universitaire afzondering. Hij stelt nadrukkelijk, dat de functie van de Intelligenz twee dimensies heeft. Aan de ene kant moet er de intensieve ontwikkeling zijn, het verder bouwen aan het theoretisch apparaat; aan de andere kant mag de extensivering niet verwaarloosd worden en moet men trachten een zo groot mogelijk deel der bevolking met een min of meer intellectuele denkwijze vertrouwd te maken, althans op die gebieden, zoals b.v. de politiek, waar dit van groot belang is.

Hiermede is in grote lijn de essentie van Geigers systeem geschetst.

Er is echter nog één facet buiten beschouwing gebleven, dat hier niet onvermeld mag blijven, zijn discussie met Mannheim over cultureel pluralisme of culturele uniformiteit.

Naar uit zijn eigen onderzoekingen is gebleken, wordt de Intelligenz tegenwoordig uit alle lagen der samenleving gerecruteerd. Dit heeft o.m. tot gevolg, dat onze tijd geen uniforme cultuurstijl kent.

Voor Mannheim is dit een degeneratieverschijnsel, een element, dat typerend is voor de crisissituatie der elite.

Geiger waardeert het echter positief. In een democratische samenleving komen alle stromingen tot hun recht; het bonte cultuurbeeld zou in een dictatuur niet mogelijk zijn.

Voor hem is het cultureel pluralisme een gezond teken, een verschijnsel, dat eerder gestimuleerd, dan bestreden dient te worden.

§ 3. *Evaluatie*

Het is mogelijk Geigers opvattingen samen te vatten in twee reeksen van ieder drie stellingen:

De eerste is:

1. Intelligenz wordt niet langer gedefinieerd in termen van klasse, stand of bezit, maar op basis van een eigen functie.
2. De eigen functie is het scheppen en eventueel het hoeden en doorgeven van culturele waarden van een bepaalde soort.
3. Onze cultuur is pluralistisch, wat mede samenhangt met het feit, dat haar scheppers uit diverse maatschappelijke lagen worden gerecruteerd.

De introductie van het functiebegrip moet ongetwijfeld als een stap vooruit gezien worden. Het is de meest resolute poging het voor een sociologische behandeling van de groep der intellectuelen zo onvruchtbaar gebleken klasseschema te doorbreken.

Ook de gedachte, deze functie te definiëren als het scheppen, hoeden en doorgeven van representatieve cultuurbestanden lijkt vruchtbaar. Temeer als daarbij nog apart een bepaalde elite wordt onderscheiden, die uitmunt in het scheppen van nieuwe waarden. De constatering tenslotte, dat onze, d.i. de huidige Westeuropese cultuur pluralistisch is, is voor nader commentaar vatbaar. Het is wellicht voorzichtiger te formuleren, dat zij een aantal tegenstrijdige elementen bevat. Maar zelfs dan blijft het de vraag of dat nu zo specifiek is voor onze cultuur en bovendien bewijst Geiger nergens dat dit pluralisme inderdaad in belangrijke mate moet worden toegeschreven aan het feit, dat de Intelligenz uit verschillende maatschappelijke lagen wordt gerecruteerd. Zo is

b.v. een cultureel pluralisme verantwoordelijk voor de tweeslachtige positie van de vrouw in onze samenleving. De botsing tussen een secularistische en een religieuze moraal is een tweede voorbeeld. Noch het een, noch het ander zal echter eenvoudigweg herleid kunnen worden tot oorzaken, die samenhangen met de recrutering der intelligentsia.

De tweede groep stellingen is als volgt opgebouwd:

1. Er bestaat een aparte wereld van het denken, waarin een objectieve, ideologievrije (sociale) wetenschap mogelijk is.
2. Er is een tegenstelling tussen de wereld van het denken (Geist) en de wereld van het handelen (Macht). In de praktijk is een samenwerking die beide recht liet wedervaren, niet mogelijk gebleken.
3. De Intelligenz is de representant van het rijk van de Geest. Haar essentiële functie is niet, de macht over te nemen, want daarmee corrumpeert zij zichzelf. Haar voornaamste taak is machtscritiek.

Hoe begrijpelijk deze visie ook is bij een man met de levensloop van Geiger, toch moet het de vraag geacht worden, of dit nu wel een sluitende gedachtengang is.

Misschien is het niet onmogelijk bepaalde onderdelen van de sociale wetenschappen een objectiviteitskarakter te geven, vergelijkbaar met dat der natuurwetenschappen. Tot dusver wijst er echter niets op, dat deze onderdelen eens gesommeerd zullen kunnen worden tot een sluitend stelsel, dat een zodanig explicatieniveau heeft, dat het tot een adequate machtscritiek kan komen. Daarenboven is het zeer de vraag of de Intelligenz zichzelf niet van een groot zeggingsveld berooft, door a priori elk ideologisch element van haar critiek uit te sluiten.

Een groter bezwaar is wellicht nog, het zo scherp tegenover elkaar stellen van geest en macht. Zijn dit nu wel twee van die waterdicht gescheiden werelden? Natuurlijk, als de Leidse Universiteit in de oorlog haar deuren sluit, kan men spreken van een conflict tussen geest en macht. Het valt echter niet te ontkennen, dat deze houding der Universiteit uiteindelijk een politieke machtsfactor van de eerste orde bleek. En is het nu wel rechtvaardig om het feit, dat onze ministeries vaak met hoogleraren zijn gelardeerd, zonder meer te interpreteren als een capitulatie van de geest voor de macht?

En zelfs al is er een onmiskenbaar conflict tussen geest en macht, is het dan nog wel raadzaam, om dit conflict zó voor te stellen, alsof beide werelden voor altijd strict onverenigbaar zijn?

Tenslotte kan men, het geheel overziend, niet aan de indruk ontkomen, dat er een zekere tegenstrijdigheid schuilt in de ontwikkeling van de eerste drie stellingen in vergelijking met de tweede drie.

De slotstelling van het eerste stel maakt ons duidelijk, dat de Intelligenz

in een aantal groepen uiteenvalt op basis van een culturele meervormigheid. De slotstelling van de tweede groep impliceert een uniforme machtscritiek van dezelfde Intelligenz op basis van een objectief-wetenschappelijke homogeniteit.

Beide stellingen, dat dient men zich wel te realiseren, zijn van een volstrekt ongelijk gehalte. De eerste is een empirische verifieerbare realiteit; zeker in de sociale wetenschap is het duidelijk, dat een cultureel pluralisme het aanzijn heeft gegeven aan de meest uiteenlopende scholen.

De tweede is veeleer een ethisch postulaat, een uitspraak hoe de sociale wetenschap zich zou dienen te ontwikkelen, als zij Geigers uitgangspunten onderschreef.

Natuurlijk is de machtscritiek een essentieel bestanddeel der sociale wetenschap. Zij is dit echter niet op basis van haar objectieve wetenschappelijkheid, maar op grond van haar ideologisch uitgangspunt. Als zodanig staat zij echter niet los van de macht, integendeel de veelvormigheid der ideologieën is een der eerste voorwaarden voor de handhaving van een principiële dynamiek op het terrein van de machtsstrijd zelf.

De basisfout in Geigers stelling is wellicht het onuitgesproken standpunt, dat de ideologie dom is, en niet vatbaar voor discussie op het niveau der Intelligenz. Die ideologie, waar hij zelf het slachtoffer van is geworden, is de stelling dat de domme politiek door de objectiefintelligente wetenschapsman moet worden becritiseerd. Wellicht is het vruchtbaarder, daarvoor in de plaats de ideologie te huldigen, dat de politieke stellingname een culturele verworvenheid van de eerste rang is en dat het voor de Intelligenz een belangrijke opgave is het intellectuele niveau van de politieke strijd zo hoog mogelijk op te voeren.

Schetst men samenvattend Mannheims ideale elite als positief en homogeen van opvatting en die van Geiger als negatief en heterogeen, dan blijkt hoe groot het verschil tussen beide opvattingen uiteindelijk is. Waar in deze studie tenslotte voor gepleit zal worden is, (in het geval dat er al per se een elite gewenst geacht wordt) dat zij positief ingesteld maar heterogeen van opvatting zal zijn.

V. Structuur en Uitstraling van Elites

> *The ways of a society are largely fixed by the myths and doctrines of a ruling few. Democracy differs from oligarchy not in the presence or absence of an elite who wield most influence, but in the closed or open, representative or unrepresentative character of the elite. Who these elites are, how they live, what training they get, how they circulate, are among the most significant facts of the history of a society*.
> H.D. Lasswell

Samenvatting

Structuur. De structuurvormen der elite variëren van de bent tot de bureaucratie. Welke vorm een elite aanneemt, hangt af van de aard van het terrein van haar werkzaamheden en van de fase waarin haar ontwikkeling zich bevindt. Een zestal profielen brengt frequent voorkomende structuren in beeld.
Uitstraling. Elites trachten hun omgeving te beïnvloeden. Sommige buitenstaanders worden opgenomen, andere tot tegenstander gemaakt. Daarnaast is er in dit differentiëringsproces nog een speciale modus, het ontstaan van de niet tot de elite toegelaten, maar er wel mee sympathiserende groep, hier aangeduid als theemutsgroep. Zij kan een belangrijke rol vervullen als wegbereider in de eerste fase. Haar verdwijnen kan voor een elite een teken aan de wand zijn.

In de voorgaande hoofdstukken zijn vnl. die begrippen ontwikkeld, die dienstig kunnen zijn voor de bestudering van elites in de Verzorgingsstaat. Deze begrippen hebben ongetwijfeld een wijdere geldingskracht, dan voor die periode alleen, maar zij zijn toch min of meer geselecteerd met op de achtergrond een streven naar actuele practische bruikbaarheid. Daarmee is echter het apparaat voor een theoretische benadering van het eliteverschijnsel nog geenszins compleet. Teneinde tot een zekere afronding te komen wordt in dit laatste hoofdstuk van het algemene deel nog nader ingegaan op twee begrippen: structuur en uitstraling.

A. Structuur

Elitegroepen kennen zeer gevarieerde structuren, vanaf de meest informele groeperingen enerzijds tot de meest strakke organisaties anderzijds. Het ware niet juist hieruit te constateren, dat het eliteverschijnsel geen eigen

structuurbeginselen zou kennen; het is veeleer de verscheidenheid van rollen en situaties waarin elites verkeren, die ieder voor zich voor de desbetreffende elite vrij dwingende eisen stellen aan de structuur.

Reeds hebben we gezien, dat het motief, van waaruit een elite handelt, zeer verscheiden kan zijn: zij kan handelen naar aanleiding van een Openbaring, op grond van een rasbesef, op grond van een artistiek inzicht, op basis van wetenschappelijke kennis.

Deze elites kunnen in het stadium zijn dat zij nog slechts een Boodschap uitdragen, zij kunnen reeds werken aan de volvoering van een plan of zij kunnen in het stadium zijn aangekomen, waarin het vooral geldt het behoeden van het verworvene. Elke combinatie van motieven en stadia kent haar eigen structuurbehoeften en het is de veelheid van mogelijke combinaties, nog ongeacht de invloed der diverse mogelijke werkterreinen, die uiteindelijk de veelheid van structuren bepaalt.

Zo zal de jonge godsdienstig geïnspireerde elite in haar structuur vaak haar toevlucht zoeken tot een charismatisch leiderschap. De leider is dan de profetische figuur, die door directe uitverkiezing de tekenen verstaat. Groepen, die een elitebesef menen te kunnen ontlenen aan zekere raseigenschappen, zijn over het algemeen niet in staat op grond van een bepaalde hierarchie in raszuiverheid of iets dergelijks een organisatiestructuur te ontwikkelen. Waar de historische situatie dat mogelijk maakt, zal zij berusten op bepaalde, meestal op familiebanden te herleiden stamstructuren, of in andere gevallen bepaald worden door de eisen van een militaire of paramilitaire organisatie. Zijn deze beide vormen niet mogelijk of wenselijk, dan zal - als ook de mogelijkheid van een georganiseerde priesterkaste, die een stamgodsdienstidee tot uitdrukking brengt, afwezig is - geen eigen structuurbeginsel tot gelding komen. Elites, die zich baseren op het bezit van bepaalde wetenschappelijke inzichten en daarmee gepaard gaande, moeilijk in hiërarchie te brengen specialisaties, zullen uitmunten in organisatiestructuren van het staftype. Naarmate zij nauwer bij een direct beleid zijn betrokken zullen deze groeperingen - met hun rijke variaties van commissies, redacties, researchteams en werkgroepen - uit hun midden rapporteurs en secretarissen kiezen, die bepaalde inzichten en richtlijnen doorgeven aan in lijnverband georganiseerde beleidsinstanties.

Tenslotte kan men nog bepaalde artistieke elites onderscheiden, die gezien de aard van hun werkzaamheden in beginsel informele structuren als salons en clubs prefereren, met als voorstadium de stamkroeg en als laatste fase de academie.

Maar deze laatste opmerking duidt reeds op de mogelijkheid, dat binnen elke elitegroep bepaalde ontwikkelingstendenties bestaan, ont-

wikkelingen, die naar men mag veronderstellen, over het algemeen gaan van het minder naar het meer georganiseerde, waarbij dan tempo en mate van deze ontwikkeling worden bepaald door omvang, taak en ontvangst der desbetreffende elitegroepen.

Los van een soort 'Eigengesetz', dat elke groepering bij een voortgezet bestaan er naar doet streven om tot organisatorische consolidatie te komen, geldt dan ook nog bij vele elites, althans bij de historisch volgroeide, dat zij de trits: boodschapverkondiging, planvolvoering, ordebewaring doorleven, waarbij elk dezer stadia ook weer zijn eisen stelt.

Het eerste stadium vraagt een grote mate van organisatorische openheid, men zoekt volgelingen, of in ieder geval gehoor, en openbaarheid, spontaneïteit en improvisatie dienen de organisatie te kenmerken. In dat stadium zijn de psychologische spanningen onder de elite zelf dikwijls het grootst en de informele structuur kenmerkt zich door grote solidariteit, verkettering van buitenstaanders en emotionele sectevorming. Het Nieuwe Testament biedt in dit opzicht sociologisch bijzonder relevante literatuur.

Voor het derde stadium, dat der ordebewaring is het echter ook bijzonder leerzaam. De elite is dan vaak in een hechte hiërarchie verankerd met bureaucratische trekken. Werfkracht is vervangen door distantiëringsvermogen, de groep is exclusief, esoterisch en leeft volgens een strakke en gedetailleerde regel. Inwendige spanningen worden zo goed mogelijk opgevangen door het creëren van nieuwe posten of het toelaten van au fond toch goed controleerbare suborganisaties.

Stadia en soorten overziende zou men de volgende vrij frequente typen kunnen onderscheiden: een drietal, ideaaltypisch het best te vinden in de artistieke sfeer en een drietal, ideaaltypisch het best herkenbaar op het terrein der politiek.

Hieronder zij hiervan een beeld gegeven op enigszins impressionistische, phenomenologische wijze, verwant aan de beeldyorming, zoals door Warner en Lunt bedreven in hun 'profiles' in het eerste deel van hun studie over Yankee City.

1. Artistiek

De Kring. De Kring is het toppunt van informaliteit. Zij heeft geen vast pied à terre, deze of gene zolder of kelder, of een bepaald café, dat spoedig verruild wordt voor een ander. Men vergadert zèlden, men treft elkaar váák. Soms is men kort tezamen, soms uren lang. Men heeft altijd onderwerpen maar nooit een programma. Er zijn centrale en randfiguren, er is een erkende ancienniteit, er bestaan ongeschreven regels, die men per se niet moet overtreden. De Kring wordt gekenmerkt

door een zekere extravagantie: in uren, kleding, als het kan in gedrag of in taal. De extravagantie hangt samen met een neiging zich te willen poneren, men wil anderen wel overtuigen van het aparte en speciale van de Kring. Men is anders, maar niet onwillig om nieuwe leden op te nemen, als die blijk geven qua stijl en prestatie in de Kring te passen.

Over het algemeen is de Kring een mannenaangelegenheid. Vrouwen komen er wel, maar het is dan vaak een bepaald type, dat voornamelijk een decoratieve functie heeft.

De Salon. De Salon is al direct een veel verzorgder vertrek. Het is een kamer in een huis van goede stand en niet zelden treft men er bedienden aan, die jassen aannemen, dranken serveren etc. De sfeer is wel heel informeel, maar de kleding is meer verzorgd en een bepaald minimum aan goede manieren is vereist. Men wordt uitgenodigd om te komen en het is prettig als men even laat weten, als men niet kan. Er zijn ook meer gezette tijden en men maakt het niet àl te laat. Maar voor het overige is alles nog heel informeel. Men praat met wie men wil over wat men wil en men heeft alle vrijheid om zo origineel te zijn als men wil. Originaliteit is zelfs een deugd. Maar het is toch weer iets anders dan extravagantie en ook hier zijn er de ongeschreven regels, die men beter maar niet overtreedt. De salon is ook wel exclusief, men kan niet zo maar iemand meenemen en wat er nu eigenlijk in de salon omgaat weet de buitenstaander niet recht; het is een geliefd roddelobject voor niet-toegelatenen. De salon tenslotte is van iemand, vaak een soort Maecenasfiguur. Over het algemeen is deze bijzonder verstandig en liberaal (anders heeft zijn salon geen lang leven), maar hij/zij heeft toch een vrij gedecideerd gedrag. Het gedrag is ook belangrijk: naast wie hij staat, met wie hij praat is een duidelijke indicatie voor wie wil weten wie de pronkstukken van de verzameling zijn, wie de nieuwe lichten en wie de gedulde uitgespeelden. En wie zou dat niet willen weten? Het is belangrijk, in de salon doet men immers zijn relaties op?

De Academie. De Academie is voor alles een gebouw. Het is van hardsteen en heeft een rez-de-chaussée en een bordes. Er zijn conversatiezalen en sommige hebben zelfs een bar in de kelder. Maar men moet daar de weg heen weten tussen expositie- en vergaderruimten door. Men wordt geconvoceerd op goed papier voor vergaderingen, waar men naar toe moet, vergaderingen die veelal òf saai òf hartbrekend zijn. De leden zijn geordend in een hiërarchie, zij hebben vaste plaatsen aan tafel en soms hebben ze zelfs een speciaal uniform. Wat zij zeggen

wordt op goudschaaltjes gewogen, hoewel het hen eigenlijk weinig deert, wat de goegemeente van hun beleid denkt. Wie eenmaal lid van de Academie is, kan slechts door de dood worden verlost. Maar lid worden is niet eenvoudig. De Academie heeft een lang geheugen en zij weet nog van de weinige keren, dat zij zich heeft vergist. Kalm aan dus maar, de pretendent kan ook nog wel een jaartje wachten. De leden zijn goed en toegewijd, maar de buitenwereld heeft dikwijls weinig begrip, vooral de jongeren zijn wel eens moeilijk. En soms zou men denken, dat er geen goede kunstenaars meer zijn, het wordt elk jaar moeilijker, werkelijk waardevolle nieuwe leden te vinden.

2. Politiek

De samenzwering. Pas het nageslacht zal hen begrijpen. De tijden zijn duister, maar zìj zien het licht. Er moet ingegrepen worden; in ieder geval moet er een daad gesteld worden, er moet een teken zijn, een signaal van een beter weten. Niemand elders weet van de samenkomsten, de betrokkenen kennen elkaar of niet, of door en door. Eén heeft de leiding, hij verdeelt de taken en de anderen gehoorzamen. Hoe lang dit nog goed zal gaan weet niemand, er is slechts het heden en de sprong naar de toekomst. Zij zijn verworpenen, maar zij weten zich uitverkoren. Dat geeft hen de moed tegenover de dreigende dood en gevangenis, zelfs de onderlinge ruzies zijn tegen deze achtergrond onbelangrijk. Solidariteit en gehoorzaamheid voor alles en, voor wie het beleven mag, het leiderschap in de nieuwe wereld van morgen.

De partij. Ofschoon er wel vijftig kamertjes in de voormalige villa zijn is de partij toch te klein behuisd. Gelukkig is de leiding vaak op reis, maar anders was het niet te doen. Door de benauwdheid vallen er wel eens schèrpe woorden, maar over het algemeen is de sfeer kameraadschappelijk. Ook waar de onderlinge verhoudingen in het partij-apparaat wel eens moeilijk liggen en vooral die ouderen, die nog niet weten dat ze uitgerangeerd zijn, wel eens omzichtig benaderd moeten worden, maakt toch de partijsolidariteit veel goed. In naam van de grote voorganger wiens borstbeeld in de nis vertrouwenwekkend op ons neerziet, zijn wij bereid te geven en te nemen. En al liggen langs de organisatielijn de verhoudingen wel eens wat scherp, in de staven is de speelruimte wat groter en hoeft niet voortdurend op de partijdiscipline te worden gehamerd. En men kent elkaar toch wel, verrassingen zijn er niet meer bij, de tijd der samenzweringen is lang geleden. En je zou er toch ook niet uit willen, het is toch niet zo maar een baan bij een baas, je hebt er warempel wel meer in gestoken. En de verhouding met de afdelingen is goed. Het is altijd prettig als er mensen uit de provincie

komen en je kan ze laten zien wat het centrale apparaat van de partij doet. En je hoort toch ook van alles, waar de 'man in the street' zo geen weet van heeft. Het is niet zò maar een kantoorbaan, zonder ons zou de politieke situatie er heel anders voor staan!

Het Departement. De Bode heeft al heel wat stukken met 'Vertrouwelijk', 'In handen' rondgebracht en dat is ook aan hem te zien. Wie het departement betreedt, dient zich aan hem toe te vertrouwen, wie zou anders de weg kunnen en mogen vinden in de tientallen gangen en kamers. Het bloed van het Departement is van papier, dat door bakjes loopt en als de Bode zich vergist, dan ontstaat er trombose. Maar hij vergist zich zelden en is even trouw en toegewijd als de ambtenaren, die zijn uit-bakjes vullen. Zij dienen hun ministers, de goede zowel als de slechte, zij dienen het landsbelang, zij kankeren, maar doen hun plicht. Er is veel in het werk, dat misschien overbodige rompslomp is, er zijn vaak chefs, die te conservatief of te onberaden zijn, de kamerleden zijn soms ondeskundige dwarskijkers, de ministers een enkele maal eigenwijs, maar dat alles neemt niet weg, dat het departement in zijn geheel redelijk functioneert en verantwoordelijk is voor het landsbelang in deze sector der samenleving. Natuurlijk zijn er ouderen, waarvoor men zou wensen, dat het pensioen wat eerder kwam en jongeren, waarvan men niet begrijpt, waarom zij zo snel moeten opklimmen. Maar men wordt gewaardeerd in zijn werk (ook al blijkt dat niet altijd uit het gratificatiebeleid). Men kan terug zien op een zich gestadig ontwikkelende carrière, men is overtuigd, op zijn gebied een nationale sleutelfiguur te zijn. En de betrekkingen met de buitendienst zijn goed, men heeft de mensen goed in de hand en ook het interne apparaat, al is het onderbezet, heeft in de loop der jaren door een verstandig doorgezet beleid, zich tot hogere efficiency opgewerkt. Plotselinge bezuinigingen en de dwarsdrijverij van bepaalde afdelingen van verwante departementen zijn vervelend, maar men raakt er aan gewend en stemt de begrotingstechniek er op af. En als er nog eens een crisis komt dan weet men wie het laatst lacht, het particuliere bedrijfsleven kent geen vaste aanstellingen, maar de ambtelijke dienst wel.

B. Uitstraling

Elke elitegroep staat in wisselwerking tot haar omgeving. Het speciale karakter der elite geeft deze communicatie een eigen kleur. In alle gevallen toch is de elite een zich als superieur stellende groep, die een stellige opdracht heeft te volbrengen. De ene maal treedt dit karakter duidelijker naar voren dan de andere, maar het is altijd aanwezig. Deze

stellingname beklemtoont het gerechtvaardigd anders zijn der elite. Deze houding, dat appèl kan men wel haast zeggen maakt het voor de aangesproken buitenstaanders vrijwel ondoenlijk om neutraal te reageren. Waar dit wel gebeurt, hebben met name culturele elites het oordeel snel klaar: de niet-geïnteresseerden heten bij hen dan 'massa' of 'horde'. De elite stimuleert haar publiek tot kleur bekennen, zij het dat het komt tot een min of meer radicale verwerping, zij het tot een aanvaarding in enigerlei vorm. Deze aanvaarding is het nu, die om een nadere bestudering vraagt. Enerzijds kan er sprake zijn van een directe en volledige aanvaarding van nieuwkomer en elite over en weer. Dan is de elite simpelweg met een nieuw lid uitgebreid. Anderzijds is het mogelijk, dat iemand vrij platonisch verklaart, met de doeleinden der betrokken elite in te stemmen, maar er verder niet existentieel bij betrokken geraakt. In de practijk ziet men echter tussen deze twee uitersten een tussenvorm optreden. Het optreden van een elite kan namelijk zo uitdagend zijn, dat een verklaring van sympathisering al gauw meer is dan een platonische uitspraak, maar meer neigt tot het 'zich bekennen tot'. Maar de elite, op haar beurt, kan aan haar leden zulke eisen stellen, dat niet alle sympathiserenden direct opneembaar zijn.

Er ontstaat dan een soort buitenwacht, die bij de elite behoort, zonder de elite te zijn. De Engelse term responsegroup is hiervoor de beste aanduiding.

Als Nederlandse termen zou men kunnen denken aan echogroep of gestimuleerde groep, maar daarbij komt nog iets te weinig tot uitdrukking, dat de response-group een positieve taak heeft t.o.v. de elite. Het is misschien een wat erg huiselijk beeld maar de relatie wordt eigenlijk het best uitgedrukt door de term *theemutsgroep*. De elite is de motorische groep, die de warmte afgeeft, maar de theemutsgroep maakt dat de warmte niet vervluchtigt en geeft haar zo nodig zelfs terug. (Men denke aan een groep jongeren rondom een kleine elite, een groep, die eerst vooral consumptief is en hoogstens bewondering produceert, maar op de duur meer volwassen en geaccepteerd raakt en op zijn minst een soort barometerfunctie vervult).

Elke elite heeft haar min of meer geïnstitutionaliseerde theemutsgroep. Bij artistieke elites is die betrekkelijk klein en is de relatie nogal vrijblijvend. Een kring van 'Gebildete', in Geigeriaanse zin, is zeer positief te waarderen, maar artistieke elites zullen toch graag pretenderen, dat zij elke vorm van publiek verachten en voldoende response ontlenen aan de onderlinge discussie. Voor politieke elites ligt de zaak al spoedig minder eenvoudig en zal om allerlei redenen gewerkt gaan worden aan het doen ontstaan van een theemutsgroep, al is het in vele

gevallen maar als concessie aan de democratische entourage waarin politieke elites verplicht kunnen zijn te werken.

Is deze er niet en is de elite b.v. een natuurlijke en ordehandhavende elite, dan is de theemutsbehoefte nog betrekkelijk gering. Zij zal zich hooguit demonstreren in het onderhouden van goede relaties met de bezetters van verwante sleutelposities en met beïnvloeding van bepaalde vormingscentra, ter garandering van een in de stijl passende opvolging.

Een zich zelf als historisch stellende elite in de fase der Boodschapverkondiging daarentegen heeft een grotere behoefte aan een theemutsgroep. Aan de ontwikkeling van deze groep, kan zij zien in hoeverre zij succes heeft, zij ontleent er extra zelfvertrouwen aan en kan via haar waardevolle adviezen ontvangen, natuurlijk niet over de aard der Boodschap, maar dan toch wel over de wijze waarop die het best gebracht kan worden.

Deze grotere behoefte aan response bij nieuwe politieke elites, kan zelfs een zeer eenzijdige invloed hebben op de interne ontwikkeling. De theemutsgroep kan zich nl. tot een zo veeleisende voorwaarde ontwikkelen, dat haar verzorging een groot deel der beschikbare energie gaat opslorpen. Vanzelf ontstaat dan de neiging om de contacten met de theemutsgroep te automatiseren, om zo elders meer energie vrij te houden. Deze automatisering leidt tot het opbouwen van een organisatie en voor zij het weten zijn de vaandeldragers der nieuwe elite organisatiefunctionarissen geworden. Wat de gevolgen van een dergelijke vroegtijdige organisatorische stolling zijn voor de ontwikkeling van de meegebrachte dogmatiek zou een interessant onderwerp zijn voor een monografische studie.

Het is wel duidelijk dat de eigen aard der elite, haar structuur en haar opdracht verregaand het communicatiepatroon met de theemutsgroep beïnvloeden.

Het is daarom echter niet onmogelijk dat er ook een soort wetmatigheid zou bestaan, waarlangs elk communicatiepatroon elite-theemutsgroep geneigd zou zijn zich te ontwikkelen. D.w.z. indien een elite zich ontwikkelt van oppositie tot machthebber dan ligt het voor de hand te veronderstellen dat in het initiële stadium de relatie gekenmerkt wordt door het begrippenpaar *inspiratie - bewondering*. Is een elite eenmaal gezeten, dan komt daarbij een relatie *gezag - traditie*, terwijl als de *inspiratie - bewondering* relatie inmiddels is uitgewerkt in de nadagen zelfs een *dwang - angst* relatie kan ontstaan. In dat geval hoeft het eind der elite nog niet nabij te zijn, maar dan is het wel spoedig afgelopen met de theemutsgroep, die dan haar mogelijkheid tot response snel verliest.

De waarde van een dergelijke theemutsgroep wordt door alle auteurs over elites beklemtoond. Mosca spreekt reeds over de waarde der subelite, maar vooral Mannheim en Geiger hebben zich verdiept in het probleem hoe, zich afzettend tegen bepaalde massa-dreigingen, in een moderne samenleving dergelijke groepen zouden zijn te scheppen. Het merkwaardige is n.l., dat zij moeilijk zijn te organiseren. Indien men een dergelijke groep gaat vastleggen in een partij of in een bureau, dan verliest zij veel van haar spontanëiteit en van haar informele contacten.

De *inspiratie - bewondering* relatie is het beste contact, dat een elite kan hebben en dat werkt dan het best in de losse sfeer van een kring, salon of club.

Maar het lijkt onmiskenbaar dat een dergelijke situatie veel eerder optreedt bij jonge elites, dan bij gevestigde groepen. Men is dan ook geneigd te veronderstellen dat het elitekarakter zoals het hier is gedefinieerd het duidelijkst optreedt bij nieuw-optredende, maatschappelijk nog niet geheel geaccepteerde groepen.

Dat daarom nog wel een geheel ander type van elite mogelijk is moge blijken uit de behandeling van de groep, waaraan het tweede deel van deze studie is gewijd.

Deel II De elite in de verzorgingsstaat

Inleiding

In het tweede deel wordt vnl. één bepaalde 'politieke' elite - die in de Verzorgingsstaat - aan een nadere analyse onderworpen. Voor die analyse wordt, waar mogelijk en wenselijk, gebruik gemaakt van de in het eerste deel gewonnen inzichten. Aan de behandeling van het elitevraagstuk gaat een algemene karakteristiek van de Verzorgingsstaat vooraf. 'De' Verzorgingsstaat is hier een soort ideaaltype; wat betreft de analyse van de politieke en economische structuur is veel aan Engelse bronnen ontleend; voor de rol van de wetenschap is veeleer Nederland studieterrein geweest. Op basis van dit beeld wordt daarna nagegaan, in hoeverre de Verzorgingsstaat de hiervóór voor elitevorming ontwikkelde voorwaarden: de spanning tussen zijn en behoren en de vervreemding ook bezit. Uit het speciale karakter, dat deze voorwaarden in dit geval hebben is dan meer te ontdekken over het karakter der eventuele elite. Er blijkt zelfs sprake te zijn van meerdere elites, terugtredende en opkomende. Voor de nieuwe elite wordt nader ingegaan op de institutionele structuur, verband houdend met haar wetenschappelijk karakter. De analyse daarvan introduceert naast de verhouding elite-Verzorgingsstaat het derde dragende element van het tweede deel: de rol der sociologie. Van de nieuwe elite wordt verondersteld, dat zij in zekere zin wel een politiek karakter heeft, maar door de gegeven situering niet altijd in staat of bereid is, zich dat te realiseren. De daardoor ontstane situatie levert de voor elites niet ongewone spanningen met het democratisch apparaat. Tot dusverre heeft de moderne Nederlandse sociologie zich die spanning (ondanks het door de in het vorige deel behandelde auteurs gereleveerde) weinig kunnen of willen realiseren, althans haar in de practijk eerder vergroot dan verkleind. De slotbeschouwing houdt zich nu bezig met de vraag, welke positieve taak hier voor de sociologie zou kunnen zijn weggelegd.

Mocht zij in staat zijn het (alleen schijnbaar exclusief-technische) karakter van zichzelf en van de nieuwe elite beter te doorgronden, dan zou zij de ontwikkeling van een nieuw maatschappelijk bewustzijn kunnen stimuleren, de Verzorgingsstaat een nieuw gezicht geven en door deze doorbraak hem maken van politiek slop tot politieke toegangsweg.

VI. Het karakter van de Verzorgingsstaat

It is possible of course that the age of planning will be followed by one of mere administration.
K. Mannheim.

Samenvatting

De hier volgende definitie heeft, evenals de Verzorgingsstaat zelf, een compromiskarakter.
Enerzijds is zij logisch, d.w.z. zij geeft een kenmerk, dat dwingend is: een systeem van overheidszorg, dat zich garant stelt voor het collectieve sociale welzijn der onderdanen. Een tweede eigenschap, de handhaving van een kapitalistisch productiesysteem is misschien dwingend, misschien toevallig. Men kan zich het collectieve sociale welzijn behartigd denken zonder een kapitalistisch systeem. Dat deze eigenschap hier toch als onontbeerlijk opgevoerd wordt, is terug te voeren op de veronderstelling, dat een aantal beleidsmomenten in de installatie van de Verzorgingsstaat hun oorsprong niet zo zeer vinden in een ethische behoefte, om het collectieve sociale welzijn te behartigen, als in een economische, om bepaalde conjunctuurstabilisaties te vergemakkelijken.
Een derde eigenschap, de democratische leest heeft nog meer iets toevalligs. Zij is meer een historisch erfstuk dan een noodzakelijke eigenschap. De democratie heeft het ontstaan van de Verzorgingsstaat in de hand gewerkt, zonder dat nu daarom de Verzorgingsstaat op de een of andere wijze de democratie zou moeten continueren.
Van deze eigenschappen is het collectieve sociale welzijn de positiefste trek van de Verzorgingsstaat. Zelfs de zorg daarvoor is nochtans goeddeels te definiëren als poging tot vermijding van ongewenste, al te negatieve effecten. Hetzelfde geldt voor andere eigenschappen; de geleide economie is te definiëren als crisisbestrijding en de democratie hier en daar zelfs als dictatuurangst.
Dat de Verzorgingsstaat is gedefinieerd als een maatschappelijk en niet als een uitsluitend politiek verschijnsel wordt veeleer gerechtvaardigd door diens alomaanwezigheid en bespeurbaarheid in alle sectoren der samenleving, dan door het pregnante van een bewust gekozen eigen maatschappijbeeld.

Definitie:

De Verzorgingsstaat is een maatschappijvorm, die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg, dat zich - bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem - garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen[1].

§ 1. *De Verzorgingsstaat is een maatschappijvorm*

Analyseert men bovenstaande definitie term voor term, dan ontmoet men allereerst het begrip maatschappijvorm.

Als categorie is de Verzorgingsstaat dus vergelijkbaar met de feodale, de liberale of de socialistische maatschappij. Weliswaar duidt het tweede lid van de term 'Verzorgings*staat*' op een politieke vorm van een beperkter karakter dan het begrip maatschappij. Toch is hier wel degelijk sprake van een maatschappijvorm, die meer is dan de uitdrukking van een politiek systeem. Alleen al doordat de Staat in dit geval mede vorm geeft aan de economische en sociale structuur der samenleving, zou men met evenveel recht kunnen spreken van de 'Verzorgingsmaatschappij'. Het aanhouden van het woord 'staat' is in dit geval meer dan het volgen van een ingeburgerd woordgebruik. Het indiceert het essentieel nieuwe van deze fase, in contrast tot de voorafgaande liberale periode, de erkende actieve rol van de staat op economisch en sociaal, d.w.z. op maatschappelijk terrein[2].

Het typeren van een samenlevingsvorm is altijd een min of meer hachelijke zaak. Elke concrete samenleving verkeert in een zeker ontwikkelingsproces. Zij bevat een aantal langzaam verdwijnende elementen uit vorige perioden en een aantal groeiende elementen van komende tijden. Het afsteken van wat men karakteristiek wenst te noemen voor de periode, die men tracht te typeren, bevat vaak een zeker element van willekeur. In het onderstaande zal de Verzorgingsstaat vnl. worden gekarakteriseerd door hem te onderscheiden van zijn voorganger, de liberale en zijn rivaal, de socialistische maatschappij. Van de fascistische en communistische vormen van sociale zorg onderscheidt hij zich, behalve door bepaalde democratische aspecten, door een geringere beklemtoning van de collectiviteit.

Bovenstaande definitie is een ideaaltype. De volledige Verzorgingsstaat bestaat niet in de practijk, zomin als er b.v. ooit een volledig liberale samenleving is geweest.

Nederland, Zweden en Engeland b.v. hebben, ieder op hun eigen wijze een systeem opgebouwd, dat heel veel trekken van de Verzorgingsstaat vertoont. In meer geïsoleerde vorm kan men echter elementen ervan terug vinden in het huidige Frankrijk, Italië, in West-Duitsland en de Verenigde Staten.

§ 2. *Het kapitalistisch productiesysteem*

Dit is een economisch systeem van goederenproductie en dienstverlening, waarbij het daarvoor vereiste apparaat het particulier eigendom is van ondernemers, voor wie de bedrijfswinst nog steeds het hoofddoel is.

Het kapitalistisch productiesysteem heeft de Verzorgingsstaat gemeen met de voorafgaande liberale periode. Het moet echter apart vermeld worden, om de Verzorgingsstaat te kunnen onderscheiden van de socialistische samenleving en tevens omdat het in de Verzorgingsstaat een eigen karakter ontwikkelt. Het kapitalistische productiesysteem was een logische component - en misschien zelfs meer - van de liberale maatschappij. De Verzorgingsstaat heeft dit systeem, teneinde haar sociale doeleinden te kunnen verwezenlijken, aan bepaalde wijzigingen en inperkingen moeten onderwerpen. De twee basiselementen, het particulier bezit en het winstmotief, heeft zij echter gehandhaafd.

Een aantal goederen of diensten, die essentieel geacht worden voor het gemeenschapsbelang, zijn al van oudsher onderwerpen van overheidszorg; landsverdediging, waterkering, onderwijs etc. Daarnaast kan een rol spelen, dat de desbetreffende diensten of goederen van zo eminent belang zijn, of een zo speciaal karakter hebben, dat het te riskant geacht wordt, ze toe te vertrouwen aan de relatief grotere wisselvalligheid der particuliere zorg en daarom dus overheidsproductie of overheidscontrole wordt ingeschakeld. In de Verzorgingsstaat zijn in sommige gevallen voorzieningen uit de particuliere sector overgeheveld naar de Overheidsdiensten. Dit is vooral daar geschied, waar men vreesde, dat de particuliere zorg geen voldoende garantie bood voor het collectieve sociale welzijn.

Maar in alle andere gevallen handhaaft de Verzorgingsstaat het kapitalistisch productiesysteem, uitgaande van de overtuiging, dat dit dan wel degelijk in staat is, de maatschappij op passende wijze de goederen en diensten te verschaffen, die zij nodig heeft.

(De individuele ondernemer heeft in het productieproces in vele gevallen niet meer zo'n belangrijke rol als voorheen. De gesalarieerde employés hebben veel van zijn risico's en functies overgenomen. De onderneming is gebleven, maar ze is niet meer zo duidelijk gegroepeerd rondom de ondernemer. Dit proces heeft een indirecte relatie met de hier te analyseren installatie van de Verzorgingsstaat en blijft hier dan ook verder als een thema op het tweede plan meespelen.)

Interessant - in dit verband althans - is het nog steeds essentieel zijn van het winstmotief in de particuliere onderneming. Een bedrijf dat, hoe voortreffelijk verder ook, jaar op jaar met verlies werkt, moet in principe uit de markt worden genomen. Maar wat in de liberale periode een, zij het misschien toch niet zo heel vanzelfsprekend, dogma was[3], is het in de Verzorgingsstaat niet meer. Deze is immers verantwoordelijk voor het collectieve sociale welzijn van haar onderdanen. Hij zal daarom nog niet ingrijpen als een individuele ondernemer door eigen incompetentie zijn bedrijf verloren ziet gaan. Maar als een grotere groep ondernemers, in het kader der nationale huishouding, in moeilijkheden geraakt

dan is het een onderdeel van zijn politiek credo hier hulp te verlenen. D.w.z. hij dient die groep in het kader van het kapitalistisch productieproces een bestaansmogelijkheid, m.a.w. een redelijke winstmarge te garanderen. Hij is niet verantwoord, indien hij de gehele getroffen bedrijfstak te gronde laat gaan, zelfs als hij alle getroffenen herschoolt of onder een steunregeling brengt. Op kleine schaal is dit wellicht nog mogelijk (de Zuiderzeevissers), maar in een groter verband betekent dit, dat de Staat actief regelend in het economisch proces moet ingrijpen. Op landbouwgebied b.v. hebben vrijwel alle Westeuropese regeringen reeds lang geleden het liberale kapitalistische principe verlaten en voeren zij (dikwijls geleid door speciale motieven: voedselvoorziening in oorlogstijd e.d.) een, zij het van land tot land verschillende, straffe geleide economische politiek.

De garantie van het sociale welzijn betekent dus meer dan zuiver sociale regelingen, het betekent ook economische regelingen. En op dat gebied betekent het niet alleen regeling der consumptie, maar zo nodig ook regeling der productie.

De ondernemer blijft eigenaar en hij blijft de bedrijfswinst als essentieel zien. Maar de verantwoordelijkheid voor het maken van die bedrijfswinst berust in het macro-economische vlak bij de Overheid. Zij heeft als opdracht, het sociale welzijn van haar ondernemers te bevorderen en dat van de van deze afhankelijke werknemers te garanderen, door - waar nodig - een actieve economische politiek te voeren.

Het is o.m. deze nieuwe taak, die het aanzien heeft gegeven aan een voor de Verzorgingsstaat karakteristieke nieuwe elite. Een elite van wetenschappelijk getrainde staffunctionarissen, in overheidsfuncties, in semi-overheidsfuncties, bij grote bedrijven, vakbonden en beroepsverenigingen. Veel belangentegenstellingen houden hen verdeeld, maar de wetenschappelijke zorg voor het welzijn der nationale huishouding is een bindende kracht, die hen een gemeenschappelijk stempel geeft (zie hoofdstuk IX).

§ 3. *Het collectieve sociale welzijn*

De verantwoordelijkheid voor het collectieve sociale welzijn wordt over het algemeen beschouwd als het meest karakteristieke kenmerk van de Verzorgingsstaat.

Hij onderscheidt zich daardoor niet van de socialistische maatschappij, maar wel van de liberale.

In deze laatste was men wel degelijk geïnteresseerd in het sociale welzijn, maar men achtte de Staat slechts in uitzonderingsgevallen geroepen om in dit opzicht een taak te vervullen. Het economisch systeem

moest voldoende garantie zijn; waar het dat niet was, kon de particuliere zorg corrigerend optreden en slechts waar deze beide te kort schoten, kon voor de Overheid een tijdelijke functie op het gebied van garantie of steunverlening zijn weggelegd. Weliswaar bleek reeds in de bloeitijd der liberale periode (i.c. in Nederland vóór de Eerste Wereldoorlog), dat de overheid een belangrijke taak had op het gebied der arbeidswetgeving, maar dit was, ideologisch gezien, niet een consequentie, maar een (eventueel tijdelijk) gebrek van het systeem. Het was een uitzonderingsmaatregel, waarvan men kon hopen, dat de voortschrijdende technische ontwikkeling of de toenemende scholing of welstand der werknemers de overbodigheid zouden bewijzen.

Hoe zou men dit sociale welzijn, dat in de Verzorgingsstaat tot onderwerp van Overheidszorg is geworden, kunnen omschrijven?

Indien men ziet, tot welke terreinen de Overheidszorg zich uit is gaan strekken, dan zou men op basis daarvan tot de volgende definitie kunnen komen:

Een Staat acht het collectieve sociale welzijn van zijn onderdanen gegarandeerd, indien de werkgelegenheid, de arbeidsbeloning, de koopkracht, het consumptievermogen, de sociale zekerheid, het culturele leven en de burgerzin een zodanig niveau hebben, dat de lichamelijke en de geestelijke volksgezondheid kunnen voldoen aan de eisen, die de medische en sociale wetenschap op dat ogenblik menen te moeten stellen.

Twee facetten van deze definitie vragen nu om nadere aandacht:

A. Op welke terreinen is de Staat nu gedwongen zich te gaan bewegen?
B. Welke maatstaven moet hij aanleggen, ter beoordeling van het succes van zijn optreden?

A. De terreinen van werkzaamheid

Van de in de omschrijving genoemde punten kan men zeggen, dat zij vrijwel alle op sociaal of economisch gebied liggen. Daarbij moet wel aangetekend worden, dat deze verantwoordelijkheid vaak tot gevolg kan hebben, dat de zorg zich ook uit moet strekken tot strikt medisch of cultureel gebied. Ook verdient het de aandacht, dat vrijwel geen enkel punt alleen maar economisch of alleen maar sociaal is. Vrijwel elk gebied bevat elementen van beide.

Indien de Overheid zich garant stelt voor een zo volledig mogelijke werkgelegenheid, dan betekent dit ook, dat zij verantwoordelijkheid aanvaardt voor de situatie op de arbeidsmarkt (voor het aanbod van arbeidskrachten, voor de eruit voortvloeiende gevolgen voor de omvang der

productie en voor een mogelijk inflatoir effect). Hier is de andere entree, waardoor de Overheid regelend op moest gaan treden op economisch gebied. Weliswaar is het in eerste instantie een sociale zorg geweest, die haar hier in actie gezet heeft. De werkloosheid, ook al zou zij niet de minste invloed gehad hebben op de omvang der productie, was een sociaal kwaad op zichzelf, met mogelijke vèrstrekkende politieke en maatschappelijke consequenties[4].

Maar om dit sociale kwaad te kunnen bestrijden werd een economisch participeren noodzakelijk. En dat niet alleen; de nieuwe generaties, die de arbeidsmarkt opkwamen dienden op adequate wijze te zijn geschoold. Behalve een actieve industrialisatiepolitiek, diende de overheid ook een actieve onderwijspolitiek te volgen. De eisen der onderwijsprogramma's dienden tot op zekere hoogte aangepast te worden aan de beroepsbehoeften. Dit leidde weer tot een revaluatie van de plaats der algemene en culturele vorming in het onderwijs. Industrialisatie stimuleerde bevolkingsconcentratie en urbanisatie. Vandaar de directe belangstelling van de overheid voor de problemen der ruimtelijke ordening. Soms voerde deze ontwikkeling zelfs tot nationalisatie van bedrijven, die vroeger tot de particuliere sector behoorden.

Maar werkgelegenheid alleen was niet genoeg. De arbeidsvrede kon slechts worden gegarandeerd als die arbeidssituatie gekenmerkt werd door een aanvaardbare loonsituatie. Het was van het begin af duidelijk, dat een volledige plaatsing van het aanbod via een krappe arbeidsmarkt snel tot een grote opwaartse druk op de lonen kon leiden. Loonbeheersing in overleg met ondernemers en vakbonden werd dan ook een dwingende eis[5].

Alles tezamen, industrialisatie, scholing, arbeidsmarktbeheersing, emigratie en loonbeheersing, werd een complex van elkaar beïnvloedende maatregelen, dat nog slechts te overzien was, indien men ging denken in het macro-economisch kader van een nationale huishouding. Men ging meer en meer spreken over de nationale productiecapaciteit, de nationale arbeidsmarkt en het nationale budget, uitgedrukt in een nationale jaarrekening. De instanties, die de benodigde gegevens verzamelden waren overheidsinstanties; de centra, waar het nationale economische beleid kon worden overzien en zo nodig gecorrigeerd, waren overheidscentra[6].

Zolang de Verzorgingsstaat werkte in het kader der na-oorlogse schaarste, was het voornaamste probleem de rechtvaardige verdeling der armoede. Toen dit stadium gevolgd werd door de periode van ‘We never had it so good’ kwamen er andere zorgen. Waar zouden de kopers gevonden worden voor het steeds toenemende nationale product?

Voor een aantal zaken was de vraag nog groot, of was zij groter te

maken of viel er te hopen op een afzet elders. Maar daar waar die laatste mogelijkheid niet bestond, dienden in de eerste plaats alle zeilen te worden bijgezet om de nationale consumptie te stimuleren. In dit kader vallen de acties, van overheidswege zo niet verricht, dan toch gestimuleerd of gesubsidieerd, om de afname van het nationale product te vergroten: Buy British, buy best. Dit optreden is echter bescheiden vergeleken bij de enorme investering die het particuliere bedrijf zich in de reclamesector moet getroosten, om naast het traditionele afsnoepen van orders van collega's voor een aantal producten tot een verhoogde afname te geraken. Vooral in takken met een geringe overstapmogelijkheid, zoals in bepaalde landbouwgebieden, ligt hier een probleem, dat in een aantal grensgevallen slechts door het van regeringswege opkopen van het surplus is te ondervangen[7].

De gehele Verzorgingsstaat is dan ook slechts denkbaar als een geleide economie. Is het sociale welzijn voldoende gegarandeerd, dan worden de teugels wat losser gelaten, maar zodra een evenwichts- of ontwikkelingsverstoring dreigt, grijpt de Overheid in. Voor het garanderen van het redelijk inkomen, voor het uitvoeren van een verantwoord subsidiebeleid en een herdistributie van het totale inkomen in verband met de sociale wetgeving dient de Overheid over redelijke eigen middelen en in ieder geval over een redelijke beheersing van de nationale geldstroom te kunnen beschikken. Het belastingapparaat is hiervoor een van de aangewezen middelen. Door een hoog belastingpeil kan de Overheid (via redistributieve maatregelen) bedreigde sectoren steunen door afroming van de meer welvarende.

Het is ook hiermede, dat zij met succes kan opereren op het volgende gebied, dat der sociale zekerheid. De sociale zekerheid is voor een deel een financiële zekerheid. Het betekent, dat de Overheid die groepen in het economisch proces, die van nature zwak staan, extra kan ondersteunen. Voor de zieken is dit de nationale gezondheidsdienst of een gecontroleerd fondsstelsel, voor de studerenden een beurzenstelsel, voor de bejaarden een periodieke toelage. Sociale zekerheid is echter meer. Het is de verwachting, werk te zullen vinden, de erkenning van de beroepsstatus, de rechtvaardige ontslagregeling en de voor alle partijen acceptabele regeling van arbeidsgeschillen. Medische hulp, juridische hulp, studiehulp staan alle op het programma der sociale zekerheden van de Verzorgingsstaat[8].

Een laatste element uit de definitie: de burgerzin.

Hoezeer de voornoemde zekerheden ook kunnen bijdragen tot het collectieve sociale welzijn, dit is niet compleet, als de ermee gezegende onderdaan niet tevens burger is. Als hij niet het gevoel heeft, dat deze

verworvenheden zijn verworvenheden zijn en dat zij zijn samenleving een hechte en perspectiefrijke basis hebben gegeven. In de kleinere landen spreekt dit misschien niet altijd zo, maar in Engeland, met zijn sterke traditie van 'voorbeeld voor de wereld' werkt dit veel sterker en is b.v. de 'National Health Service', alle detailcritiek ten spijt, een onderwerp van nationale trots. De doorwerking van een nationale 'Welfare'-ideologie wordt echter belemmerd, doordat de liberale idealen van de individuele competitie en het succes, als waarborg voor kwaliteit in de economische sector nog sterk leven.

Een merkwaardigheid van de Verzorgingsstaat is dan ook, dat niemand hem in zijn totaliteit en eigenheid durft te propageren. Voor de socialisten is hij een half-socialisme, voor de liberalen een half-liberalisme. Voor iedereen is hij een onontkoombaar half-way-house, voor niemand een groots en inspirerend ideaal. De termen, waarin aan de burgerzin kan worden geappeleerd zijn dan ook veelal die van een halfslachtig christelijk getint middenstandersfatsoen. Dit gebrek aan karakter belemmert een duidelijke zelfanalyse en is mede bepalend voor het later te behandelen karakter der elite.

B. De maatstaven voor het overheidsbeleid

Uit het onder punt A. genoemde blijkt, dat de bevoegdheden van de overheid in de Verzorgingsstaat zo groot zijn, dat zij zich inderdaad van de middelen heeft verzekerd om het sociale welzijn zo goed mogelijk te garanderen. Maar wat is nu in concreto het doel, dat zij door de inzet van deze middelen nastreeft? Wat beschouwt zij van moment tot moment als het optimale sociale welzijn, dat dient behartigd te worden?

In feite bestaan ook hierover zeer weinig concrete uitspraken. De Verzorgingsstaat is in het leven geroepen na een wereldcrisis en een wereldoorlog; in een schaarste-periode, waarin het voor een ieder bijzonder duidelijk was, wat men nièt wilde: geen levensgevaar, geen honger, dorst of koude, geen werkloosheid, geen willekeur, geen verspilling van goederen of talenten.

En ziet, het wonder geschiedde: dezelfde generatie, die getekend werd door de grote rampen, mocht nog geen vijfentwintig jaar later delen in de grote zegeningen. En de grootste zegening van alle was kortweg, dat er nog steeds geen rampen waren. Zolang de Verzorgingsstaat de verschrikkingen van het verleden buiten de deur houdt, is voor die generatie het hoogstbeschikbare politieke doel goeddeels verwezenlijkt.

Zoals later zal blijken, is de uit die houding voortvloeiende politieke spanningsloosheid een van de meest merkwaardige eigenschappen van de Verzorgingsstaat.

Deze negatieve taak betekent op het terrein der binnenlandse politiek het voorkómen van economische crises van grotere omvang. Hiervoor is het nodig, de nationale economie nauwlettend te volgen, haar aan te passen aan de ontwikkeling elders, aan de nationale bevolkingsgroei en aan de technische ontwikkeling, voorzover deze laatste niet onder directe economische controle staat. Het hiervoor gevraagde beleid is, indien de uitgangspunten eenmaal zijn geaccepteerd, in feite nauwelijks politiek. Het vraagt de vlotte samenwerking van een aantal economische, financiële en sociale deskundigen. Deze controle kan verricht worden vanuit een beperkt aantal diensten of departementen, met behulp van een beperkte staf van wetenschappelijk geschoolde functionarissen.

Maar de geleide samenleving kan niet bij het negatieve punt der rampvermijding blijven staan. De economie dient zich uit te breiden; waar zal men de nieuwe industrieën vestigen, wat gaat men produceren, wie gaan er werken, wat gaan zij verdienen, wat gaan zij en hun collega's consumeren? Ook al is er geen politieke stimulans, toch staat de Verzorgingsstaat onder een zekere ontwikkelingsdruk, door bevolkingsgroei, wijziging in de leeftijdsopbouw, urbanisatie, technische ontwikkeling, nog steeds het kapitalistische winststreven en last but not least invloed van buiten. Los van het thema der crisisvermijding, moeten er dus bepaalde prioriteiten gesteld worden.

De groeiende materiële welvaart is hier een eerste punt. Waarom het een eerste punt zou zijn, is op zich zelf een aparte beschouwing waard, maar hoe dan ook, reeds binnen dit onderwerp zelf liggen een aantal prioriteiten-keuzen. Men zie b.v. de volgende wensenketen:

Wil men meer huizen, of meer auto's? Wil men meer auto's of meer parkeerplaatsen? Wil men meer parkeerplaatsen of meer wegen? Wil men vooral snellere wegen of vooral veiliger wegen? Reeds het volgen van deze ene keten van keuzen, maakt duidelijk, dat welvaartsstimulering kiezen betekent.

Dit kiezen is echter nog vrijwel nergens politiek kiezen geworden. En voorzover de politieke partijen zich hier een standpunt veroorloven (meer auto's of meer huizen b.v.) slagen zij er toch slecht in, hun kiezers te doordringen van de politieke relevantie van het onderwerp. Natuurlijk, welvaartsstimulering en welvaartsspreiding zijn van ouds politieke onderwerpen. Maar nu de Verzorgingsstaat deze in principe veilig schijnt te hebben gesteld, is de verdere uitvoering nauwelijks een politiek object. En als er al eens uit een bepaalde misstand politieke munt geslagen wordt, dan verzandt de discussie al vlug in een technisch heen en weer over projectprioriteit, materiaalvoorziening e.d. En hetzelfde geldt voor verdere sociale voorzieningen. Stimulering van het beurzenstelsel was b.v. eens een politiek programmapunt van bepaalde

partijen. Moet die stimulering worden voortgezet? Maar hoe is het met de behoefte aan bepaalde categorieën afgestudeerden? En hoe groot is nog het niet benutte reservoir aan nationale intelligentie? Hoe moet die dan worden gemeten? En elders: Is de toelage aan bejaarden te hoog of te laag? Is het werklozenpercentage bepaald door structuur- of door conjunctuurfactoren? Is het tijd voor een loonronde of kan de loonpolitiek vrijer gelaten worden? En opnieuw is de discussie terecht gekomen bij de gespecialiseerde deskundigen (veronderstellende, dat ze in de Verzorgingsstaat voordien ooit met animo door anderen is gevoerd).

Is het nu inderdaad zo, dat de positieve programmering voor de Verzorgingsstaat een kwestie van deskundig advies is, of zijn er toch nog 'Feldherrnhügel', die een herkenbaar politièk vergezicht openen? Helaas, veelal schijnen deze moeilijk te vinden.

In de omschrijving van het begrip sociaal welzijn is gesteld, dat de taak der Verzorgingsstaat is: een niveau te handhaven, dat voldoet aan de eisen, die de medische en sociale wetenschap menen te moeten stellen. Veronderstelt men, dat een ontwikkelingssituatie inhoudt, dat dat niveau stijgt, dan wil dat zeggen, dat een positief beleid zich in kan stellen op de stijgende eisen der medische en sociale wetenschap.

Als deze wetenschappen beschikken over een overzichtelijke systematiek, dan zullen zij wellicht voor de lange termijn richtlijnen kunnen uitzetten, die - met in achtneming van de eisen, die de economische wetenschap stelt - op het gebied der rampvermijding een gerichte programmering mogelijk maken. Dat zij hiertoe werkelijk geroepen zijn, lijkt waarschijnlijk, indien men bedenkt dat:

1. De politieke en kerkelijke instanties vooralsnog in dit opzicht verregaand verstek laten gaan. Men moet vrezen, dat zij de vitaliteit niet meer opbrengen om eigen 'Feldherrnhügel' op te sporen, laat staan te bestijgen.
2. Voor detailoplossingen reeds voortdurend teruggegrepen wordt op de wetenschappelijke adviseur.
3. De sociale wetenschappen zelf - bewust of niet - reeds veelvuldig werken in het kader van een voltooid maatschappijbeeld.

Voozover hun lange-termijnadvies niet gevraagd wordt, ademen hun korte-termijnadviezen toch al de geest van een ontwikkeling in de richting van een bepaald maatschappijbeeld. Veelal zal hun advies niet zijn gegoten in het kader van een plan, maar in dat van een prognose.

Of nog liever zullen zij het brengen als een stel van alternatieve prognosen. Waar al deze prognosen echter het resultaat zijn van een gegeven stelsel van manipuleerbare voorwaarden, is het noodzakelijkheidskarakter ervan gering. Een dergelijk advies is het beste te karakteriseren als een waardeoordeel in een schijnbaar neutraal gewaad.

Hoe dan ook, de Verzorgingsstaat moet in laatste instantie in het kader der welzijnszorg zowel in haar garantie als in haar perspectief zich verregaand baseren op een schijnbaar a-politiek wetenschappelijk advies.

Over het karakter hiervan zij nog nader te spreken.

§ 4. *De democratische leest*

Waar de samenleving elementen van de Verzorgingsstaat bevat, zijn die elementen er langs democratische weg in gebracht en worden zij langs democratische weg gecontroleerd en bestendigd. Langs democratische weg betekent hier, dat zij programmapunten zijn geweest van politieke partijen, werkend in een meerpartijensysteem; dat regeringen hen hebben opgenomen in hun programma en dat hun uitvoering onderwerp is geweest van discussie in een volksvertegenwoordiging, die de macht had, desgewenst de regering de uitvoering te ontzeggen. Of, meer positief, die elementen zijn er gebracht, omdat de de bevolking representerende partijen er in meerderheid van overtuigd waren, dat invoering wenselijk was.

Met dit alles is echter niet bewezen, dat een Verzorgingsstaat alleen maar denkbaar is in een democratisch kader. Het feit, dat zij zich het duidelijkst vertoont in een aantal constitutionele democratieën, doet wel een relatie vermoeden, maar uit de schets van het systeem tot dusver, zijn geen elementen naar voren gekomen, die wijzen op een dwingend verband. Noch de kapitalistische productiewijze, noch de geleide economie, noch de overheidszorg voor het collectieve sociale welzijn, noch de combinatie van deze elementen, zijn zonder meer exclusieve verworvenheden van de democratie.

Het ligt dan ook meer voor de hand de bestaande relatie terug te voeren op een gemeenschappelijk verleden. In de liberale periode was de relatie tussen staatsonthouding en de democratische staatsvorm zeer wel verklaarbaar.

Onze burgerlijke democratie was althans één van de weinige regeringsvormen, waarvan men zich vanuit een traditionele strijd tegen het absolutisme voor kan stellen, dat zij er toe gebracht kan worden haar eigen bevoegdheden te beperken. Maar hetzelfde liberale kapitalisme, dat de staatsonthouding in het democratisch bestel voet zag vatten, zag ook de opkomst van de socialistische arbeidersbeweging geleid door een Boodschap-verkondigende partij-elite, stuwend naar de verwezenlijking van een door de staat gecontroleerd systeem ter bevordering van collectief sociaal welzijn. En het was tenslotte ditzelfde systeem, dat in de wereldcrisis der dertiger jaren de harde klappen te verduren kreeg, die het er toe brachten, een geleide economie als oplossing te accepteren.

Maar hoe duidelijk ook de stuwkracht van een oudere factorencombinatie mag zijn geweest om de Verzorgingsstaat vooral in de democratieën tot ontwikkeling te brengen, toch levert dit nog steeds geen dwingend argument, om te veronderstellen dat Verzorgingsstaten alleen in een democratisch kader kunnen bestaan.

In feite is de verhouding zelfs vrij labiel en zou zij op de volgende wijze onder woorden kunnen worden gebracht: De democratie thans is een redelijke garantie voor het voortbestaan der Verzorgingsstaat, maar de Verzorgingsstaat is geen garantie voor het voortbestaan der democratie. De gedachtengang is als volgt:

De sleutel tot de garantie van de democratie voor het voortbestaan der Verzorgingsstaat ligt in de verkiezingsperioden. De meerderheid der kiezers is gehecht aan de voor de Verzorgingsstaat kenmerkende zorg voor het collectieve sociale welzijn. Elke partij is gedwongen de desbetreffende verworvenheden te garanderen en zo mogelijk zelfs een zekere uitbreiding in het vooruitzicht te stellen. De overeenstemming der partijprogramma's inzake het binnenlands beleid, zelfs van vroeger verwoede tegenstanders, is een der meest markante trekjes van de verkiezingsstrijd in de Verzorgingsstaat. Zolang het regeringsstelsel een beroep op de kiezers moet doen, is de handhaving van de voornaamste punten van sociale zorg op het regeringsprogramma vrijwel zeker.

Niets wijst echter op het omgekeerde. Democratie is geen vereiste voor het goed functioneren van de Verzorgingsstaat. Integendeel, hij bevat - naar hierna meer in detail zal worden aangetoond - een aantal voor de democratie bijzonder moeilijk verteerbare elementen. Hier ligt een voorwaarde voor het ontstaan in het politieke apparaat van een semi-politieke elite, waarvan de faits et gestes zich verregaand aan de controle van het democratisch apparaat onttrekken.

§ 5. *De weg naar de Verzorgingsstaat*

Het Engelse voorbeeld[9].

Het is niet waarschijnlijk dat het ontstaan van een Verzorgingsstaat van het hier geschetste type alleen maar te zien is als een historisch toeval. In een periode van dertig jaar zijn in een aantal naburige landen in West-Europa onafhankelijk van elkaar, maatschappijvormen met een eigen politiek cachet ontstaan, die zoveel gemeen hebben, dat men onwillekeurig geneigd is te gaan zoeken naar de werking van universelere krachten die in een bepaalde combinatie als principia media hebben gewerkt.

Bestaat er al een theorie, die een meer algemene verklaring tracht te geven over het ontstaan van Verzorgingsstaten? Tot dusverre niet

en dit is anderzijds toch ook weer niet zo verwonderlijk, gezien de jeugd zowel als de gecompliceerdheid van het fenomeen, dat zowel politieke, sociale als economische facetten heeft. Een poging tot theoretisering zal hier dan ook niet geschieden. Maar het kan toch verhelderend werken, als voor een bepaald geval de historische ontwikkeling zodanig geschetst wordt, dat enkele grote lijnen zich iets duidelijker aftekenen, zonder dat daarbij expliciet gesteld wordt, dat dat dan ook de lijnen zijn, waarlangs met een zekere mate van noodzakelijkheid de weg naar de Verzorgingsstaat altijd moet gaan.

Hier is de Engelse ontwikkeling als voorbeeld gekozen. Deze selectie berust op het feit dat Engeland een vrij compleet type van het in de voorafgaande paragrafen geschetste beeld is en bovendien de ertoe geleid hebbende ontwikkeling vrij uitvoerig is beschreven en becommentarieerd.

Voorzover er voor Engeland een compacte formulering voor het ontstaan van de Verzorgingsstaat zou zijn te geven, dan zou de suggestie van het hier volgende betoog zijn, dat de Verzorgingsstaat mogelijk is geworden op het ogenblik, dat voordien tegenovergesteld lopende sociale en economische belangen in een gemeenschappelijk actieprogramma kònden worden verenigd door een nieuw inzicht en moesten worden verenigd door nationale noodzaak.

Het verre verleden

In 1834 staan economische en sociale inzichten nog lijnrecht tegenover elkaar en Disraeli zegt dan ook van de in dat jaar tot stand gekomen Poor Law Amendment Act, dat zij de wereld duidelijk maakt, dat in Engeland de armoede een misdaad is. Maar van dat jaar af aan ziet men hoe de sociale inzichten althans, zich in een bepaalde richting ontwikkelen en politiek steeds meer zeggingskracht krijgen.

Op grond van een onmiskenbaar humaniseringsproces raken steeds meer mensen ervan overtuigd, dat het sociaal rechtvaardig is het minst draagkrachtige deel der bevolking ruimer te laten delen in de groei van de nationale welvaart. J.S. Mills Essay on Liberty getuigt ervan, Gladstones sociale politiek werkt voorzichtig in die richting en Lloyd Georges National Insurance Act van 1911 tenslotte laat zien hoever Labour en Liberalen reeds voor de eerste wereldoorlog willen en kunnen gaan op het stuk van sociale wetgeving. Bij deze vorm van sociale verzekering droeg de Overheid ⅔ van de uitkeringskosten.

Maar hoe goed het ook bedoeld was, het systeem bleek in de moeilijke jaren na de eerste wereldoorlog niet te combineren met de economische eisen en politieke mogelijkheden van die dagen. De regering was meermalen eenvoudig niet in staat, de benodigde middelen te fourneren.

Zou het kapitalisme dan toch niet in staat zijn een redelijke mate van sociale zorg te garanderen? In die dagen begonnen de Engelse socialisten Marx te lezen. En zij herinnerden zich dan ook, dat de Webbs in 1909 in een minderheids-rapport bij het verslag van de 'Royal Commission on the Poor Law' al hadden gezegd, dat er ook een soort werkloosheid was, die bestond, onafhankelijk van de kwaliteiten van de werknemer. En in dat jaar was er ook een rapport verschenen van een jongeman, Beveridge, onder de titel: Unemployment, a problem of industry dat ook al suggereerde, dat bepaalde macro-elementen in de economie wel eens voor de structurele werkloosheid verantwoordelijk zouden kunnen zijn.

Scherper dan ooit tekende de tegenstelling tussen het sociaal wenselijk en het economisch mogelijk geachte zich af. Zou Engeland dan alsnog, vijftig jaar na het continent, de klassestrijd op Marxistische basis gaan leren kennen?

Rondom de tweede wereldoorlog

Neen, dit Canossa werd het bespaard door J.M. Keynes, die het economisch denken plotseling in harmonie bracht met de sociale behoeften door in de economie de propensity to consume als een essentieel middel tot crisisbestrijding te stellen. Dit plotselinge afscheid van de ijzeren loonwet, elders door de plansocialisten ook al gepropageerd, bleek het kapitalisme mogelijk te maken op een wijze, die althans voor Engelse werknemers en werkgevers acceptabel was. Maar hoe moesten de laatsten gewonnen worden voor de idee van de zoveel grotere mate van overheidsingrijpen die deze 'New Deal' nodig had? En hoe zou de overheid zelf in staat blijken dit probleem op te lossen in een land waar het subsidiariteitsbeginsel altijd zo hoog in aanzien had gestaan?

De tweede Wereldoorlog gaf op al deze vragen het onmiskenbare antwoord. De nationale nood dwong de overheid tot ingrijpen in het burgerleven door distributie, evacuatie, schoolvoeding, wederopbouw en actieve mobilisatie van alle arbeidskrachten. De overheid bleek zoiets aan te kunnen en de Engelsen bleken bereid deze nieuwe rol van hun overheid te accepteren.

Het Beveridgeplan van 1942 blijkt in dit nieuwe politieke klimaat goed te vallen. Het is een plan voor sociale zorg, dat economisch verantwoord, ja zelfs wenselijk is en ethisch aan een normbesef appeleert, dat er sinds lang rijp voor is.

Hier en daar is er nog enig getransigeer van conservatieve zijde, maar in feite gaat de regering mee en wat zij alsnog verzuimt, wordt enkele jaren later door de Labourregering verwezenlijkt.

En zo is Engeland dan al bijna twintig jaar een Verzorgingsstaat. Zijn installatie is meer geweest dan een oorlogsgril, meer dan een haastige occupatie door een tijdelijk Labouroverwicht. Socialisten en Conservatieven staan beide voor hem in de bres en werken aan zijn consolidering.

Is hij de vrucht van een maatschappelijke ontwikkeling, die dieper is geworteld, dan het niveau der politieke tegenstellingen? Ongetwijfeld. Is hij dan niet meer dan het product van anonieme sociale en economische krachten? Zeker niet. Er is een Engels volk, dat hem gewild en gemaakt heeft en dat - zij het op Engelse understatementwijze - trots op hem is. Het is de trots op een gemeenschappelijk vervaardigd en aanvaard product, dat een onmiskenbaar nationaal stempel draagt (al is er familiegelijkenis over de grenzen). En dit nationale karakter is niet in de laatste plaats het werk van twee van Engelands grote zonen: John M. Keynes en William H. Beveridge.

Misschien heeft de geschiedenis hèn gemaakt, maar ongetwijfeld hebben zij op hun beurt ook geschiedenis gemaakt, geschiedenis voor Engeland en de wereld.

Eindnoten:

1 Het woord Verzorgingsstaat is zo al niet een directe vertaling van, dan toch zeer nauw verwant aan de term Welfare-state, en misschien taalkundig zelfs nog meer aan de Franse term Etat-providence. Een instructief terminologisch overzicht bij Donner, A.M.: 'Over de term Welvaartsstaat' in Med. Kon. Ned. Akad. van Wetensch. 1957.

2 De opzet, de Verzorgingsstaat te definiëren als een nieuwe maatschappijvorm is nieuw. Beveridge, de vader van de Welfare-state doet het niet. Uit zijn werk (*Report on Social Insurance and Allied Services*, 1942; *Full Employment in a Free Society*, 1944; *Voluntary Action, 1948*) blijkt wel, dat hij zich realiseert, hoe veelomvattend en diepgravend zijn voorstellen zijn. Zo zegt hij van de full-employmentpolicy: The essence of the policy is the setting up of a long term programme of planned outlay directed by social priorities and designed to give stability and expansion to the economic system. (*Full Employment in a Free Society*, London 1944, p. 30). Maar verder tracht hij vooral voorzichtig tussen de klippen van liberalisme en socialisme heen te zeilen (op. cit. p. 36) en is hij, waarschijnlijk om politieke redenen, er allerminst op uit, de Welfare-state als iets essentieel nieuws te brengen, evenmin als Tittmuss, R.M. in *Essays on the Welfare-state*, Londen 1958, b.v. op p. 53.
Iets verder gaat Strauss, E. (*The Ruling Servants*, Londen 1961, p. 106):
The modern Welfare State may be defined as organized public interference with the functioning of the 'private enterprise' system and the rights of property and as systematic redistribution of the national income through taxation and social benefits for certain unprivileged groups.
Robson is wat dat betreft iets resoluter:
'The negative aspects of welfare are obvious and no longer controversial. They include the prevention of destitution and primary poverty; the prevention and cure of disease; the avoidance of mass-unemployment; the protection of employees against sweating; bad working conditions and other forms of exploitation; the abolition of slums and squalid living conditions; the elimination of ignorance and illiteracy and the removal of the grosser forms of inequality and privilege'. ....
Maar het vinden van een positief programma schijnt moeilijker:
'Should we aim at a more contented society in our search for welfare? And if so, what are the present causes of discontent? How far is contentment compatible with the vast apparatus of

publicity and sales promotion which makes people discontented with last years dresses or motorcars in order to sell them this years models?
Or should we rather aim at a more adventurous society?
Does a system of social security tend to make people too cautious....?
And if so, how can we correct this tendency without abandoning social security?' p. 15, 16, Robson, W.A.: The Welfare-state, London 1956.
Myrdal, G. in: *Beyond the Welfare-state* (Bristol, 1960), betrekt politieke en economische elementen als wezenlijk voor de Welfare-State in de discussie.
En Bremme in haar overzicht van de Welfare-state, doorbreekt ook al spoedig het kader der sociale wetgeving:
Die Analyse geht über eine Darstellung der bewuszt angegebenen Begründungen des Gesetzgebers hinaus. Als Motive sind hier vielmehr die Gesamtheit der geistigen, wirtschaftlichen und politischen Faktoren zu verstehen.... (Bremme, G.: *Freiheit und soziale Sicherheit*, Stuttgart 1961, p. XII). Aanzetten in die richting zijn er dus genoeg.
Voor de geschiedenis, of de voorgeschiedenis van de Verzorgingsstaat in Engeland en Frankrijk zie Bremme, G. op. cit. Voor Engeland ook de Scrweinitz, K.: *Englands Road to Social Security*, Philadelphia 1943, en Hobman, D.L.: *The Welfarestate*, Londen 1953; Shanks, M.: *The Stagnant Society*, Penguin 1961.
Voor de V.S.: *Politics, Economics and Welfare*, Dahl, R.E. and Lindblom, C.E., New York 1953.
Voor Zweden: *Social Sweden*. Published by the social Welfare Board, Stockholm 1952. Voor Scandinavië in zijn geheel: *Freedom and Welfare*, Nelson, G.R., 1953. Vrijwel al deze boeken houden zich vnl. bezig met de diverse aspecten der sociale wetgeving.

3 Carr, E.H.: *The New Society*, 1951.
The distinguishing characteristic of the Welfare-state is the assumption by the community, acting through the state, of the responsibility for providing the means whereby all its members can receive minimum standards of health, economic security and civilised living, and can share according to their capacity in its social and cultural heritage. (Hall, M.P.: The Welfare State in *The Social Services of Modern England*, Londen 1952, p. 303).

4 Zij was het zeker die Beveridge zijn impuls heeft gegeven, toen hij als jongeman door de Webbs aan het werk werd gezet in één van Londens 'depressed areas'. Maar op het continent was men niet minder onder de indruk, men denke slechts aan de studie van Lazarsfeld, M. en Zeisel, H. over *Die Arbeitslosen von Marienthal*, Leipzig 1933.

5 In dit verband is ook de studie van de werkclassificatie interessant. In werkclassificatie schuilt een element van sociale rechtvaardigheid, maar het is ook een apparaat van sociale controle. Voor het sociologische aspect. Thoenes, P.: Werkclassificatie. Een teken aan de wand? Soc. Gids, dec. 1953, p. 21.

6 Voor een eerste inizcht in deze materie is aanbevelenswaardig: Hartog, F.: *Democratie en Economische Planning*, waarop in hoofdstuk X nader wordt ingegaan.

7 Op de problemen van de 'Affluent Society' wordt nader ingegaan in hoofdstuk VII.

8 Bremme, t.a.p. p. 39 e.v.

9 Als feitenbronnen voor de hier volgende historische schets hebben vnl. gediend de reeds genoemde werken van Bremme (eerste deel) en de Schweinitz en verder Beveridges *Full Employment in a Free Society* (part II). Voor een inzicht in de achtergronden Strauss, E.: *The Ruling Servants*, Londen 1961 (p. 104 e.v.).

VII. De spanning tussen zijn en behoren

De gezondheid van een democratische samenleving kan worden afgemeten naar de kwaliteit van de functies die worden vervuld door particuliere burgers.
de Toqueville.

Samenvatting

Op het eerste gezicht levert de Verzorgingsstaat een vredige aanblik. Dit komt vooral, doordat er zich een wijziging heeft voltrokken in het economische systeem. In de klassieke economie werd het productieapparaat vooral beschermd, door de eventuele risico's af te wentelen door toepassing van loonsverlaging en ontslag. Hieruit resulteerde een klassestrijd-situatie, die het politieke gezicht van de liberale periode diepgaand beïnvloedde. In de Verzorgingsstaat behoedt men de productie door de consumptie te garanderen. Oorspronkelijk tegenovergestelde klassebelangen lopen nu parallel. Klassieke politieke strijdvormen zijn hierdoor zinloos geworden. De leus: ‘gelijke verdeling van de armoede’ kon na de tweede wereldoorlog als politieke realiteit worden aanvaard. En in de daarna volgende periode van voorspoed kon de iets minder gelijke verdeling der rijkdom nauwelijks leven in de politieke brouwerij brengen. Dit te minder, omdat in het sociale vlak talrijke oude grieven waren opgeheven. Maatschappelijk zwakke groepen worden beschermd en deze bescherming is eerder een steun dan een belasting voor het economisch apparaat.
Wat er nog aan economische, sociale en politieke discussie rest, is een nagalm van vroeger dagen, op de been gehouden door organisaties van weleer, die in detaildiscussies moeizaam de illusie van de politieke strijd voortzetten.
Met de erfstukken der liberale periode schijnt dus vrij grondig te zijn afgerekend. Maar kent de Verzorgingsstaat geen eigen spanningen? In de eerste plaats is er de consumptiestimulering als nieuw element. De schaarsteperiode is echter zo kortelings voorbij, dat het wel wat prematuur lijkt, hier reeds oververzadigingsverschijnselen als reële spanningselementen te willen onderkennen. Anders is het op politiek terrein. Misschien is er weinig spanning ìn het systeem, er is wel degelijk spanning òm het systeem, i.c. om de democratie. Door het ontbreken van binnenlandse politieke strijdpunten en door het verschuiven van veel van wat er aan strijdpunten rest naar een technischadministratief vlak, heeft de democratische controle vaak weinig zin. Soms is ze niet meer mogelijk, soms is ze zelfs minder wenselijk. Door de inkrimping van de politieke speelruimte heeft het democratisch apparaat iets onwezenlijks gekregen. Door het vasthouden aan het ritueel wordt het functioneren van de Verzorgingsstaat nodeloos gecompliceerd en de democratie geridiculiseerd. Hier ligt een spanning tussen deskundigen als zodanig en democraten, die naast politieke o.m. maatschappelijke consequenties kan hebben.

Kent de Verzorgingsstaat elites, in de zin van de in de aanvang van deze studie gegeven definitie? Deze vraag zal slechts dan met ja beantwoord kunnen worden, indien er in de Verzorgingsstaat sprake is van spanningen tussen zijn en behoren en deze op hun beurt aanleiding hebben gegeven tot het optreden van vervreemding, resulterend in een mogelijk onderscheid tussen een superieur en inferieur gestelde groep.

In de eerste plaats dient dan na te worden gegaan, of, waar en in hoeverre er sprake is van een spanning tussen zijn en behoren in sociologische zin. (Ofschoon getracht is, in deze analyse al die verschijnselen te betrekken, die sociologisch relevant geacht kunnen worden, kan de analyse geen aanspraak maken op volledigheid. Men kan van mening verschillen over het aantal verschijnselen, dat nog vanuit een sociologisch gezichtspunt te benaderen is en daarna over de vraag, welke daarvan in dit verband relevant zijn. Vele der behandelde vraagstukken horen evenzeer of meer thuis in een economische of politieke verhandeling. In alle gevallen hebben zij echter óók een sociologische dimensie, die op enigerlei wijze gerelateerd is aan de spanning tussen zijn en behoren).

A. Het lot der erfstukken van de liberale periode

§ 1. *De accentverschuiving in het economische vlak*

Tengevolge van een ononderbroken reeks van technische verbeteringen in het productieproces heeft zich in de afgelopen 200 jaar een merkwaardige verschuiving voorgedaan in het economisch denken en handelen[1].

De klassieke economie was primair een schaarsteleer. Zij hield zich bezig met het vraagstuk van de productie en consumptie van goederen, die waarde hadden, d.w.z. van goederen waarvan de gemeenschap in het algemeen niet genoeg bezat. In principe leidt deze opzet tot het zoeken naar het antwoord op twee vragen:

1. Hoe kan men, beschikkend over een constante hoeveelheid arbeidsvermogen, van bepaalde producten méér vervaardigen? (de productiezijde).
2. Als het product schaars is, wie zijn dan de uitverkorenen die er over mogen beschikken? (de consumptiezijde).

Het is nu op het gebied van de uitbreiding der productie, dat Europa wereldgeschiedenis heeft gemaakt. Door een aantal technische en economische ingrepen is men er in geslaagd het productieproces van schaarse goederen op een geheel nieuwe leest te schoeien. Keynes berekende dat een arbeider in zijn tijd vier maal zo veel produceerde, als zijn voorganger in Cromwells dagen[2].

In de ruimen van een redelijk vrachtschip kan de lading van de gehele Venetiaanse retourvloot worden gestort.

Het heeft hier geen zin, in detail het verloop der industriële revolutie te gaan schetsen. Maar de kern van de eruit voortgekomen gedachtengang van de klassieke economie, voorzover hier van belang, komt in het kort op het volgende neer:

De menselijke behoeften zijn onbeperkt: hieruit volgt, dat er een in beginsel onbeperkte vraag naar goederen wordt uitgeoefend. De middelen die ter bevrediging van die onbeperkte behoefte beschikbaar zijn, zijn schaars. Het is daarom ondenkbaar, dat de vraag te kort zou schieten bij de productiemogelijkheden, zodat de aandacht in de eerste plaats wordt gericht op de uitbreiding van de productiemogelijkheden.

Het prijsmechanisme selecteert, wijst aan, welke behoeften worden bevredigd en welke onbevredigd blijven en bepaalt aldus, hoe de schaarse productiemiddelen worden aangewend. Door de keuze van hun uitgangspunt - een uitgangspunt dat in hun dagen, toen armoede een natuurlijk verschijnsel was, vanzelf sprak - maakten de klassieke economen zich geen zorgen over een mogelijk overproductie, of eerder nog over een mogelijk tekort schieten van de totale vraag[3].

In feite is men, theoretische waarschuwingen ten spijt, in de praktijk in deze spelregels der klassieke economie blijven geloven, tot de grote wereldcrisis van 1929 op de meest hardhandige wijze zelfs de conservatìefste ondernemer overtuigde, dat de tijden veranderd waren.

Het Keynesiaanse systeem, dat daarna tot ontwikkeling komt, heeft twee, van het oude essentieel afwijkende kenmerken:

1. Het loopt niet automatisch, maar vraagt om een bewaker. De overheid treedt als zodanig op in het economisch proces. Men gaat denken in de termen van een nationale huishouding. Zolang alles goed gaat, houdt de overheid zich strategisch afzijdig. Zij is er echter op uit, door middel van uitvoerige statistische voorlichting de pols te voelen van het economisch proces. Gaat er iets mis, dan grijpt zij in, door rentevoetverandering, door prijsbeheersing, door consumptiebeïnvloeding of loonregeling.

2. Het tere punt is niet langer het stimuleren van de productiecapaciteit, maar het garanderen van de afzet. Een stabiele kern van koopkrachtige, koopbereide consumenten is de ruggegraat van het systeem. De sociologische consequentie ligt voor de hand. De klassestructuur, gedefinieerd door van Heek als ‘een maatschappij die vnl. bestaat uit groepen, die bij een stelsel van overwegend individuele eigendom, sociaal ongelijkwaardig zijn, omdat zij op de arbeids- en goederenmarkt, waar zij tegengestelde belangen hebben, marktposities van verschillende sterkte innemen’ verdwijnt dan en een mogelijke standenstructuur is, zoals hij

voorspelt, te onderscheiden bij de studie van de nieuwe maatschappijvormen, die zich aan de horizon van ons waarnemingsvermogen op steeds duidelijker wijze beginnen af te tekenen[4].

Twee elementen nu zijn mede bepalend voor het gezicht van de Verzorgingsstaat:

1. In het kader van de klassieke economie was een productie-apparaat geschapen, dat een goederenstroom garandeerde, die in principe qua omvang voor ieder op zijn minst een zekere basiswelstand garandeerde.

2. In de Verzorgingsstaat is de Overheid een belangrijke instantie, die er voor moet waken, dat de consumenten inderdaad die goederen krijgen.

Vandaar Beveridges uitspraak:

> 'The first condition of full employment is that total outlay should always be high enough to get up a demand for products of industry which cannot be satisfied without using the whole manpower of the country. Who is to secure that this must be made a responsibility of the State?'[5]

In de diverse staten kan dit accent verschillend vallen. In de U.S.A. is de aandacht van de Overheid nog steeds meer gericht op afzethandhaving dan op sociale zorg. In Duitsland vertoont de economie nog klassieke trekken, maar heeft de sociale zorg zeer veel overheidsaandacht. Engeland, waar het gehele systeem veel verder ontwikkeld is, neemt qua accent tussen beide een middenpositie in.

Elders zal worden nagegaan, welke politieke motieven hierbij een rol hebben gespeeld. Hier wordt gesteld, dat deze overheidstaak een dwingende taak is om economische redenen. Indien de overheid er niet voor waakt, dat de consumenten voldoende kunnen en willen afnemen, dan dreigt een catastrofe in de productiesector. De onder overheidstoezicht gebrachte welvaart is niet een zegen zonder meer, zij is de noodzakelijke voorwaarde voor het voortbestaan van het kapitalistisch systeem.

§ 2. *De accentverschuiving in het politieke vlak*

De liberale periode werd, zo goed als alle daaraan voorafgaande, gekenmerkt door schrijnende tegenstellingen tussen arm en rijk. In een arme wereld waren de armen echter een natuurlijk verschijnsel. Maar toen de kapitalistische productiewijze in staat bleek een goederenstroom te produceren van ongekende afmetingen, kon men de vraag stellen, of die stroom niet zo gericht kon worden, dat de armoede werd opgeheven. Wellicht niet als relatief verschijnsel, maar in absolute zin. Voordien was er een 'povertyline', waaronder geen menswaardig bestaan mogelijk

leek en waaronder toch millioenen een - veelal niet te langdurig - bestaan trachtten te rekken.

De economische theorie stimuleerde de idee der welvaartsspreiding in eerste instantie slechts weinig. Het klassieke argument was, dat de armoede de voornaamste stimulans tot arbeidsprestatie was en die arbeidsprestatie was uiteindelijk de bron der productie.

Een tweede argument was, dat de lonen laag moesten blijven, om in de totale geldsom voldoende ruimte te houden voor investeringen. Hiermee gaf de economische theorie de argumenten voor de politieke strijd. Vele minderbedeelden bleken niet zo overtuigd van de logica van dit systeem. Gewapend met een afwijkende economische theorie, de Marxistische, later ook de plansocialistische, streden zij voor een meer egalitaire verdeling der welvaart.

Op grond van deze tegenstelling kan men zeggen, dat de liberale periode op het gebied der welvaartsspreiding gekenmerkt werd door een in de politieke arena uitgevochten strijd, tussen een groep voor wie de bestaande situatie de behorende was of bijna was en een groep, voor wie de bestaande situatie de behorende niet was en op die manier nooit zou kunnen zijn.

Door de gewijzigde situatie in het economische denken in de Verzorgingsstaat is deze tegenstelling echter haar theoretische grond ontnomen. Aan de ene kant is het de bezitter van de productiemiddelen duidelijk, dat een redelijke vergroting van de loonsom - om de welvaartsspreiding zo te betitelen - leidt tot een vergroting van zijn afzet. In principe is hij niet meer geïnteresseerd in de arme, maar in de rijke arbeider. Omgekeerd is b.v. de vakbondsleider gevoelig voor het argument, dat een te grote loonsom niet voldoende ruimte laat voor investeringen en daardoor in een situatie van automatisering of bevolkingsgroei oorzaak kan worden voor structurele werkloosheid. Hiermee is niet gezegd, dat de discussie over mate en aard der welvaartsspreiding is gesloten, maar zij is verschoven naar het technische vlak van de optimale keuze per ogenblik. De belangen van beide groepen staan niet meer tegenover elkaar, maar lopen in principe goeddeels parallel.

De strijd is verzwakt tot een discussie tussen technische experts. De worsteling, als die er al is, is niet meer een gevecht om de aard van het systeem, maar om de toepassing van één, algemeen erkend systeem. De politiek-economische tegenstelling, ten tijde van de stembusstrijd wel weer te voorschijn gehaald, is in de praktijk goeddeels een vraagstuk van wetenschappelijk technisch inzicht geworden, een kwestie van interpretatie van looncurven en investeringstabellen.

De oude tegenstanders hebben elkaar op vele gebieden gevonden. Op

basis van een gemeenschappelijk erkend systeem kan een voor allen acceptabele politiek worden uitgewerkt. Natuurlijk vlammen oude tegenstellingen nog wel op, natuurlijk is er discussie mogelijk over de vraag, welk deel van het nationale inkomen aan bewapening kan worden besteed, wat de optimale nationalisatiegraad is en wanneer de volgende loonronde kan worden ingezet. Van belang is echter vooral, dat het politieke denken en het economisch denken op het gebied der welvaartsspreiding hecht zijn samengeknoopt in een interdependent systeem.

Zolang de economische elementen van dit systeem algemeen aanvaard worden, uitdrukking zijn van een 'volonté générale' (die der specialisten, wel te verstaan), moet de politieke instrumentatie zich daaraan aanpassen. Weliswaar heeft de overheid verregaande controle op het systeem, maar dit is evenzeer privilege als opdracht.

In de liberale periode kon een regering of een volksvertegenwoordiging in principe politieke beslissingen nemen op grond van onderkende politieke mérites. Alhoewel persoonlijke verbindingen er vaak toe leidden, behoefde zij in beginsel bij deze beslissingen geen ruggespraak te houden met het economisch apparaat. Bewapening, geboorteregeling, onderwijsvoorziening, medische zorg werden beoordeeld in het kader van politieke, culturele of sociale consequenties.

In de Verzorgingsstaat heeft de Overheid echter zo'n verregaande verantwoordelijkheid op zich genomen voor het goed functioneren van het blijkbaar zo gevoelige economische apparaat, dat de daardoor ingegeven overwegingen in verregaande mate haar politieke beslissingen moeten bepalen[6].

Wat is de invloed van de ontwapening op het full-employmentsysteem, wat betekent geboorteregeling voor de arbeidsmarkt, wat betekent leerplichtsverlenging voor de industriële scholing, wat betekent medische zorg voor de pensioneringsleeftijd?

De merkwaardige consequentie van de bovengeschetste verknoping is, dat het politieke beleid verregaand ingeëngd wordt binnen de technische eisen van een aanvaard economisch systeem[7].

De evaluatie van dit economische systeem onttrekt zich goeddeels aan de politieke beoordeling; in de eerste plaats omdat er geen belangrijke groeperingen zijn, die gekant zijn tegen dit systeem. In de tweede plaats omdat beleidsbeslissingen binnen dit systeem genomen dienen te worden, op basis van een gedegen vakkennis. Zodoende ontwikkelt zich binnen de staat een technisch apparaat, dat weinigen geneigd zijn van buiten af te controleren en dat uiteraard ook moeilijk te controleren is.

Het is echter zo uitgebreid en wijdvertakt, dat haar technische eisen van invloed zijn op beslissingen in tal van andere sectoren. Voorzover daar nog sprake is van een spanning tussen zijn en behoren, wordt de

discussie daar vertroebeld, doordat beslissingen mede bepaald worden door de overheersende positie van het technische apparaat der voor de productiehandhaving essentiële consumptiebeheersing, alias welvaartsspreiding.

§ 3. *De accentverschuiving in het sociale vlak*

Ofschoon de Franse Revolutie en wat daarop volgde, op het continent van West-Europa vrij resoluut afrekende met het privilegestelsel der standenmaatschappij, werd de liberale periode - zeker in de aanvang - gekenmerkt door een aantal privileges voor welgestelden, die in principe slecht verenigbaar waren met het politieke postulaat der gelijkberechtiging voor alle burgers.

Het censuskiesrecht en het remplaçantenstelsel waren hiervan al zonder meer duidelijke exponenten.

Beide bestonden echter niet meer aan het eind der liberale periode, terwijl anderzijds het recht tot staking en tot vakverenigingsorganisatie, van pers- en vergadervrijheid in de meeste Westeuropese landen was erkend. Men kan dan ook wel zeggen dat de liberale periode zelf de liquidatie der politieke ongelijkheid vrij consequent heeft voltrokken. Op de achtergrond van deze ontwikkeling staat een verschuiving in de waardering van het geldbezit. Reeds in het Calvinisme leefde sterk de gedachte, dat het bezit van geld een teken van uitverkiezing was[8]. Natuurlijk hadden onwaardigen ook wel geld, maar die raakten het spoedig kwijt, het was slechts een betreurenswaardige speling der natuur, die in het algemeen haastte zich zelf te corrigeren. Men behoorde niet zo zeer tot een superieure groep omdat men geld had, maar men had geld, omdat men tot een superieure groep behoorde. Men kan zeker niet zeggen, dat deze opvatting niet meer bestaat, maar reeds bij de eeuwwisseling kennen de meeste Westeuropese landen vormen van sociale wetgeving, die impliciet erkennen, dat deze koppeling niet automatisch werkt. In ieder geval stelt men zich erbij op het standpunt, dat het omgekeerde niet automatisch waar behoeft te zijn: armoede is niet meer het brandmerk van onvermogen. Naarmate echter de overtuiging veld wint, dat geld en voortreffelijkheid een toevallige combinatie kunnen zijn, vermindert niet alleen de neiging, aan het geldbezit politieke, maar ook om er sociale voorrechten aan te koppelen. Het is dan ook de strijd om gelijke sociale rechten, die als spanningselement in de liberale periode tot het einde blijft bestaan. Weliswaar ziet men in de wetgeving en in de ontwikkeling van de sociale zorg reeds allerlei aanzetten, die in de periode van de Verzorgingsstaat zullen worden uitgebouwd, maar vrijwel steeds is de situatie zo, dat er een krachtige publieke opinie is

- zij het niet een algemeen aanvaarde - die al deze stappen als deelconcessies ziet.

De officiële vormgeving blijft een compromis, dat de progressieven te weinig en de conservatieven te veel achten; kortom de sociale zorg blijft zich bewegen in het spanningsvlak tussen zijn en behoren.

Zien we nu naar Engeland, het land waar in het kader der Beveridgeplannen, de sociale wetgeving in het kader der Verzorgingsstaat zeer markant vorm heeft gekregen, dan blijkt men inderdaad te kunnen spreken van een nieuwe fase. Wat de concrete gegevens aangaat heeft de overheidszorg zich resoluut genesteld in een aantal gebieden, waar de mate van zorg voorheen aan de mate van welstand gebonden was. De meest spectaculaire stap daarbij is ongetwijfeld de installatie van de National Health Service[9]. Maar waar dit in feite zich nog beperkt tot een grootscheepse bestrijding der ongezondheid en daarmede dus een sterk egaliserende werking heeft, is op lange termijn het nieuwe onderwijsstelsel een nog ingrijpender wijziging. Terwijl het oude public-school systeem op basis van een vrij hoog gelegen welstandsminimum zich eerst in tweede instantie onledig hield met de selectie der meest begaafden, geeft het nieuwe 11 + stelsel uitsluitend prioriteit aan de meest begaafden, ongeacht de financiële achtergrond der candidaten[10].

De gedachte, dat de verdeling tussen arm en rijk uitdrukking is van een natuurlijke sociale rechtvaardigheid, wordt compleet verlaten. Wie door ziekte, ouderdom, werkloosheid of welke andere speciale omstandigheden ook, in behoeftige omstandigheden raakt, heeft het recht op een tegemoetkoming. Wie kwaliteiten heeft, mag niet door financieel onvermogen belemmerd worden, die tot ontwikkeling te brengen. De uitvoering van dit programma heeft, althans in Engeland, als bij toverslag de strijd om de sociale rechtvaardigheid van het politieke programma afgevoerd. Wat honderd jaar lang op de politieke wensenlijst der progressieven had gestaan, was plotseling werkelijkheid geworden. En de conservatieven, die zich zo lang tegen de uitvoering verzet hadden, legden er zich gaarne bij neer. Toen de conservatieven in 1951 aan de regering kwamen, bleef het gehele programma, enkele detailwijzigingen daargelaten, van kracht. Ongetwijfeld zijn er in Engeland personen, die deze ontwikkeling met lede ogen aanzien. Zij zijn er echter niet in geslaagd deze onvrede in politiek of sociaal opzicht vorm te geven. Als maatschappelijke kracht is de rol van de strijd om sociale rechtvaardigheid in Engeland uitgespeeld. In de spanning tussen zijn en behoren staat tot ieders verbazing de strijd om de sociale gelijkberechtiging niet meer op het programma. Hiermede wil niet betoogd zijn, dat in Engeland op dit gebied een paradijselijke toestand is bereikt[11]. Want zeker zijn er gebieden te bedenken, waarop pioniersarbeid te verrichten zou zijn.

Er zijn tegenstellingen tussen stad en land, men ergert zich aan de teddyboys, de natie als geheel is zeker niet vrij van ongegronde rasvooroordelen. Maar al deze onderwerpen zijn vooralsnog niet meer dan punten die men van achter de schrijftafel bedenken kan. Zij vormen geenszins discussie-objecten, die de natie verdeeld houden, onderwerpen die zo centraal staan, dat hun spanningsboog het maatschappelijk denken van het land vorm geeft. Ofschoon niet alle landen, die in het teken der Verzorgingsstaat staan, dit pad zo consequent bewandeld hebben als Groot-Brittannië, hebben zij toch in principe de juistheid van het programma erkend. De verdere uitvoering is meer een kwestie van technische opportuniteit, dan van principiële wenselijkheid.

In het algemeen kan men zeggen, dat in het Westen in de Verzorgingsstaat de oude strijd om politieke gelijkberechtigdheid en rechtvaardige sociale zorg goeddeels historie zijn geworden.

Misschien ten overvloede, maar men weet nu eenmaal nooit, waar de slechte verstaander schuilt, zij er op gewezen, dat met deze constatering niet zonder meer gezegd wil zijn, dat de Verzorgingsstaat dus blijkbaar voor iedereen de best denkbare van alle werelden is. Ongetwijfeld zijn er categorieën van personen, die een duidelijk gevoel van onbehagen hebben op bepaalde gebieden der sociale rechtvaardigheid. Zo vormen de bejaarden een categorie, die om aandacht vraagt. Een veeleisend beroepsbestaan noopt de bedrijven, de vijfenzestigjarigen te ontslaan. Zij zijn nog wel fit, maar niet fit genoeg, voor wat van hen gevraagd wordt. (In een overspannen conjunctuur wil men wel eens de ouderen toch nog aanhouden, maar een ieder erkent dan het abnormale van de situatie). Maar velen van die vijfenzestigjarigen zijn door de hogere levens- en gezondheidsstandaard op hun vijfenzestigste nog veel te fit om helemaal niets te gaan doen. Een groeiend deel van onze bevolking wordt op die wijze in een ongewenste werkloosheid geduwd. Maar deze onvrede heeft maatschappelijk nog geen vorm gekregen, zij blijft hangen in het vlak der individuele moeilijkheden en oplossingen. Iets dergelijks is het geval met de vrouwenemancipatie. De vrouwen hebben een aantal rechten verkregen op het gebied van opleidingen en werkkringen, maar de bestaande huwelijks- en gezinsopvattingen maken het voor een groot deel onmogelijk, zich aan een andere carrière dan die van huisvrouw te wijden. En zelfs zij, die wel in de beroepswereld staan, zullen door bepaalde loon- of promotie-discriminaties het gevoel hebben, dat de vrouwenemancipatie halverwege is blijven steken.

En welk een sprekende voorbeeldjes van jeugddiscriminatie kan men niet vinden in de studie die Krantz en Vercruijse aan de leidse nozems wijdden[12]? Maar in al deze gevallen wordt het individuele probleem niet gebundeld tot een maatschappelijke of politieke kracht. Het zijn

latente sociaal-psychologische spanningen, die nog niet de gerichtheid van een sociologische factor hebben verkregen.

§ 4. *Versteende vormen*

De klassieke spanningselementen in de maatschappelijke situatie der liberale periode zijn dus deels in de tweede helft der liberale periode zelf, deels in het kader der Verzorgingsstaat, historie geworden.

Dat zij verleden zijn geworden, is echter niet geschied, dan na vaak harde strijd. Teneinde die strijd te kunnen voeren hebben de belanghebbenden zich in organisaties verenigd, met de bedoeling langs deze weg hun belangen te behartigen. Het merkwaardige is nu, dat de in die periode in het leven geroepen hiërarchieën en fondsen niet verdwenen zijn met de problemen, die oorspronkelijk hun bestaan rechtvaardigden. Vrijwel alle grote organisaties op dit gebied bestaan nog steeds. Zij hebben getracht hun voortbestaan door de volgende motiveringen te rechtvaardigen:

1. Weliswaar zijn de gestelde doeleinden bereikt, maar er moet nu voor gewaakt worden, dat het bereikte wordt gestabiliseerd.
2. De doeleinden zijn nog niet geheel bereikt, er zijn nog allerlei detailpunten te verzorgen.
3. De overheid heeft deze taak overgenomen, maar het is van belang, dat het particulier initiatief een rol blijft spelen.
4. De eens gestelde doeleinden zijn bereikt, maar wij hebben inmiddels nieuwe sub-doeleinden gevonden.

In het economische vlak is dit het repertoire der werkgevers- en werknemersverenigingen. In het sociale vlak is dit het thema der verenigingen voor maatschappelijk werk. Op het gebied der volksopvoeding is dit het houvast voor alle ontwikkelingsorganisaties. Op het politiek terrein tenslotte is dit het alpha en omega der politieke propaganda[13].

Tenzij een organisatie er absoluut in geslaagd is van karakter te veranderen en in feite dus een andere vereniging geworden is, is de werfkracht van dit soort programma niet groot. Vrijwel alle betrokken organisaties klagen dan ook over:

1. Het grote percentage nominale leden.
2. Het grote ledenverloop.
3. De veroudering in de leeftijdsopbouw.
4. De gedwongen vervanging van medewerking op vrijwillige basis door tewerkstelling van gesalarieerde krachten.

Vooral de verenigingen met een progressieve en idealistische traditie vormen in dit opzicht een interessant studieterrein. (Het zou zeer zeker

interessant zijn, na te gaan in hoeverre de Rooms-Katholieken en de Gereformeerden in de nadagen van hun emancipatie met dezelfde problemen worstelen).

In Nederland valt daarbij te denken aan organisaties als de VARA het NVV, het IVAO, de Natuurvrienden, de voormalige AJC en de drankbestrijdingsorganisaties.

Ofschoon vrijwel alle aan bovenstaande problemen laboreren, voorzover zij er niet aan gestorven zijn, valt het hun leiders moeilijk, de bakens te verzetten. Zij geloven nog in de realiteit der oude programmapunten en zijn zo, zeer onverwacht, een belangrijke conservatieve kracht in de samenleving geworden. Door het binden van energieën op niet meer wezenlijke programmapunten verhinderen zij het herkennen van de nieuwe situatie.

In zekere zin ziet men echter hetzelfde verschijnsel in de organisaties, die zich belast achten met de zorg voor de verwaarloosde jeugd, met de reclassering en met de armenzorg. In belangrijke mate vangen zij op, wat er in de Verzorgingsstaat aan maatschappelijk idealisme en behoefte aan hulpbetoon leeft. Voorzeker verrichten zij daarbij nog bijzonder nuttig en onmisbaar werk. Zij doen dit echter nauwelijks meer in het spanningsveld tussen zijn en behoren. Hun politieke werkzaamheid kan over het algemeen gekarakteriseerd worden als steun aan individuen, die beter geïncorporeerd kunnen worden en/of beter kunnen genieten van de binnen de gegeven constellatie geschapen mogelijkheden.

Deze organisaties spelen dan ook minder dan ooit een rol in het proces der maatschappelijke verandering, maar hebben zich beperkt tot het verstevigen der bestaande structuur door het opheffen van individuele aanpassingsproblemen.

B. Nieuwe spanningen

Naar in het voorgaande werd gesteld zijn een aantal klassieke maatschappelijke strijdpunten uit de liberale periode:

1. In de liberale periode zelf tot oplossing gekomen.
2. Door de Verzorgingsstaat tot oplossing gebracht.
3. Verschoven van het politiek-sociologische naar het individuele (sociaal-)psychologische vlak.

Kan hieruit nu geconcludeerd worden, dat de Verzorgingsstaat in min of meer *ahistorisch* vaarwater is geraakt?

Is er maatschappelijk gesproken een stadium van rust en stabilisatie bereikt, een homeostatische periode?

Op het eerste gezicht zou men geneigd zijn, deze vraag - zij het zeer voorzichtig - positief te beantwoorden. Noch in het politieke, noch in het sociale vlak zijn er op de voorgrond tredende groeperingen, die de grondbeginselen der Verzorgingsstaat ter discussie stellen.

Weliswaar leven staat en individu onder grote spanningen, maar dat zijn spanningen van externe aard. De Verzorgingsstaat is per slot van rekening volledig realiteit voor een groep van hooguit 100 millioen mensen, op een wereldbevolking die 25 maal zo groot is. Weliswaar is zij voor millioenen anderen een nastrevenswaardig voorbeeld, maar voor vele andere millioenen is zij een historische abnormaliteit, een schijnconstructie, hoogstens een conjunctuurverschijnsel. Men kan zelfs stellen, dat meer dan ooit een groot deel van de politieke energie en aandacht besteed wordt aan die externe problemen, die voor een groot deel dezelfde zouden zijn, onafhankelijk van welke interne structuur ook. Het einde der Europese politieke suprematie op het wereldtoneel heeft er ongetwijfeld toe geleid, dat de buitenlandse betrekkingen meer dan ooit een essentieel onderdeel van het programma der politici en politiek geïnteresseerden zijn geworden. En voorzover dit inzicht nog niet gemeengoed voor kiezers en gekozenen is geworden, lijkt het toch niet onwaarschijnlijk, dat het dat spoedig zal moeten worden. Hoe dit ook zij, deze problemen staan in ieder geval slechts in zeer zijdelings verband met de vraag, die hier gesteld is: Heeft de Verzorgingsstaat zelf nieuwe spanningen opgewekt, die tot haar ontwikkeling kunnen bijdragen?

In het sociologische vlak is uiteindelijk die vraag alleen dan voor 100% positief te beantwoorden, indien aangetoond kan worden, dat dergelijke spanningen zich reeds in een min of meer geïnstitutionaliseerde of georganiseerde vorm manifesteren. Deze manifestatievorm is echter altijd een tweede stadium. De spanning moet reeds als een soort onderstroom bestaan en zich ontwikkelen, om op een gegeven ogenblik voldoende potentie te hebben, om zich een herkenbaar organisatorisch of groepskarakter aan te meten, of zichtbaar te worden door een functieverschuiving binnen bepaalde structuren.

Het is dus zeer wel mogelijk, dat zich reeds dergelijke spanningen in een eerste stadium van ontwikkeling bevinden, maar nog niet duidelijk sociologisch registreerbaar zijn. Deze spanningen zijn wellicht, zo zij er al zijn, het best op te sporen, door opnieuw naar voren te brengen, wat de grote maatschappelijke veranderingen zijn, die de Verzorgingsstaat gebracht heeft en door dan op hun terrein te trachten, tot een nadere analyse te komen.

Op economisch gebied is de interessantste ontwikkeling de constante zorg voor de koopkracht en kooplust van de consument. Op politiek

gebied is de belangrijkste verandering de nieuwe taak van de overheid in de geleide samenleving. Hebben deze veranderingen op enigerlei wijze nieuwe spanningen in het leven geroepen?

§ 1. *Economisch: consumptiestimulering*

Het economisch systeem van de Verzorgingsstaat is niet een zelfregulerend stelsel, maar een geleid mechanisme. Het doel van de regeling is o.m. om de consumptie gelijke tred te doen houden met een zich uitbreidende productie. Is de consumptie te groot, dan blijft er van de totale loonsom te weinig over voor investering en wordt de productiestijging bedreigd. Is de consumptie te klein, dan wordt het product niet afgenomen, en wordt de productiecapaciteit eveneens bedreigd. Het algemeen streven is dan ook een geleidelijk stijgende productie van een regelmatige afzet te verzekeren. Voorzover die afzet niet gegarandeerd wordt door export naar elders of via consumptie door een zich uitbreidende bevolking (of door het vervaardigen van niet-consumeerbare goederen, b.v. wapens in vredestijd), dient de consumptie op de bestaande binnenlandse markt te worden gestimuleerd. Voor een deel is dit mogelijk binnen het bestek van regelrechte welvaartsstimulering. Men kan de gezondheid stimuleren door beter, i.c. duurder voedsel, men kan vrije tijd scheppen door het invoeren van mechanische hulpmiddelen in de huishouding etc. In een aantal gevallen is (en dit geldt - vanuit economisch gezichtspunt gesproken jammer genoeg - juist voor de koopkrachtigste groepen) hier echter reeds het optimum bereikt of overschreden. Men consumeert meer dan goed is voor de gezondheid of men schaft hulpmiddelen aan, die niet in werkelijkheid huishoudelijk rendement afwerpen. De consumptie-stimulering hoeft echter niet bij deze natuurlijke hulpmiddelen halt te houden. Door het inlassen van een mode-element is de consumptie te verveelvoudigen. Dit verschijnsel vindt haar historische oorsprong op het gebied van de dames- en herenkleding voor de betergesitueerden. Door de confectie-industrie is de mode echter doorgedrongen tot de kleding voor alle klassen. Zij is daar niet bij blijven staan en tracht te komen tot een versnelde modecirculatie voor b.v. herenkleding en vooral ook voor teenagerconfectie. Maar de mode is zeker geen privilege gebleven voor de kleding, zij dwingt evenzeer tot versnelde consumptie op het gebied der woninginrichting, van radio, televisie en scheerapparaten, van automobielen, scooters, fietsen, verpakkingsmiddelen en kampeergerei. Natuurlijk is de mode geen uitvinding van de Verzorgingsstaat. Maar in de daar heersende sfeer van consumptiebeheersing is zij in de consumptiestimulerende fasen een tot het koortsachtige opgevoerd middel tot afzetverhoging[14].

Het is niet zo, dat de consumptiestimulering heeft geleid tot het ver-

dwijnen van de spaartegoeden der kleine spaarders. Maar het sparen is hier niet meer het sparen voor de slechte tijd, het appeltje voor de dorst, de eerste stap tot onafhankelijkheid. Het sparen is - en de spaarpropaganda stimuleert dit - slechts een uitgestelde besteding.

Het sparen voor de nood geschiedt ook, maar verregaand via de verzekeringspremie, als particuliere verzekeraar of als belastingbetaler, of deelnemer aan het pensioenfonds. De echte spaartegoeden bij de spaarbanken zijn echter op korte termijn opneembare bedragen voor de grotere aanschaf. Wie hiervoor niet de nodige zelfbeheersing heeft, doet het via de geperverteerde spaarvorm, het afbetalingssysteem.

Over het algemeen schijnt het niet, dat deze consumptiestimulering tot spanningen heeft geleid. Veel aanschaffingen vallen nog in het kader der reële welstandsverbetering en geven de betrokkenen een gerechtvaardigd gevoel van trots en tevredenheid. Misschien zijn er al, die het anders ervaren, maar in feite is hier nog bijzonder weinig van bekend. Evenzo is er nog weinig concreets te zeggen van de dieperliggende reacties die het gevolg kunnen zijn van het aandraaien van de modeschroef, niet alleen op het gebied van de kleding, maar ook op dat der voertuigen en der woninginrichting. Er is echter in theorie reeds sprake van een spanning tussen zijn en behoren. De consument verwacht, dat hij van zijn inkomen producten kan kopen, die hij nodig heeft en die hij op hun waarde kan beoordelen. De producent is daar deels zeer goed op ingespeeld, maar volgt daarnaast toch een ander postulaat: De afzet moet zo groot mogelijk zijn en als er geen behoefte aan het product bestaat, dan moet die worden geschapen. De consument is zich deze instelling van de producent zeer wel bewust en is dus in bepaalde gevallen geneigd, de verkoper te wantrouwen. Dat wantrouwen is op zich zelf natuurlijk al zo oud als de markt. Maar naarmate het aangeboden product ingewikkelder is, wordt het moeilijker voor de consument, kwaliteit en prijs te beoordelen.

De inschakeling van het merkartikel is daarvoor slechts een gedeeltelijke oplossing. Zijn directe ervaring met het product en het algemeen vertrouwen in de sanerende werking der concurrentie moeten hem meer tot positieve richtlijn dienen. In die gevallen, waarin hij bedrogen uitkomt, zal hij zich echter vrij snel kunnen beroepen op een verkopersovermacht (in plaats van te vervallen in zelfbeschuldiging betreffende een tekort aan warenkennis), die uitdrukking is van een marktsituatie, die niet voldoet aan de door hem gestelde eisen.

Een gevoel van officieel te mogen kiezen, maar in feite zonder meer iets te krijgen voorgezet zweeft als een min of meer vaag besef boven de consumentenmarkt. In hoeverre hier vervreemdingsverschijnselen bij kunnen optreden komt in hoofdstuk VIII nader aan de orde.

§ 2. *Politiek: administratie en beleid*

In het onderstaande zal worden betoogd, dat de - tot dusver (vanuit sociologisch gezichtspunt) niet anders dan als vredig te karakteriseren - Verzorgingsstaat toch op een zeer gevoelig punt aan spanningen onderhevig is, die een bepaalde vorm van vervreemding en een bepaald proces van elitevorming tot gevolg hebben.

Het gaat daarbij om een spanning tussen structuur en functie in wat wij gewend geraakt zijn te betitelen als de burgerlijke, de Westerse of de constitutionele democratie.

Het is zinvol om hierbij van te voren een onderscheid te maken tussen administratieve en beleidsbeslissingen, daar juist hier het politieke beeld in de Verzorgingsstaat een verschuiving heeft ondergaan.

1. Een beleidsbeslissing doet in principe een uitspraak over een gemaakte keuze tussen doeleinden. In een situatie van beperkte middelen - en een politieke situatie is er een van beperkte middelen - wordt aan de verwezenlijking van een bepaald (stel) doel(einden) de voorkeur gegeven boven der verwezenlijking van andere mogelijkheden.

beslissingen te karakteriseren als het verschil tussen de keuze van doelmiddelen ter verwezenlijking van aanvaarde doeleinden. De administratieve beslissing is een gevolg van of een onderdeel van een voordien gedane politieke of beleidskeuze. In principe is de juistheid van de administratieve beslissing controleerbaar. Zij is beter, naarmate zij de verwezenlijking van de genomen beleidsbeslissing beter bevordert.

In dit kader denkend is het verschil tussen beleids- en administratieve beslissingen te karakteriseren als het verschil tussen de keuze van doeleinden en de keuze van middelen.

Of een bepaalde concrete beslissing gekarakteriseerd dient te worden als een beleidsbesluit of een administratief besluit is niet altijd eenvoudig uit te maken. De beoordeling daarvan hangt af van de plaats van de beslissing in een groter geheel van beslissingen.

Bezien we bij wijze van voorbeeld de volgende reeks van uit elkaar voortvloeiende besluiten:

1. De regering besluit tot het invoeren van de algemene dienstplicht voor vrouwen.
2. De minister van oorlog decreteert, dat bepaalde regimenten zullen zijn samengesteld uit mannenbataljons en vrouwenbataljons.
3. De kazerneringsdienst besluit tot het inrichten van kazernes met mannen- en vrouwenafdelingen.
4. De kazernecommandant te A. besluit, in zijn kazerne de benedenverdieping te reserveren voor vrouwenbataljons.

De punten 1 tot 4 overziend, is het duidelijk, dat het eerste besluit een

beleidskwestie is en het vierde punt een administratieve beslissing. Maar nu tussen beide in:

Het tweede punt is ten opzichte van het eerste een administratieve beslissing. Voor degenen, die belast zijn met de uitvoering van het derde punt echter, is het tweede punt veeleer een beslissing over een beleidskwestie.

En het vierde punt is evenzo weliswaar in relatie tot punt 3 een administratieve beslissing, maar in het kader der huisvesting van de bewoners van de kazerne te A. voor de direct betrokkenen een uitvoerig onderwerp van beleidsdiscussie.

Zelfs kan men punt 1 als de administratieve uitwerking zien van een hier niet genoemd besluit, dat b.v. geluid heeft:

De regering besluit voor alles prioriteit te geven aan de dringende eisen der landsverdediging.

Kortom, of een bepaald besluit gezien moet worden als een beleidsof een administratief besluit, hangt af van de plaats van de beslissing in een reeks van uit elkaar voortvloeiende beslissingen. Zodra een besluit een naasthoger besluit voor zich heeft, krijgt het een meer administratief karakter. In principe kan het gezien worden als de uitvoering van een reeds eerder genomen beleidsbeslissing. De gehele besluitssfeer krijgt door de onderschikking een meer technisch karakter. De aard van het besluit vloeit in principe al min of meer voort uit de interpretatie van het naasthoger besluit. Hoe hoger het vlak der beleidsbeslissingen ligt, des te langer de keten der administratieve beslissingen eronder.

In het democratisch staatsbestel is het zo, dat de politieke beleidsbeslissingen aan de goedkeuring van de Kamer, en dus indirect aan de goedkeuring der kiezers worden onderworpen. Is het beleid eenmaal bepaald, dan geschiedt de uitvoering verder via de administratieve beslissingen van een technisch apparaat.

Hierbij is het altijd een teer punt, waar men in de praktijk nu de grenzen van het gebied der beleidsbeslissingen wenst te trekken.

In de eerste plaats is er de reeds bediscussieerde benedengrens met de administratieve sector. Stelt men die te hoog, dan wordt een aantal belangrijke onderwerpen, waarover discussie eigenlijk nog heel redelijk denkbaar is, afgestoten naar de administratieve sector.

Stelt men die te laag, dan wordt het parlementair apparaat overbelast met technische, dikwijls weinig relevante discussies. Bovendien moeten alle latere wijzigingsvoorstellen op dat niveau opnieuw de Kamers passeren. Zo zou dan vaak van volksvertegenwoordiging en publieke opinie een deskundigheid verwacht worden, die zij niet altijd kunnen of willen opbrengen.

Behalve een benedengrens is er echter ook een bovengrens voor beleidsbeslissingen. Over bepaalde principiële inzichten moet er een communis opinio zijn, willen regering en parlement vruchtbaar kunnen werken. Ontbreekt dit gemeenschappelijk platform, of ligt het op een te abstract niveau, dan wordt het voor de minderheid na de afstemming bijzonder moeilijk, zich in de genomen beslissingen te schikken. Separatistische bewegingen, een burgeroorlog of politieke uitschakeling van een minderheid kunnen er het gevolg van zijn.

In het algemeen kan men zeggen, dat die burgerlijke democratie het vruchtbaarst werkt, waarvan de bovengrens, op basis van een overeenkomst in laatste doeleinden, voldoende speelruimte laat voor beleidsbeslissingen, voordat bij de benedengrens het niveau der administratieve uitvoering wordt bereikt. Hierna zal worden nagegaan in hoeverre aan deze eis is voldaan in de liberale periode en in de Verzorgingsstaat.

§ 3. *De beleidsspeelruimte in de liberale periode*

Indien in de liberale periode de politieke en economische beginselen van het liberalisme, wat betreft de interne ordening der nationale samenleving een algemeen aanvaard gemeengoed zouden zijn geweest, dan zou de liberale staat - regering en volksvertegenwoordiging incluis - als politiek gegeven een overbodigheid zijn geweest. In principe immers berustte de procedure van een democratische staat op twee overwegingen:

1. De samenleving is niet volmaakt. Men is langs de lijnen der Vooruitgang op weg naar een betere samenleving.
2. De keuze van de weg is de zaak van allen. Zij is een zaak van gemeenschappelijk overleg, omdat er keuzemogelijkheden zijn. Waren die er niet, dan had discussie en besluitvorming weinig zin.

De klassieke liberale opvatting huldigt de idee, dat het (economisch) leven zich het best ontwikkelt, als ieder individu zijn eigen belangen nastreeft. De Staat heeft hierbij geen rol van betekenis. Zij handhaaft de orde en regelt de verhoudingen met de andere naties. De interne ontwikkeling der samenleving is echter iets, waarmee zij slechts in noodgevallen bemoeienis heeft. Dit overwegende, zou men verwachten, dat de liberale periode gekenmerkt zou zijn door een ontbreken van politieke activiteiten op het gebied der binnenlandse vormgeving van het maatschappelijk leven.

Reeds op het eerste gezicht blijkt, bij kennisname van de werkelijke ontwikkeling, hier niets van waar te zijn.

De gehele liberale periode door blijken regering en parlement aanhoudend in de weer die interne ontwikkeling af te remmen, te stimuleren, te controleren. En al functionerend wordt het gehele apparaat herzien en aan nieuwe eisen aangepast.

Ruwweg kan men zeggen, dat in de aanloopperiode de liberale staat de handen vol heeft met de verwezenlijking der gestelde doeleinden en met het afrekenen met instellingen uit een vorige periode. Daarna is zij evenzeer in beslag genomen door het afbreken van haar eigen beginselen en met het voorbereiden van wat later de Verzorgingsstaat zal zijn. Al deze activiteiten liggen in het vlak der beleidsbeslissingen.

Natuurlijk hadden zij tot consequentie een groot aantal administratieve maatregelen. Maar bòven de bovengrens der administratieve maatregelen bleef nog zeer veel ruimte voor beleidsdiscussie. Het administratieve apparaat was ook verhoudingsgewijs bescheiden.

De Nachtwakerstaat mag dan wel het ideaal der liberale periode zijn geweest, zij is zeker niet het symbool van haar feitelijke handelingen. Zelfs krijgt men de indruk, dat haar bestaan in moeilijke tijden in feite eerder bedreigd werd door een teveel aan al te principiële discussie (1848: het Frankforter Parlement!). Van de democratie in die landen, die later de stap naar de Verzorgingsstaat hebben gedaan, kan echter gezegd worden, dat zij in de praktijk in de liberale periode die moeilijkheden zo niet te boven heeft kunnen komen, dan toch, dat zij ze heeft overleefd.

§ 4. *De beleidsspeelruimte in de Verzorgingsstaat*

Kan het in de liberale periode ontwikkelde politieke democratische apparaat nu ook bevredigend functioneren in het kader van de Verzorgingsstaat? Het kan dit voorzeker in die sectoren, waar de overgang niet tot principiële wijzigingen heeft geleid. Waar het b.v. voorheen mogelijk was op het gebied der buitenlandse politiek, zal het dat ook kunnen zijn in de Verzorgingsstaat. Hoe liggen de verhoudingen echter op het gebied der binnenlandse maatschappelijke ontwikkeling?

Op het eerste gezicht lijkt het zonder meer duidelijk, dat hier op het gebied der democratische activiteit veel gewonnen moet zijn. Het algemeen kiesrecht en de enorm gestegen volksontwikkeling hebben in potentie een onvergelijkelijk veel groter arsenaal geschapen van politiek geinteresseerden.

Bovendien heeft de staat op economisch en sociaal terrein een aantal grote verantwoordelijkheden op zich genomen, die zij vroeger delegeerde. Bezien we echter deze beide argumenten meer op de keper, dan is er wel reden voor enige twijfel.

In de eerste plaats dan de grotere politieke belangstelling. Een empirische meting daarvan is nog steeds een hachelijke zaak[15].

Niemand weet b.v. in hoeverre het vrouwenkiesrecht de politieke belangstelling van het vrouwelijk deel der bevolking heeft gestimuleerd. Een

aantal vrouwen heeft zitting in politieke lichamen. Maar zijn zij daarin gekozen door stemmen van vrouwen? In hoeverre is het feminisme verdwenen door een wegnemen van grieven en in hoeverre door een dalen van politieke belangstelling?

Is de mate waarin kiezers worden opgeklopt om ter stembus te gaan in landen zonder stemplicht een barometer van politieke interesse? Is het aantal partijlidmaatschappen een maatstaf, of kunnen andere factoren daar van invloed zijn[16]?

Of verdient een meer deductieve benadering hier de voorkeur? Is het onredelijk te veronderstellen, dat de politieke belangstelling afneemt, naarmate er minder punten zijn, waarop zich een maatschappelijke spanning tussen zijn en behoren schijnt te manifesteren? En dit laatste nu blijkt, gezien de analyse in de voorafgaande paragrafen, in verregaande mate het geval te zijn.

Welke van de punten op maatschappelijk gebied, die in het verleden de politieke gemoederen plachten bezig te houden, doen dit nu nog? Als er in deze paragraaf al gesproken wordt van een spanningselement, dan betreft dit niet zozeer een spanning ìn, dan wel een spanning òm het politieke veld. Wat is de zin van een geïnstitutionaliseerde democratie, als de stemgerechtigden weinig belangstelling meer kunnen opbrengen voor wat hen ter beoordeling wordt voorgelegd?

Om Titmuss' beeld te gebruiken:

> Without knowledge of wind and current, without some sense of purpose, men and societies do not keep afloat for long, morally or economically, by bailing out the water.

Maar - en hier vraagt het tweede punt om aandacht - wat zijn dan de onderwerpen, die in de politieke arena van de Verzorgingsstaat voor het publiek worden gebracht? Is het niet zo, dat juist in de geleide samenleving meer dan ooit de essentiële factoren, die het karakter van de samenleving bepalen, door de Staat worden beïnvloed en daardoor als objecten van Staatszorg binnen de politieke horizon zijn gekomen? Moet dit niet automatisch leiden tot een verlevendiging der politieke discussie?

Het is ongetwijfeld zo, dat de regering in de Verzorgingsstaat zich verantwoordelijk weet voor een groot aantal processen op economisch, sociaal en cultureel gebied, waarvan voorheen aangenomen werd, dat zij geregeld konden worden door de natuur of het particulier initiatief. Het is evenzeer onmiskenbaar, dat dit vaak zeer ingrijpende processen betreft. Het merkwaardige is echter, dat de daarover te nemen beslissingen van karakter zijn gaan veranderen. Waar zij voorheen in het

kader der beleidsbeslissingen vielen, zijn zij nu veeleer administratieve besluiten geworden.

Zij zijn dat niet in het eerste stadium van de Verzorgingsstaat. Daar kan de politieke discussie levendig gehouden worden, door de wijze waarop en de mate waarin de liberale samenleving dient te worden gewijzigd in iets anders. Zijn hierover echter de voornaamste besluiten gevallen en is men in het nieuwe kader gaan denken, dan treedt de politieke discussie op de achtergrond en de technische discussie komt naar voren[18].

Aanvaardt men b.v. de gedachte, dat zorg voor de ouderdom een algemeen aanvaard ethisch postulaat is en accepteert men tevens de gedachte, dat het particulier initiatief op dit gebied door een grote mate van overheidszorg dient te worden vervangen, dan is de politieke discussie gesloten.

De hoogte van een financiële toelage, de wijze van herdistributie van het inkomen zijn daarna, hoe belangrijk in hun eigen kader ook, nog slechts administratieve beslissingen. Zodra de Verzorgingsstaat zich een voor alle partijen aanvaardbare combinatie van ethische en sociaal-economische grondbeginselen heeft aangemeten, dan kunnen in principe verder alle regeringsmaatregelen op dit gebied inderdaad als maatregelen worden gekwalificeerd, als technische verbijzonderingen van een door allen aanvaard politiek programma.

De rol van de volksvertegenwoordiging en publieke opinie ligt dan niet meer op het terrein van de te verrichten keuze, maar op het gebied van de bewaking van de eenmaal gedane keuze[19].

Letterlijk, een bewakingstaak; zo er ooit een nachtwakerselement in de functie van het politieke apparaat is geweest, is dat in dit opzicht veeleer het geval in de Verzorgings- dan in de liberale Staat.

De gemeenschappelijke basis is enerzijds zo uitgebreid geworden, de grens der administratieve besluiten anderzijds zover opgetrokken, dat de speelruimte voor politieke beslissingen van enige reikwijdte, behalve in de installatieperiode, ten zeerste is beperkt.

Hiervoor is gesteld, dat het democratisch bestel zijn zin ontleent aan:

1. De overtuiging, dat men onderweg is naar de verwezenlijking van een bepaald soort samenleving. Van het begin af aan hebben idealen van toenemende rationaliteit, materiële en geestelijke vooruitgang als mijlpalen langs die weg gestaan.
2. De overtuiging, dat die weg een aantal politieke keuze-elementen bezit, en er dus een electoraat nodig is om de juiste weg te kiezen. Wat hierboven is betoogd is, dat de Verzorgingsstaat veeleer wordt gekenmerkt door het behoeden van het bestaande, dan door een principieel onderweg zijn. De keuze is gedaan en het electoraat

wordt alleen nog opgeroepen om de keuze te bevestigen, haar vertegenwoordigsters zijn controleurs en hebben op dit terrein als voornaamste taak, de uitvoering van het gekozene te bewaken.

§ 5. *Kanttekeningen bij de controlefunctie*

A. Het verminderde nut van controle

Het is niet juist te stellen, dat in principe de bewaking van een maatschappelijk stelsel minder politieke aandacht zou vergen, dan b.v. de bediscussiëring of de verwezenlijking.

Het is echter duidelijk, dat die bewaking alleen dan de politieke aandacht gespannen vermag te houden, als dat systeem bedreigd wordt.

Dit zou het geval zijn, indien:

1. Het systeem niet goed werkte. D.w.z. als de administratieve vormgeving niet de politieke vruchten afwierp, die men ervan verwachtte. Ofschoon het de Verzorgingsstaat bij haar geboorte niet aan onheilsprofeten heeft ontbroken, is het toch duidelijk geworden, dat binnen het kader der gestelde doeleinden er in verregaande mate redenen tot tevredenheid zijn. Zowel sociaal als economisch heeft men weinig of niets terug willen of hoeven nemen van de oorspronkelijke opzet. En omgekeerd is er ook betrekkelijk weinig sprake van een bezorgdheid over het feit dat het voorgenomen programma niet genoegzaam verwezenlijkt is.

2. Er grote welgeorganiseerde oppositiegroepen waren, die zich nog steeds in principe tegen de uitbreiding van het programma verzetten. Er zijn in de universitaire sfeer enkele diehards, of enkele heethoofden, voor wie het programma in essentie te weinig of te veel geeft[20]. In de literaire wereld laat men zich kietelen door de welversneden pen van enkele sciencefiction-auteurs, maar wezenlijke bedreigingen houdt dit verder niet in[21]. Extremisme van links of rechts speelt in de Verzorgingsstaat geen rol van betekenis, de kerkelijke groeperingen leveren geen principiële oppositie, de vakbonden en de socialistische partijen leveren hoogstens technische critiek, de werkgevers en de liberale en conservatieve partijen zijn getrouwe uitvoerders van het programma. In die situatie wordt een gespannen wachthouden wel wat overbodig. Waarom zou men bewaken, wat niemand wil ontvreemden? Zo er al gevaren zijn, dan dreigen ze van buiten af. Wie het systeem intern critiseert, loopt zelfs het risico ervan beschuldigd te worden, door onruststokerij de waakzaamheid naar buiten te zullen doen verslappen. Het lijkt dan ook niet waarschijnlijk, dat het terrein der binnenlandse politiek in de Verzorgingsstaat vooralsnog het gebied zal zijn, waarop de democratische politieke activiteit grote triomfen zal vieren. De oudere generatie kan misschien nog voort op de spanningen, die resten uit de liberale periode. In

hoeverre die een jongere generatie genoeg aan zullen spreken, om hen tot levendige politieke belangstelling te prikkelen, staat vooralsnog te bezien.

B. De verminderde mogelijkheid tot controle

Men vergisse zich niet. Dat in de Verzorgingsstaat een groot aantal besluiten van administratief karakter het regeringsapparaat passeert betekent niet, dat het besluiten betreft op een lager niveau. Ongetwijfeld kan dat het geval zijn, maar dat is niet het probleem waar het hier om gaat. Het merkwaardige is, dat een bepaald probleem in de liberale periode een beleidsprobleem kon zijn en daarom politiek interessant, terwijl hetzelfde vraagstuk nu een logisch gevolg is van voordien genomen beslissingen en een overwegend administratief karakter heeft gekregen.

Men neme b.v. een voorstel tot verlenging van de leerplicht.

1. In de liberale periode kan het verdedigd worden door een rechtssocialistische afgevaardigde op grond van het feit, dat ook het proletariaat recht op ontwikkeling heeft. Een linkssocialistisch afgevaardigde kan het verwerpen, daar voor hem het enige resultaat is twee jaar extraindoctrinatie met de leerstellingen van een verwerpelijk systeem. Een conservatief ten plattelande kan het verwerpen, omdat te veel geleerdheid het de jongeren moeilijk maakt, de traditionele situatie te aanvaarden; een stedelijk liberaal kan het aanvaarden omdat het hem bekwamere arbeiders levert etc. Alle standpunten zijn denkbaar, maar het essentiële is, dat bepaalde wereldbeschouwingen de achtergrond kunnen geven voor de meningsvorming.

2. In de Verzorgingsstaat is een dergelijke discussie in principe niet onmogelijk al is de eerbied voor scholing zo groot, dat het nauwelijks decent is, tegen een dergelijk voorstel de stem te verheffen.

Maar er zijn ongetwijfeld een aantal andere aspecten, die door alle deskundigen eendrachtig naar voren zullen worden geschoven. Wat zijn de consequenties voor de werkgelegenheid? Kan leerplichtverlenging evengoed als werktijdverkorting een overschot, dat door automatisering op de arbeidsmarkt kan ontstaan, opvangen? Voor welke beroepen is leertijdverlenging als vooropleiding een voordeel? Hoe is in dit verband de invloed op de reeds aanvaarde industrialisatieplannen op lange termijn? Welke extra-investeringen vraagt het plan en brengt het inderdaad extra-investeringen op een gebied, waar daar ruimte voor en behoefte aan is?

Zo gezien, lijkt in het tweede geval de discussie wetenschappelijk meer verantwoord en getuigend van een juist inzicht in de interdependentie der maatschappelijke verschijnselen. Hoe juist dit inderdaad ook is, het is tevens onmiskenbaar, dat de discussie veel technischer is, het

gaat niet zozeer om wijzigingen van een systeem dan wel om de consequenties binnen een aanvaard systeem.

Maar dat betekent evenzeer - en dit brengt ons naar het opschrift van deze paragraaf - dat de discussie voor alles een technische discussie is. D.w.z. dat niet zozeer het politieke inzicht, dan wel het technisch onderscheidingsvermogen doorslaggevend is. Het is daarom nog zeer wel mogelijk, dat een bepaalde beslissing door de volksvertegenwoordiging, b.v. op politieke gronden wordt afgewezen, terwijl men kan aantonen, dat zij op technische gronden binnen het systeem noodzakelijk is. In dat geval zullen de schaduwzijden der genomen beslissingen zich spoedig manifesteren. De logische consequentie is dan, dat de zaak opnieuw in behandeling wordt genomen, dat de technische argumenten aan kracht hebben gewonnen - gezien de harde les der feiten - en dat alsnog tot de eertijds gewraakte maatregel wordt overgegaan. Doet men dit niet, dan wordt in feite het gehele systeem ter discussie gesteld. Tot dusverre is er echter nog geen land geweest, dat via de volksvertegenwoordiging te kennen heeft gegeven, te willen breken met de eenmaal geïnstalleerde Verzorgingsstaat.

In het bovenstaande is betoogd, dat een aantal vraagstukken zich aan de orthodoxe vorm van politieke discussie hebben onttrokken, doordat zij meer dan voorheen problemen zijn geworden, die, binnen het aanvaarde systeem bezien worden op hun technische merites. Door deze verschuiving van taken binnen het apparaat kan men spreken van een dysfunctie. De politici moeten oordelen gaan vellen op gebieden waar ze niet geheel deskundig zijn. De functionarissen nemen beslissingen met politieke accenten, maar zijn er niet op getraind, die als zodanig te (h)erkennen.

Een nog hinderlijker vraagstuk is echter, dat het zo moeilijk wordt, na te gaan, in hoeverre het systeem inderdaad vereist, bepaalde vraagstukken als technische opgaven te stellen.

Men kan zich voorstellen, dat er maatregelen zijn, die ook in de nieuwe situatie wel degelijk politieke aspecten hebben, maar dat hun aanvaarding of verwerping kan geschieden met een niet gerechtvaardigd beroep op de eisen van het systeem. Men dient door en door vertrouwd te zijn met de politieke, sociale en economische machinerie van de Verzorgingsstaat om met enige autoriteit over de elasticiteit en opnamecapaciteit ervan te kunnen spreken. Daarvan hangt ook af, welke speelruimte men voor politieke ‘afwijkingen’ wil laten. M.a.w. het al of niet toegeven aan politieke prioriteiten is mede een kwestie geworden van technisch inzicht in het vigerend sociaal-economisch stelsel. Niet het politiek beginsel, maar het administratief of beroepstechnisch inzicht kan meer dan ooit doorslaggevend zijn.

Adviezen zullen zodoende meer en meer gegeven worden door experts. Experts zijn de deskundigen van het systeem. Waar hun positie en invloed afhankelijk is van de aanvaarding en bloei van het systeem, zal hun advies, dat trouwens in principe een technisch advies is, zelden tegen het systeem ingaan. Het beroep op de expert betekent dan ook in het algemeen een vermindering van de autoriteit van de politieke controle.

C. Verminderde wenselijkheid van controle

Vrijwel steeds is de democratische controle op het regeringsbeleid gebonden aan de openbaarheid. De regering dient een voorstel in, het voorstel wordt bediscussieerd en daarna aanvaard of verworpen. Naar hiervoor reeds werd betoogd, kunnen hierbij onderwerpen zijn, die in de gegeven context een administratief karakter hebben en waarvan de doorvoering door de deskundigen ten departemente ten zeerste wordt aangeraden. In zulke gevallen is het - onvoorziene intermezzo's daargelaten - zeer waarschijnlijk, dat de voorgestelde maatregel, eventueel in min of meer gewijzigde vorm, van kracht wordt.

In zo'n situatie kan het geschieden, dat de betrokken partijen zich gaan voorbereiden op de gevolgen van de te verwachten regeling. In een aantal gevallen is dat niet anders dan een gezonde aanpassing van het particuliere aan het overheidsinitiatief. Men kan zich b.v. voorstellen, dat een aantal vissers, wetende dat een bepaald bedijkingsproject met grote kans van slagen aan de volksvertegenwoordiging zal worden voorgelegd, van tevoren hun zoons aanraden hun bestaan niet in de visserij te zoeken.

Er is echter ook de mogelijkheid, dat voorwetenschap omtrent een te verwachten regeringsmaatregel door particulieren met acties wordt beantwoord, die het effect der ingreep kunnen schaden of zelfs te niet doen. Een ieder weet, dat het bij de huidige stand der techniek minder dan ooit zin heeft, oorlogsverklaringen van tevoren in het parlement ter discussie te stellen.

Maar men hoeft niet naar een dergelijk exceptionele situatie te verwijzen; in de Verzorgingsstaat zijn er legio voorbeelden om duidelijk te maken, dat een dergelijke bediscussiëring van economische onderwerpen eveneens funest kan zijn. Stel, dat de overheid de consumptie van een bepaald product wil afremmen door het invoeren van een prijsverhoging. Wordt dit van tevoren genoegzaam bekend, dan zullen vele particulieren zich trachten te dekken door extra voorraadvorming, die tot consumptiestimulering i.p.v. tot afremming kan leiden. Op dezelfde wijze kan bediscussiëring van de invoering van een distributiestelsel een averechtse uitwerking hebben.

Het duidelijkste voorbeeld is wellicht dat ener discontoverhoging. Indien een discontoverhoging van tevoren bekend wordt, leidt het tot verhoging i.p.v. tot verlaging der gewenste credietneming. Al deze maatregelen nu kunnen worden gekenschetst als administratieve ingrepen. Zij kunnen op grond daarvan aan de kamerdiscussie worden onttrokken, met als zeer goede technische reden, dat slechts een verrassende aankondiging volledig het gewenste effect kan sorteren. Meent de volksvertegenwoordiging, dat er politieke aspecten in de maatregel schuilen, dan kan zij alsnog de zaak achteraf ter discussie stellen. Nu is dit achteraf meestal niet zo'n eenvoudige zaak. Vaak is reeds een omvangrijke administratieve machinerie in werking gesteld en bovendien vereist afschaffing vaak een even grote geheimhouding vooraf als de inwerkingstelling.

In vele gevallen zal men dan ook zelfs bij principiële twijfel om technische redenen de zaak op zijn beloop laten[22].

§ 6. *Nogmaals de spanning tussen structuur en functie*

In een democratisch bestel wordt van de personen, die met het beleid belast zijn verwacht, dat zij betrouwbaar en bekwaam zijn.

Betrouwbaar betekent hier, dat hun verkiezing de uitdrukking is van de wens van de kiezers om een bepaald programma te zien verwezenlijkt of gehandhaafd. Deze eis van betrouwbaarheid weegt des te zwaarder, naarmate er meer, des te lichter naarmate er minder verleidelijke alternatieven voor de beleidsvoerders zijn.

Bekwaam betekent hier, dat de beleidsfiguren over de capaciteiten beschikken, het programma waaraan zij zich gebonden hebben ten uitvoer te brengen. Het is een zwak der democratie dat zij bij diverse gelegenheden gedwongen is geweest, een bepaalde politiek te doen uitvoeren door een man die de tweede keus in bekwaamheid vormde, omdat de allerbekwaamste niet aan de eis der partij-Angehörigkeit voldeed[23].

Maar zolang een beleid werkelijk een politieke keuze uitdrukt, is er hier geen andere mogelijkheid. Het is juist het besef, onderweg te zijn, de wetenschap, dat er een aantal politieke keuzen gedaan moet worden, die tot de speciale oplossing der democratie heeft geleid. Zijn er in feite geen politieke keuzen in het vooruitzicht, dan heeft het geen zin meer, bekwaamheid aan betrouwbaarheid op te offeren.

Vanouds heeft het democratisch bestel trouwens al het inzicht gehuldigd, dat een aantal belangrijke posten in het overheidsapparaat in feite meer aandacht vroeg wat de bekwaamheid, dan wat de betrouwbaarheid der bezetting aanging. De waterschappen, de spoorwegen, de posterijen, de mijnen, ja zelfs het leger zijn veeleer gebaat met een

administratief technisch goed beheer dan met een politiek verantwoord beleid.

Om der wille van deze zaken had - bij wijze van spreken - de democratie niet behoeven te worden gecreëerd.

Maar in de Verzorgingsstaat komt dit oorspronkelijke randverschijnsel plotseling veel centraler te staan. Economische zaken, sociale zaken, financiën, landbouw en maatschappelijk werk, zijn in het kader van de Verzorgingsstaat, d.w.z. door de aanvaarding van een bepaald sociaaleconomisch systeem verschoven in de richting van politieke naar technische ministeries.

De beleidsbeoordeling door de volksvertegenwoordiging is daarin meegegaan. Er is geen essentiële discussie over in hoeverre de Verzorgingsstaat bezig is, verwezenlijkt te worden. Men is het er gauw over eens: er wordt gebouwd aan de Verzorgingsstaat. Men kan van mening verschillen over prioriteiten en over tempi, maar dat blijven technische discussies: Is het al tijd voor een loonronde? Moeten de investeringen wat worden afgeremd? Is er speling genoeg voor een iets vrijere loonvorming?

En hiermee is de nieuwe spanningssituatie gegeven.

Zo goed als het gevaarlijk is, om politieke beslissingen te laten nemen door administrateurs, is het zinloos om administratieve beslissingen te laten nemen door politici.

Het gehele controle-apparaat voor het binnenlands beleid heeft als democratisch apparaat slechts zin, als er inderdaad sprake is van beleid, van politieke keuze.

Waar dit niet meer zo is, zou democratie een verkwisting zijn, een inschakelen van betrouwbaren, waar de inschakeling van bekwamen mogelijk zou zijn. Daargelaten, dat het parlement zeer nuttig kan werken bij ernstige technische storingen in het bestuursapparaat en bij persoonlijke spanningen waarbij het bestuursapparaat niet voldoende zelfreinigend kan optreden. Het gehele parlement zou hiermee in een moeilijke situatie komen.

De kamerleden zijn gekozen om een partijprogram te verdedigen, dat niet meer verdedigd hoeft te worden. Zij worden geacht technische kennis te bezitten, waarvoor zij niet gekozen zijn. De partijen hebben getracht dit probleem op te lossen, door bepaalde kamerleden tot specialisten te maken. Zij maken zich dan de nodige technische bekwaamheid eigen, om op het niveau van de regeringsspecialisten te kunnen denken. Hun advies wordt door de partijgenoten als doorslaggevend aanvaard en de partij stemt, zoals de deskundige aanraadt. Hun deskundigheid is echter geen politieke, maar technische deskundigheid. De partij brengt - hem volgend - geen politiek, maar een technisch oordeel uit. Het

onderhoud tussen Kamer en regering is dus op het gebied der Verzorgingsstaat een technische discussie geworden.

Later wordt beargumenteerd, hoe zeer de volksvertegenwoordiging daardoor aan zeggingskracht heeft ingeboet. Hier zij eerst geanalyseerd, in welke eigenaardige verhouding het kamerlid hierdoor tot zijn kiezers is komen te staan.

In het Nederlandse kiesstelsel is hij gekozen, omdat hij tot een partij behoorde, die hem hoog genoeg op de candidatenlijst had geplaatst. Zijn keuze is dan ook geheel te verklaren uit de trouw van een bepaalde groep kiezers aan een partij.

Van een persoonlijke relatie kiezer-gekozene is slechts bij uitzondering sprake. Maar zijn kameractiviteit is op het hier geanalyseerde gebied nauwelijks nog uitdrukking van een partijprogramma, maar veeleer de werspiegeling van een bepaalde specialistische kennis. Natuurlijk kan die politiek gekleurd zijn, maar in vele gevallen zal zijn instemming of afkeuring ter zake van een regeringsvoorstel niet meer bepaald worden door de flauwe politieke contouren van het voorstel, maar door de essentiëlere vak-technische aspecten.

Scherp gesteld betekent dit, dat hij is gekozen op grond van partijpolitieke beginselen, maar dat zijn eigen feitelijke keuzen op het gebied van de binnenlandse 'politiek' gedaan worden in de trant van de volksvertegenwoordiger in de corporatieve staat. Die situatie maakt het voor de kiezer moeilijk, het partijbeleid in Kamer en regering te beoordelen; ze maakt het evenzeer voor kamerlid en minister moeilijk, zich in hun beleid tegenover de kiezer verantwoord te weten. De politieke ratio achter hun keuze is in vele gevallen slechts een zeer vage raadsman bij het uitvoeren of beoordelen van het beleid.

Het democratisch apparaat ontleent zijn zin aan de overtuiging, dat de ontwikkeling der samenleving berusten moet op de beleidskeuze der leden. In een situatie, waarin die ontwikkeling - politiek gesproken - schijnt stopgezet, behoeven geen beleidskeuzen worden gedaan. De democratische structuur beantwoordt dan niet meer aan de nieuwe situatie.

Het krampachtig vasthouden aan het democratisch ritueel in een situatie, die er niet meer om vraagt heeft tot gevolg dat:

1. Het democratisch proces wordt bedreigd ontwaard te worden, ook waar het nog wel zin heeft.

2. Op het gebied van actie van de Verzorgingsstaat als een onderstroom zich nieuwe beleidsvormen gaan ontwikkelen.

Het is deze stroom, die in het volgende vooral om aandacht vraagt. Wat men bij bestudering ervan vooral voor ogen moet houden is de vraag, of de Verzorgingsstaat inderdaad geen politieke vraagstukken kent, of dat zij ze nog wel heeft, maar ze heeft vermomd in een technisch gewaad.

Eindnoten:

1 Zie Heilbronner, R.L.: *The Great Economists*, Londen 1955.

2 Keynes, J.M.: *Economic Possibilities for our Grandchildren*, N.E.A. oct. 1930,

3 Mijn beeld van deze klassieke economie is vooral gevormd door:
Cannan, E.: *A Review of Economic Theory*, 1929.
Hutchison, T.W.: *A Review of Economic Doctrines*, Oxford 1953.
Heilbronner, R.L.: *The Great Economists*, Londen 1955.

4 F. van Heek, Klassen- en standenstructuur, Leiden 1948, p. 12 en p. 22. Voor kennisneming van de modernere economische opvattingen is geraadpleegd (behalve de voornoemde):
Lerner, A.P.: *The Economics of Control*, New York 1944.
Little, I.M.D.: *A Critique of Welfare Economics*, Oxford 1950.
Baumol, W.J.: *Welfare Economics and the Theory of the State*, Londen 1952.
Dahl & Lindblom: *Politics, Economics and Welfare*, New York 1953.
Tinbergen, J.: *Economic Policy*, Amsterdam 1956.
Hartog, F.: *Democratie en economische Planning*, Leiden 1959.
Zijlstra, J.: *Economische Orde en Politiek*, 1956.
Een meer sociologisch accent hebben:
Galbraith, J.K.: *The affluent Society*, Londen 1958.
Bednarik, F.: *An der Konsumfront*, Wenen 1958.
Packard, V.: *The Waste-Makers*, Londen 1961.
Zahn, E.: *Soziologie der Prosperität*, Keulen/Berlijn 1960; zie hierover ook Feitsma, H. en Lulofs, G.J. in de Soc. Gids 1961, p. 187.

5 Beveridge op. cit. p. 29.

6 Zoals de conservatieven in Engeland na de regeringsovername soms tot hun ergernis moesten constateren:
These facts - the arrival of full employment, its association with creeping inflation, its encouragement of excessive wage advances, and the effect of all this on Britains vulnerable external position - would alone be sufficient to force any government to take a much more positive view in the past of the desirability of current wage developments within the context of national economic policy. The pressure of facts however is further reinforced by the present structure of policy formation. Although the socialist government relied on direct controls and qualitative central planning, whereas the Torygovernment relies on monetary discipline and a freer marketeconomy, the conceptual framework within which is decided, has not altered. The econometricians of Great Georgestreet may now be kept on a shorter chain than they were in the heydays of the Central Economic Planning Staff, and Mr. Butler may express qualitative hopes where Sir Stafford Cripps used to give quantitative forecasts, but the same balancing of the various sectors of demand and supply underlay the 1955 budget as underlay the 1949 budget. And in striking a balance the Chancellor is forced willynilly to take some view of the desirable level of wageincomes - and thus the acceptable rate of wageincreases. The formulation of a view on the desirable level of wageincomes is an unavoidable part of policymaking within the Keynesian framework. - *National Wages Policy* - James Driscoll. Bow group publication Sept. 1955.
De conservatieven zien ook geen duidelijke politieke scheidslijn.
.... Many of the bitterest arguments have been resolved.... All the same one by one a dozen or more issues have been hammered on the parliamentary anvil into accepted shape....
All this of course is to the good for both parties for parliament and for the country. Yet one can readily understand the despair of those who see in these centripetal tendencies a threat to what Sir Winston Churchill once called ‘the symmetry of partyrecrimination’.

7 Men denke aan de in 1960 opgetreden controverse Zijlstra - Bruijns-Slot. Hiermee is niet gesuggereerd, dat de invloed volstrekt eenzijdig is. Zo kan het goed functioneren van de nationale economische huishouding afgeremd worden door een te overspannen arbeidsmarkt. Hte is mogelijk, dat de overheid, door het verkorten van de diensttijd of een dergelijke maatregel de situatie zou kunnen verlichten, maar b.v. in het vooruitzicht van nabije verkiezingen niet het risico wil lopen, politiek verlies te lijden, door een tijdelijk oplopen van het werkloosheidspercentage. Hier beïnvloedt het politieke denken het economische en niet omgekeerd.

8 Men zie de behandeling van dit thema bij Max Weber in Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus (In: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, Tübingen 1947, p. 17 e.v.) en bij Simmel, G., *Philosophie des Geldes* (Leipzig 1900) en niet te vergeten, *The Organizationman*, Whyte, W.H., New York 1956, Hfdst. II.

9 Over de National Health Service zie Titmuss, R.M., *Essays on the Welfare State*, hfdst. 9 en 10, met uitgebreide literatuurverwijzing. Voor de ontwikkeling in de V.S. is ook interessant het

desbetreffende hoofdstuk in Kelley, S., *Professional Public Relations and Political Power*, Baltimore 1956.

10 Wat betreft het nieuwe schoolsysteem: Michael Youngs toekomstroman, hoewel geen wetenschappelijk werk in de strikte zin des woords (*The Rise of the Meritocracy*, Londen 1958) geeft toch in de voetnoten goede literatuur. Ook hier dient men voor ogen te houden, dat het niet alleen gaat om een streven naar sociale rechtvaardigheid. Het Barlowreport (*On Scientific Manpower*, Londen, 1946) en misschien nog wel meer de berichten over de ontwikkeling van het onderwijs in de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, alarmeerden de natie en dreven haar in de richting van een onderwijssysteem, dat betere garanties bood voor het optimale gebruik van het nationale intelligentiereservoir.

11 Leerrijk is in dit opzicht de brochure van Harvey, A., *Casualties of the Welfare State* (Fabian Tract 321).

12 Krantz, D.E., Vercruijsse, E.V.W.: *De jeugd in het Geding*, Amsterdam 1959. In hoeverre in Nederland voor de oorlog al een generatieprobleem bestond, kan mede worden bestudeerd aan de hand van Harmsen, G.J., *Blauwe en rode Jeugd*, Assen, 1961.

13 Wat de rol der vakbonden betreft, interessant materiaal bij Clegg, H. e.a. *Trade Union Officers*, Oxford, 1961.
Voor het Nederlandse maatschappelijk werk een sociologisch zeer relevante verhandeling bij Milikowski, H. Ph., *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid*, Arnhem, 1961.

14 Zahn, E., *Soziologie der Prosperität*, Düsseldorf, 1960, p. 116 e.v.

15 Een helaas te schaars voorbeeld van goede voorlichting:
De Nederlandse Kiezer, Staatsdrukkerij, Den Haag, 1956.

16 Literatuur over dit onderwerp bij Thoenes, P., De Kiezer in drie zetten mat, Wetenschap en Samenleving, dec. 1961, p. 159.

18 De steeds toenemende gecompliceerdheid van de te nemen maatregelen gaf ook in ons land aanleiding tot het instellen van talrijke staatscommissies en permanente colleges van advies, bestaande uit specialisten en practici. (Ned. Bestuursrecht, 1932, p. 106-111). Ongemeen werd daardoor de positie der Regering t.o.v. de Staten-Generaal versterkt. Scholten, L.W.G., Iets over de frequentie van extraparlementaire kabinetten, A.R. Staatkunde (3 mnd. 1931, p. 53). Geciteerd bij de Jong, J.J., *Politieke organisatie in W.-Europa na 1800*, Den Haag, 1951, p. 337, zie ook p. 404 e.v.
Ook in Engeland is de discussie hierover volop op gang. Zo schreef Robson al in 1947:
One important result of this development is clear beyond doubt: namely that the administrative departments of the state have acquired an immense accession of power. Despite the fact that parliament places annually upon the statutebook an everincreasing burden of legislative output it is nevertheless true to say that the centre of gravity in English government has shifted from legislation to administration during the past half century and the hegemony of the executive, whether we like it or not, is an accomplished fact... The delegation of legislative power by parliament to administrative agencies in general and to the great departments of state in particular, is now one of the commonplaces of English political life. *Justice and Administrative Law*, W.A. Robson, Londen 1947, p. 31.
Veel verschuift naar het administratieve apparaat:
Sixteen (royal commissions) have been appointed since 1944 and the legislative successrate of the reports so far published has been surprisingly high: Equal Pay, Population, Justices of the Peace, Awards to Inventors, Press, Betting Lotteries and Gaming, Capital Punishment, Taxation of Profits and Income, Marriage and Divorce, Scottish Affairs, Civil Service, Mental Illness and Mental Deficiency, Common Land, Doctors and Dentist Renumeration, Local Government in Greater London, Police. McGregor, O.R., Social Facts and the Social Conscience. In: 20th Century, May 1960, p. 389.
Wat Macleod doet verzuchten:
Behind for example, the White Papers on local government reform and finance lie many months - or even years - of detailed study in cabinet and cabinetcommittees and by the minister chiefly responsible. But not a whisper of this work can be given outside ministerial cycles until the result can be laid before parliament. It is not easy therefore, in these circumstances, to operate the twowaymovement of ideas....
Macleod in The political Divide in *The Future of the Welfare-state*, op. cit. p. 16. Over de overgang van politiek naar techniek in Frankrijk bij het tot stand komen der vijfde republiek. Bremme, G.: *Freiheit und Soziale Sicherheit*, Stuttgart, 1961, p. 224:

Ohne jede Verankerung in der politisch-sozialen Grundhaltung, ohne Verarbeitung der Stellungnahme der Konsultativorgane und interessierten Gruppen stellen demgegenüber die sozialpolitischen Massnahmen von 1959 das Werk fachlich geschulter Verwaltungsfachleute, Absolventen der 'Ecole Nationale d'administration' oder anderer Experten dar. Da diese neue Elite jedoch an Stelle der politischen Lösung von Problemen die 'technische' Methode setzt droht auch der Sozialpolitik und -gesetzgebung die Gefahr ihres ethischen Grundhaltes beraubt und zu einem rein technischen Instrument in der Hand des Staates zu werden.

19 De ontwikkeling in Engeland mag hier als voorbeeld worden aangehaald. De situatie daar is bijzonder typerend omdat er een levendig besef bestaat, in de Verzorgingsstaat te leven, terwijl er daarnaast een grote en oprechte politieke belangstelling valt te constateren. Bovendien is de gegeven politieke structuur met twee grote partijen duidelijk; voorzover er felle tegenstellingen waren, zouden die daarin herkenbaar moeten zijn. Tenslotte is het een dankbaar beeld, omdat er, meer dan b.v. in Nederland, een publieke discussie op hoog niveau, b.v. in de publicaties van de conservatieve Bowgroup en de socialistische Fabiansociety over dit onderwerp aan de gang is.
Natuurlijk erkennen ook die politici niet gaarne, dat ondanks het bovenstaande ook daar weinig leven in de brouwerij valt te bespeuren.
Ongetwijfeld schrijft men nog druk over de Welfare State: Alexander, W.A., Leiden 1957, Robson, W.A., Londen 1956, en *7 Oxford Lectures on the Future of the Welfare State*, Oxford 1958. Maar het past alles niet meer in de politiek. Zo zegt Titmuss, in een moedige poging het socialisme leven in te blazen:
The last decade has also witnessed a demonstration of the effectiveness of the myth as a motive force in British political beliefs and behaviour. Chief amongst these has been the myth of the 'Welfare state for the working class'. This has had a number of consequences. Reinforced by the ideologies of enterprise and opportunity it has led to the assumption that most - if not all - of our social problems have been or soon will be - solved.... In short it is coming to be assumed that there is little to divide the nation on homeaffairs, except the dreary minutiae of social reform, the patronage of theatres, the parking of cars and the effectiveness of corporal punishment.
Maar.... These officeholders of power will not see - for it is not after all, their purpose or business to see - that one of the most important problems of the future will centre round the socially effective use of rising national incomes and not the technical running of this or that part of the economic system.
Zo doet hij een energieke poging aan te tonen, dat de conservatieven toch bedriegers zijn. De schurken zijn vooral de verzekeringsmaatschappijen, die een enorme macht vertegenwoordigen en aan niemand verantwoordelijk zijn. Titmuss, R.M.: *The irresponsible society*. Fabian tract 323, Londen 1960.
Maar het geheel van een afstand beziend, merken Dahl en Lindblom reeds op: For all their contributions to our understanding of economic organizatios, Schumpeter, Hayek, Lippman, Mises, and a host of socialists or planners like Jay, Beckwith, Lorwin, Landauer, Lange and Mannheim (to say nothing of the older doctrinaire socialists and communists) are to various degrees enmeshed in the now vanishing tradition of the great 'isms'. The grand alternatives they envision are the ignes fatui of Right and Left alike. Capitalism is now hardly more than a name stretched to cover a large family of economies in which distant cousins, it is true, resemble one another, but no more. Socialism once stood for equality: but income and inheritance taxation, social security and other techniques of 'capitalist' reform have destroyed its distinction. And in the eyes of socialists themselves, public ownership of industry is now simply an implement in everyones tool kit for economic reform. Socialism has lost its unique character.
Vooral de Labourparty heeft het hierdoor moeilijk.
Bernard Crick analyseert dit zeer juist in 'Some reflections on the late elections' (Public Law, Spring 1960).
En wat in Engeland Crosland, A. (*Can labour win?*, Fabian Tract 324, Londen 1960) en Titmuss hoofdbrekens bezorgt over 'the future of the left' in 'the land of Hope and Tory', doet het bij ons in Nederland den Uyl, J.M. (Socialisme en Democratie, oct. 1959) en dezelfde en de Kadt, J. in *Vrijheid en Gelijkwaardigheid in de Welvaartsstaat*, Dr. Wiardi Beckmanstichting, 1957 en Burgers, J.H.: Het Socialisme op zoek naar zichzelf, Holl. Weekblad, 23 dec. 1959.
Weliswaar blijven ons de conservatieven het antwoord schuldig (tenzij men bij Ponsioen en Veldkamp: *Welzijn, Welvaart en Geluk*, het hoofdstuk over de moderne democratie als zodanig

wil beschouwen), maar de situatie is verder vrijwel het zelfde. De kwaal is echter internationaal. Zie Lipset, S.M., *Political Man*, N.Y. 1960, p. 404.

20 Behalve natuurlijk Hayek en Popper, Wilhelm Röpke, *The social Crisis of our Time*, Londen 1950.

21 Het is merkwaardig hoe gemakkelijk men b.v. in Engeland Youngs boek heeft afgedaan, door te zeggen, dat het eigenlijk toch maar een roman is. Of meent men, dat het onderwerp niet meer actueel is, nu er geen Labourgovernment meer is?

22 Misschien is er in de moderne democratie zelfs sprake van een mentaliteitsverandering, aan te duiden als een verminderde gretigheid om te controleren. De aanleiding daartoe gaat eigenlijk de historische context van de Verzorgingsstaat nogal ver te buiten. Maar het volgende geluid is toch belangrijk genoeg om althans in voetnoot te worden vermeld. De localisatie in de V.S. doet aan het belang voor de Europese situatie weinig af:

... One of the most striking features of Western society to-day is the vital and ubiquitous role of hierarchical processes. This might not be striking at all if the fact did not run flatly counter to some of the ideology, and much of the ethos, of democracy. Such a conflict between ideals and reality is particularly evident in the United States. Though perhaps wrong in detail, Jefferson was right in principle in insisting that equality of power required an agrarian society. He correctly foresaw that an urban society would lean heavily on hierarchy. Because Americans accepted his conclusions but not his sociological premises, we in this country have had to embrace two unreconciled ideologies, one for public declamation, the other for private use. The one is radically egalitarian and if pursued would demand a revolutionary transformation in the whole structure of our present society, the other is radically hierarchical and its pursuit has in fact led to a revolutionary transformation of the whole agrarian structure of society that prevailed before the Civil War.

Modern America stands in blunt contrast to the pre-Civil War agrarian society within which radical democracy became the accepted creed. Wherever one turns today he finds people participating in and acutely dependent upon powerful hierarchical processes often operating in organizations gigantic in size and scope. Corporations, trade unions, government agencies, party organizations, political machines, lobby groups, professional associations, specialized organizations speaking for veterans, farmers, or businessmen, some churches, many large universities - through all these, hierarchical relationships play in the lives of ordinary people a decisive part that Jefferson in 1800 or Jackson in 1830 would have said was irreconcilable with democracy and hardly distinguishable from tyranny. Some of the organizations have a greater membership than many of the states and cities of Jefferson's day; some possess assets and liabilities greater than those of the federal government of that time; many manipulate rewards and deprivations more powerful and comprehensive in their effects than those of any unit of government in 1800. Jackson fought the Second Bank of the United States because of a profound conviction that large private organizations through which a few exercised control over the many were intolerable in a democratic order. But the Bank was puny beside the giant hierarchies of modern American life.

Politics Economics and Welfare. Dahl en Lindblom, op. cit. pp. 230-233.

Zie ook Van de Vall, M., De machtsstructuur van de Welfarestate. (Socialisme en Democratie, sept. 1960) en de Jong, J.J., *Politieke organisatie in West-Europa na 1800*, Den Haag 1951, p. 273-274.

23 Barker op. cit. Book VI. Historisch bij Namier, L., *The Structure of Politics at the Accession of George III*, Oxford 1957, p. 205.

VIII. Vervreemding

Ohne Dienstboten keine Kultur.
Treitschke.

Samenvatting

Vervreemding wordt door de meeste auteurs gezien als een belangrijk begeleidingsverschijnsel van de moderne samenleving. Het is echter niet eenvoudig aan te duiden, in hoeverre het nu juist in de Verzorgingsstaat een eigen gezicht zou hebben.
Zoals het reeds bij Marx een rol speelde in het economisch proces, zo doet het dat nu ook, zij het dat het terrein zich uitgebreid heeft tot dat der product-klant relatie. Als zodanig is het belangrijk in de Verzorgingsstaat, maar niet daar alleen. De vervreemding in het politieke vlak hangt verder samen met het prevaleren der secundaire systemen. Natuurlijk zijn ook die niet alleen in de Verzorgingsstaat overheersend.
Maar het is onmiskenbaar zo, dat ze vooral een grote rol kunnen spelen in dat type geleide samenlevingen, waarvan de Verzorgingsstaat er één is. In het kader der tegenstelling tussen centrale organen en regionale of traditioneel onafhankelijke lichamen kunnen zich langdurige spanningen ontwikkelen, die bedenkelijk opschuiven naar het vlak der absolute vervreemding. En de vervreemding wordt tenslotte juist in die Verzorgingsstaat actueel, omdat het in de daar heersende ideologie plotseling als eeuwig en onontkoombaar gesteld kan worden.

§ 1. *Algemeen*

Vervreemding is hiervóór gedefinieerd als het in onderschikkend verband samenwerken van groepen die onder verschillende postulaten staan[1].

Eén dezer groepen ervaart het eigen postulaat als het superieure en daarmee is de basis gelegd voor de vorming van een maatschappelijke elite. Ofschoon de hier gekozen definitie enigszins afwijkt van de meestal gegevene, die een meer sociaal-psychologisch gewaad hebben en zich toespitsen op de relatie van het individu met zijn omgeving, zijn vrijwel steeds de voorbeelden, die daarbij gegeven worden, ook te vatten onder de hier te geven omschrijving. Zeker is dat het geval met de vrij verwante opvatting van Freyer[2].

> ‘Einige, die von dem Vordersatz überzeugt sind, ziehen für die Gegenwart und für alle absehbare Zukunft diese Konsequenz.
> Ein grosser Teil der bedeutsamen Literatur der letzten Jahrzehnte hat sich der Aufgabe gewidmet, die hoffnungslose Gefangenschaft des Menschen im zivilisatorischen Apparat und sein Scheitern in der Freiheit zu

registrieren und über die Logik der fortschreitenden Entfremdung unerschrocken nachzudenken.

> Das ist nicht nur Sensationsmache (obwohl auch die unterläuft), es ist auch der Versuch einer unfrisierten Bilanz. Jedenfalls wird man vielen, die sich in die Entfremdung vertieften und dann wohl auch auf sie fixierten, nicht die Ehrlichkeit absprechen dürfen, und man wird ihnen sogar zugestehen müssen, dass sie einige Auswege des Optimismus mit vollem Bewustsein ausgeschlagen haben; zum Beispiel den, dass die Humaniora als Bildung und als Gesittung, als Ausfüllung der Geselligkeit, als heimischer Bücherschrank und als Kult der grossen Meister auch zwischen Stahlmöbeln und sogar in der Werkhalle wohl am Platze und jederzeit möglich seien. Ferner den, dass Menschlichkeit und Nächstenliebe überall bewährt werden können, warum nicht auch am Fliessband und im Neonlicht des Grossbüros?'[3]

Het algemene, maar eigentijdse kader waarin de vervreemding hier gebracht wordt is zeer wel te introduceren als de spanning tussen de postulaten van het primaire en het secundaire systeem.

Freyer zelf vat daar de andere opvattingen ook onder, al is hij van de realiteit van hun oplossingspogingen niet overtuigd.

Maar met de inpassing van het hier gegeven begrip in het ruimere - zij het eigentijdse - kader, is in concreto nog niet veel gewonnen. De vraag die men stellen kan is, of deze vervreemding dan ook in de Verzorgingstaat een eigen gezicht heeft; anders dan b.v. bij een eventueel optreden in de liberale of socialistische samenleving.

In de eerste plaats moet dan geconstateerd worden, dat vervreemding in de Verzorgingsstaat veroorzaakt wordt door een aantal factoren die, zonder dat ze nu als exclusief typerend worden gezien, vrij essentieel, althans zeker niet zo maar toevallig zijn.

In Kahler's 'The Tower and the Abyss'[4] wordt de rol van het geld, de collectivisering, de technologie, de rationalisatie en de indirecte communicatievorm genoemd als beïnvloedende factoren.

En vooral de invloed van de functionalisatie (eigenlijk nog steeds onovertroffen gekarakteriseerd in Mannheims begrip functionele rationalisatie). Zo zegt Kahler:

> The perfect legitimate question, 'Who are you?', which has come to be taken as an almost personal assault, is usually answered with a description of ones work while a feeling of emptiness and falsehood, a feeling that one has not given an answer to the question usually remains. Identification of ones function is the admittance ticket granting the right to exist. And so people tend more and more to touch each other with that externally established functional part of the self, that part of the self, that has the right to exist, while their individually human parts for which no legitimate place is provided in our social structure, become increasingly isolated unrelated and alienated from each other[5].

Het elkaar en zichzelf zien als functionaris, zat Marx reeds dwars en is als zodanig dus niet nieuw, al kan men vermoeden, dat het in de

Verzorgingsstaat in geïntensiveerde vorm optreedt, omdat dit systeem, om goed te kunnen werken zo weinig aan het toeval of de natuur kan overlaten; er moet zoveel georganiseerd en, wat hier vooral steekt, zoveel gemanipuleerd worden. Een van de meest gemanipuleerde figuren is daarbij wel de klant, het speciale zorgenkind van de Verzorgingsstaat.

§ 2. *Economisch*

In de relatie van de koper tot zijn product valt daarbij meer dan vroeger op dat:

1. De producent de koper niet meer kent. Natuurlijk was dat zelfs in Marx' tijd al een steeds duidelijker trek van de kapitalistische productiewijze, maar deze eigenschap is, en dat zeker niet alleen in de Verzorgingsstaat, steeds sterker geworden. Tot op de huidige dag zet het proces zich voort, gedemonstreerd in het verdwijnen van plaatselijke bakkers, brouwers, kleermakers, aannemers en reparateurs.
2. De koper het product niet kent. Materiaalkeuze en productiewijze zijn zodanig, dat de consument bijzonder moeilijk kan beoordelen wat het product waard is, en wat er een redelijke prijs voor zou zijn. Dit geldt niet alleen voor bijzonder ingewikkelde apparaten als auto's radio's etc., maar reeds voor basisproducten als brood en melk.
   Voor het hebben van een zekere kwaliteitsgarantie wordt hij meer en meer gedwongen, terug te vallen op de slechts betrekkelijke zekerheid van het kopen van een goed merk.
3. De koper de verkoper niet kent. Het kopen van de honkvaste buurtbewoner in zijn buurt of dorp neemt verhoudingsgewijs af; hij koopt meer in centrumbedrijven met een sneller wisselende personeelsbezetting[6].

Zo goed als achter het Marxistische vervreemdingsbegrip in de relatie producent - product uiteindelijk een vervreemding tussen menselijke groeperingen, klassen, schuil ging, zo is er in de huidige situatie achter de relatie koper - product ook een vervreemdingsproces aan de gang, nu tussen kopers en producenten.

Het merkwaardige hierbij is, dat de koper zich machteloos ervan bewust is, dat hij de producent slecht kent, maar dat de producent daarentegen in vele gevallen pretendeert de koper uitnemend te kennen. Soms vertrouwt hij daarbij simpelweg op een verondersteld psychologisch inzicht, soms ook zal hij een beroep doen op een aantal specialisten, die voor hem marktanalyses uitvoeren en advertentiecampagnes opzetten.

Maar ook dan is er sprake van vervreemding, althans in die gevallen, waar n.a.v. analyse en campagne een bepaalde behoefte wordt gesuggereerd en gekweekt.

De producenten en hun apparaat zien dan de kopers als een aparte groep, die min of meer bespeelbaar is.

Zij zien zichzelf als een soort elite, die beschikt over productiekrachten en verkoopstimulerende middelen, die haar een overwicht geven op de productenmarkt, zoals de oude ondernemer een overwicht had op de arbeidsmarkt.

Ongetwijfeld ligt hier een terrein voor nadere studies. Er is hier sprake van een elitegroep, die werkzaam is in de Verzorgingsstaat. Zij is echter niet typerend voor de Verzorgingsstaat in die zin, dat ze elders in socialistische of liberale fases niet, of in mindere mate voor zou (kunnen) komen. Vandaar dat zij hier volledigheidshalve wordt genoemd, zonder echter in het centrum der belangstelling te worden geplaatst[7].

Desalniettemin is deze gehele economische situatie in het kader van deze studie niet zó maar een zijpad. Reeds Bednarik veronderstelde en Galbraith heeft dit uitgewerkt, dat de eigenaardigheden van 'The Affluent Society' consequenties hebben voor b.v. de politieke situatie.

M. van de Vall gaat op deze notie nader in in een voor ons onderwerp zeer relevant artikel: 'De machtsstructuur van de welvaartsstaat', waarin hij o.m. tracht, de invloed van de grotere welvaart op de politieke belangstelling te meten, Het resultaat is bij hem, dat die belangstelling bij handarbeiders daalt en bij hoofdarbeiders stijgt[8].

Evenals hij, maken wij hierom nu de stap naar het dan waarschijnlijk toch verwante terrein der politieke vervreemding.

§ 3. *Politiek*

Weliswaar was reeds in de liberale fase, onder de invloed van moderne productievormen en de daarbij behorende reuzenbedrijven b.v. de invloed van de secundaire systemen bijzonder groot.

Maar daarnaast bestond toch nog, zij het vaak reeds meer als ideaal dan als practijk, de kleine zelfstandige, de onafhankelijke. Hoe bedrukt en bedreigd ook, was zijn categorie nog immer een liberaal Leitmotiv, niet alleen omdat hij later wel eens een grote zelfstandige kon worden, maar omdat de kleine zelfstandige, in zijn onafhankelijkheid als zodanig een positief cultureel fenomeen geacht werd te zijn. Indien men de kwalen van de tijd hekelde, dan kon men daaracher het heimwee beluisteren naar: 'Free enterprise and competitive order'[9].

De Verzorgingsstaat nu, voorzover deze zich zijn kwalen realiseert, zoekt de oplossing veelal in een ander vlak. Als er al spanningen zijn, dan schuilen die - zo wordt wel gezegd - in een onvolmaakte aanpassing aan het secundaire systeem. De sociale wetenschappen zijn er, om hieraan te dokteren. Het secundair systeem is, het door Freyer

gegevene samenvattend, het in elkaar passend geheel van instituties, dat het structurele kader vormt, waarbinnen de vaak overheersend geworden zakelijke contacten worden afgewikkeld.)

> ei den Technikern und Naturwissenschaftlern wird heute das Wort Soziologie gross geschrieben. Bisher, so meint man, haben wir die Beherrschung der Natur organisiert und sind damit ein gutes Stück vorangekommen. Die Beziehungen der Menschen zu einander, die Fragen ihres persönlichen Glücks und ihrer Befriedigung in der Arbeit sind dabei ein Wenig ins Hintertreffen geraten. Mit dem Schuldbewusstsein das man dabei empfindet, verbindet man meist die Gewissheit, dass sich auch diese Probleme als lösbar erweisen werden, wenn man sie energisch anpackt. Man wird die Sozialforschung und den staatsbürgerlichen Unterricht so grosszügig organisieren müssen, dass die blamable Unwissenheit auf diesem Gebiet verschwindet.
> .... Wenn diese Wissenschaft vom Menschen und seiner Soziabilität erst einmal ausgearbeitet und durch Erziehung in dem Grade zum Allgemeingut geworden ist, wie das technisch-naturwissenschaftliche Normalwissen des Zeitalters es längst ist, so müsste es mit dem Teufel zugehen, wenn nicht die meisten Friktionen im sozialen Mechanismus wegfielen[10].

Bovendien zijn in deze vorm van geleide samenleving de secundaire systemen overal aanwezig. (Hoe goed de functionarissen in de Verzorgingsstaat Mannheims wensen naar een ‘planned society’ ook mogen hebben vervuld, zijn verlangen naar vrije sectoren, is wel heel anders verwezenlijkt, dan hij het zich destijds dacht.)

Tengevolge van de erkenning der interdependentie tussen de diverse maatschappelijke sectoren, gecombineerd met de voor het systeem noodzakelijke controle en coördinatie, zijn de organisatorische en regionale ‘eilanden’ in de samenleving door middel van institutionele bruggen meer en meer uit hun isolement bevrijd, of anders gezegd van hun vrijheid beroofd.

In het regeringsapparaat heeft men nationale doeleinden voor ogen, denkt men in termen van een nationale huishouding en maakt men een nationaal plan.

Teneinde deze regeling zo sluitend mogelijk te doen zijn, probeert men zo veel mogelijk factoren, die van invloed zouden kunnen zijn, erin te betrekken. Uit een oogpunt van rechtvaardigheid betrekt men zo goed mogelijk alle landgenoten in de verdeling van lasten en lusten. Maar een onontkoombare consequentie dáárvan is het ineenschrompelen van de autonomie in eigen kring. Dit geldt voor gemeenten, streken en provinciën, maar evenzeer voor bedrijfstakken en beroepsstanden. De groeiende interdependentie der verschijnselen en de groeiende behoefte aan en mogelijkheid tot coördinatie verminderen de mogelijkheid tot locaal initiatief.

Op zichzelf heeft dit nog niets met vervreemding te maken. Maar een dergelijk coördinatie- en centralisatiestreven wordt vaak vanuit het

centrum anders beoordeeld dan vanuit de randgebieden. Voor het centrum is het randgebied een deel van een groter geheel. Daarin heeft het een functie en daar dient het zich naar te richten.

Het randgebied erkent dit beginsel wel, maar heeft daarnaast andere belangen te verdedigen en huldigt dikwijls andere inzichten, omdat het zichzelf niet alleen als randgebied, maar ook als (sub-)kern ziet.

Zodra plaatselijk wenselijk geachte initiatieven worden uitgesteld of afgelast vanwege prevalerende belangen op een verondersteld hoger niveau, dan wordt dit hogere niveau door de plaatselijk geïnteresseerden ervaren als een vreemde macht, die misbruik maakt van haar positie. En naarmate om der wille van een centraal planmatig beleid dergelijke ingrepen vaker voorkomen, wordt het vervreemdingsbesef schrijnender.

Een sprekend voorbeeld van een dergelijke ontwikkeling vindt men in Nederland om de z.g. ontwikkelingsgebieden.

Op grond van een aantal centraal vastgestelde criteria is een aantal Nederlandse gemeenten tot ontwikkelingsgebied verklaard. Alhoewel de aanduiding ‘onderontwikkeld’ op zichzelf weinig eerzaam is, was zij wel lucratief. De centrale overheid was bereid op een aantal gebieden tegemoetkomingen te verlenen, om de ontwikkeling te stimuleren. Een onvermijdelijk gevolg was, dat een aantal ondernemende burgemeesters van evenmin welvarende aangrenzende gemeenten zich tot de Overheid wendde, die daarop antwoordde, dat zij niet voor hulp in aanmerking kwamen, omdat zij niet voldeden aan de daartoe gestelde voorwaarden. Dit laatste argument maakte weinig indruk; de locale nood werd niet minder door het feit, dat men nationaal andere maatstaven meende te moeten aanleggen. Dit vraagstuk wordt des te pijnlijker naarmate de mogelijkheid om locale noden uit locale belastingmiddelen te bestrijden geringer wordt.

In principe ligt hier een politieke spanning. Als zodanig is zij echter nog niet tot het politieke bewustzijn doorgedrongen. Zij zou natuurlijk geïnterpreteerd kunnen worden als een onderdeel van het liberale verkiezingsprogramma, dat zich verzet tegen de geleide samenleving. Maar in feite ligt het probleem veeleer op het interne terrein van de aard der geleide samenleving dan in de principiële keuze: geleid of niet.

De gehele tendentie tot centralisering van de organisatie werkt niet alleen op het terrein der locale-nationale-supra-nationale tegenstellingen, maar evenzeer in de meer functioneel opgezette organisatieschema's. Autonome lichamen worden in het kader van het nationale geheel steeds zeldzamer.

Een merkwaardig voorbeeld hiervan geven de Engelse universitaire ‘Colleges’. Eens waren deze volstrekt onafhankelijk, indien zij door legaten e.d. zich financieel geborgen wisten. Qua leerprogramma, leer-

krachten en studentenkeuze hadden ze dan een verrassende zelfstandigheid en konden zij de gang van zaken aan de universiteiten van Oxford en Cambridge diepgaand beïnvloeden.

De gewijzigde financiële situatie, de oprichting en uitgroei van het University Grants Committee en de ontwikkeling van het nationale beurzenbeleid en het nationale onderzoeksprogramma hebben hier veel gewijzigd[11].

Nog is het Engelse 'College' vergeleken met de continentale universiteit een bijzonder zelfstandig lichaam. Maar noodgedwongen is het Collegebeleid veel meer dan vroeger geïncorporeerd in het beleid van de gehele universiteit - en het beleid der universiteit veel meer ingebouwd in een nationaal beleid.

Vooral in de situatie van Oxford en Cambridge spreekt deze ontwikkeling aan, omdat enerzijds de onafhankelijkheid der 'Colleges' nog kort geleden zo groot was, terwijl de inschakeling in een meer centraal gecoördineerd beleid de laatste tijd zo uitgesproken is. Maar in mildere vorm ziet men deze gang van zaken ook bij andere Engelse en ook bij continentale (met name de Nederlandse) universiteiten[12]. Ook hier hoeft deze ontwikkeling niet zonder meer aanleiding te geven tot vervreemding. Zij doet dit echter wel, zodra het verschil in postulaat helder aan de dag treedt. De centrale overheid ziet in de universiteit de leverancier van doeltreffend opgeleide intellectuele manpower, liefst zo goed mogelijk zich richtend naar de toekomstige behoeften van de samenleving.

In tijden van tekort streeft zij naar kortere opleidingen, in tijden van overvloedig aanbod naar opleidingsverzwaring. Voor onderbezette beroepen stelt zij extra fondsen beschikbaar of overweegt de inschakeling van para-universitaire opleidingen.

De universiteit, met name de Senaat waakt voor de wetenschappelijke integriteit, voor de standaard en de volwaardigheid der opleidingen en voor het handhaven van een academische vorming in zijn volheid. Waar deze waarden door een als geldgever optredende, maar andere doeleinden nastrevende overheid worden bedreigd, kan vervreemding optreden. Dit gevaar dreigt overal waar de organisatorische banden strakker worden aangetrokken, zonder dat er een harmonisering der ideologische akkoorden heeft plaats gevonden. De universiteit, het leger, de Kerk, de medische wereld, zij kunnen alle voor dit probleem komen te staan. Het is een soort inwoningsprobleem, waar juist het aanhalen der relaties elke betrokkene zich doet realiseren, dat de aan hem gestelde eisen die van een vreemde zijn. Het gevaar ervan ligt mede in een soort contaminatie. De betrokken intellectuele elite verwijt de Overheid ondeskundigheid. Gebrekkig politiek inzicht doet haar Overheid en democratie te gemakkelijk

onder één noemer brengen en het noodlottige discrediet van politiek en democratie - bij bepaalde groepen intellectuelen zeer in trek - is opnieuw geaccentueerd.

In vele gevallen zullen dergelijke conflicten tussen Overheid en regionaal of traditioneel belang als concreet politiek strijdpunt een voorbijgaand karakter hebben. Maar daar, waar door herhaling en herhaling dit conflict in telkens nieuwe vorm wordt gecontinueerd kan een verharding, een verschraling optreden, die het conflict uit de categorie der relatieve bedenkelijk dicht in die der absolute vervreemding brengt. Dan ontstaat er in de oppositiesfeer separatisme of Poujadisme.

Voorzover de absolute vervreemding het centrale apparaat zelf aantast, ontstaan er autoritaire suborganen, die een staat in de staat vormen, zoals b.v. het geval kan zijn met bepaalde veiligheidsdiensten en spionnageapparaten.

§ 4. *De eeuwige vervreemding*

Beerling verdeelt al degenen, die over Vervreemding hebben nagedacht in twee klassen[12]: De optimisten, die het als een voorbijgaand verschijnsel zien, en de realisten, die het als onontkoombaar stellen.

In de tweede groep vindt men (volgens mij Th.) o.m. de echte geesteskinderen van de Verzorgingsstaat.

Een van de meest opvallende trekjes van deze maatschappijvorm is nl. haar elliptisch karakter. Er zijn twee brandpunten, de zorg voor de productie en die voor het welzijn van de consument, maar binnen hun samenspel is de politieke geschiedenis verstild, men komt nergens vandaan en gaat nergens naar toe.

Wat er is, zal er altijd zijn (nog wat geperfectioneerd, nog wat versneld van tempo) of vergroot van schaal; maar maatschappelijk gesproken is - zo schijnt het althans - het zijnde het eeuwige. En zo is het ook met de vervreemding:

> ‘Ongeacht welke maatschappijvorm ook, geen enkel tussenmenselijk verkeer, zoals zich dat afspeelt tussen de uiterste polen van de intieme persoonlijke ontmoeting enerzijds en de inschakeling in de meest gecompliceerde en onpersoonlijke systemen anderzijds (ontkomt) aan de dialectiek van de veruiterlijking en de vervreemding’[13].

En met een samenleving, waaraan in dit opzicht niets te veranderen valt, kan men zich, denken anderen, maar het beste verzoenen:

> ‘Not in the materialism of heroes, but in their attitude towards society is where the change has taken place. In older fiction there was some element of conflict, between the individual and his environment; no matter how much assisted by coincidence, the hero had to do something - or at least seem to do something - before he got his reward. Rarely now. Society is so benevolent that there is no conflict left in it for anyone to be rebellious about’[14].

Toegegeven zij, dat de meer filosofische omschrijving van het vervreemdingsbegrip zich op het eerste oog gemakkelijker leent voor het etiket ‘eeuwig’ dan het hier gegeven meer sociologische[15].

Maar uiteindelijk is het ook daar een maatschappelijk bepaald begrip. En als dat begrip onontkoombaar is, dan zijn de ermee verwante secundaire systemen het ook.

Bij allen, die de vervreemding als een on-wegdenkbaar begeleidingsverschijnsel van het maatschappelijk bestaan zien, geldt ook de onaantastbaarheid van het dubbele stel postulaten, dat der primaire en dat der secundaire systemen. En de postulaten van de laatste worden nu eenmaal ergens ontworpen, en wel in de top der secundaire systemen zelf. En het zijn die secundaire systemen, die in hun speciale constellatie de Verzorgingsstaat haar gezicht geven.

Stelt men ze als eeuwig, dan is ook de elite, die in hun toppen zetelt, eeuwig. Een gegeven en natuurlijke elite, die zich slechts uit goedertierenheid en traditionele zin de ingewikkelde rompslomp der democratie laat aanleunen.

Misschien had voor deze elite de democratie nog zin, toen de Geschiedenis nog onderweg was. Maar de pelgrimstocht is blijkbaar ten einde; in de ellips is de democratie een overtollig derde brandpunt. Althans voor allen, die overtuigd zijn van de onontkoombaarheid van de status quo. Voor allen, voor wie de aanpassing de laatste stuiptrekking der historische beweging is en de sociale evenwichtsleer de sleutel voor het Paradijs beduidt.

Zij zijn de ware wegbereiders voor de Westerse versie van wat Kolakowski voor Polen noemde: ‘Der Mensch ohne Alternative’[16].

Laten we nu eens nader bezien, welke trekken een elite vertoont, die mede gevormd is door een dergelijk vervreemdingsproces[17].

Eindnoten:

1 Hoofdstuk II, p. 36.
2 Freyer, H., *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, op. cit. Hoofdstuk IV. Ueber Entfremdung, Masse und Anpassung.
3 Op. cit. p. 230.
4 Kahler, E., *The Tower and the Abyss*. New York, 1957.
5 Op. cit. p. 41.
6 Zahn, op. cit. p. 81.
7 Een inspirerende beschouwing over dit onderwerp bij Stuart Hall: The Supply of Demand in: *Out of Apathy*, Londen 1960, p. 56.
8 Verder wijst ook hij op de ontwikkeling van de politiek naar beleidstechniek en tracht hij zelfs tot het operationeel maken van een, zij het enigszins anders dan hier gedefinieerd Entfremdungsbegrip te komen. (Socialisme en Democratie, sept. 1960).
9 Hayek, F.A., *Individualism and Economic Order*, Londen 1949, p. 107.
10 Freyer, op. cit. p. 230.
11 Een overzicht bij Mommsen, E.W. Elitebildung in der Wirtschaft, Darmstadt 1955, p. 154. Englische Methoden zur Lösung des Nachwuchsproblems.
12 Beerling, R.F., ‘Vervreemding’ in de Gids VIII, 1961, p. 2.
Zie ook: Plessner, H., *Das Problem der Oeffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*, Göttingen 1960.

12 Beerling, R.F., 'Vervreemding' in de Gids VIII, 1961, p. 2.
Zie ook: Plessner, H., *Das Problem der Oeffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*, Göttingen 1960.
13 Beerling, op. cit. p. 11.
14 Whyte, W.H., *The Organisationman*. Pelican uitgave 1960, p. 234.
15 Voorlopig schijnt het moeilijk, een beschouwing over vervreemding te baseren op concreet onderzoekmateriaal in de zin van statistisch verwerkte enquêtegegevens. Dean, D. heeft een 'unpublished Ph. D. Thesis' geschreven voor de Ohio State University 'Alienation and political apathy', die genoemd wordt door Clark, J.P. in het artikel 'Measuring Alienation within a social system', een onderzoek naar integratie in een landbouwcoöperatie. Vgl. verder Alienation, its meaning and measurement, A.S.R., okt. 1961. In Nederland: van de Vall, M., op. cit.
16 Belangwekkend zou een studie zijn die naging, in hoeverre de nieuwe klasse (*The new class*, Djilas, M., Londen 1957) in Oost-Europa haar ontstaan dankt aan eenzelfde vervreemdingsproces. De bundel van Kolakowski, L.: *Der Mensch ohne Alternative*, München 1960, gebaseerd op de Poolse situatie, biedt zeker de mogelijkheid tot een aanzet in die richting.
17 Voor het elliptisch karakter der huidige perioden (zonder dat het indirect gerelateerd wordt aan de Verzorgingsstaat) zie Polak, F.L.: *De toekomst is verleden tijd*, op. cit. Over het economisch facet b.v. p. 273 e.v. Evenals Burnham, J., *The Managerial Revolution* heeft Polak door het door hem gestelde grote invloed gehad op de algemene lijn van het hier gegeven betoog.

IX. Terugtredende en opkomende elites

Treuer Dienste tägliche Bewahrung
Sonst bedarf es keiner Offenbarung.
Goethe.

Samenvatting

In de liberale periode zijn ondernemers en ingenieurs elitegroepen in de zin der hier gegeven definitie. Weliswaar staan zij daar officieel onder een politiek postulaat, maar dat is zo toegesneden op hun elitefunctie, dat het niet als hinderlijk wordt ervaren. Tussen ingenieurs en ondernemers onderling zijn dan ook weinig wrijvingen; in het kader van een op productievermeerdering en loonsvermindering gebaseerde economie lopen hun belangen parallel.
In de Verzorgingsstaat zijn zij gedefinieerd als terugtredende elites. De ondernemer verkeert er weliswaar economisch in een zeer veilige positie, maar die veiligheid dankt hij mede aan politieke maatregelen. Het aureool van de onvervaarde paladijn van de Vooruitgang is verbleekt. De ingenieur is als technicus belangrijker dan ooit, maar ook zijn bewegingsvrijheid is meer ingeperkt, binnen een systeem, dat niet langer elke arbeidsbesparing en productievermeerdering zonder meer toejuicht. De ontwikkeling van de geïnstitutionaliseerde natuurwetenschap der grote laboratoria wordt meer dan vroeger door andere dan natuurwetenschappelijke instanties bepaald. ('Terugtredend' betekent - onze definitie volgend - (p. 5) niet zonder meer machtsvermindering, maar hier vooral pretentievermindering).

Het officiële democratische politieke apparaat vertegenwoordigt in zijn gekozen representanten in de Verzorgingsstaat evenmin een elite als in de liberale periode. Zij heeft echter onder of achter zich een deskundig ambtenarenapparaat, hier getypeerd als de functionarissenelite, een nieuwe elite van de geleide samenleving i.c. van de Verzorgingsstaat. Het oude uitvoerende apparaat is uitgegroeid tot een ontwerpend, uitvoerend en controlerend apparaat, gedefinieerd als een orde-handhavende, 'natuurlijke' elite, die haar (allerminst uitbundig uitgedragen) superioriteitsbesef baseert op haar exclusief wetenschappelijk inzicht. ('Opkomend' duidt niet alleen op groeiende macht, maar ook op groeiende pretentie).
Deze elite bezit reeds een goed ontwikkelde organisatiestructuur, met niettemin nog sterke informele contacten. In deze fase is de behoefte aan een theemutsgroep gering. Voorzover aanwezig, zijn de contacten ermee overwegend in zakelijk en rationeel gewaad gehuld.

A. *Terugtredende elites*

§ 1. *Hun grootheid in de liberale periode*

Voor Bentham is de gelukkigste samenleving, de samenleving met het grootste percentage gelukkige individuen. Het gelukkigste individu is dan de persoon met het hoogste percentage bevredigde behoeften.

Samenvattend: de gelukkigste samenleving is die met het hoogste percentage individuen met bevredigde behoeften[1].

Vanuit dit beginpunt kan men nu in de geschiedenis twee ontwikkelingen volgen. De eerste is de politieke en wijsgerige discussie over de vraag, of dit inderdaad een juiste opvatting is, en zo ja, aan welke behoeften dan prioriteit moet worden gegeven in een bevredigingsprogramma. De tweede is een meer technische en feitelijke ontwikkeling. Hierbij wordt het Benthamiaanse uitgangspunt zonder meer als juist aanvaard en wordt begonnen aan een zo practisch mogelijk programma van behoeftenbevrediging. De prioriteiten worden hier gesteld door wat economisch en natuurwetenschappelijk verwezenlijkbaar is. Behoeftenbevrediging is daarbij eenvoudigheidshalve vertaald met de bevrediging van de behoefte aan goederen. Het probleem is dan nog slechts hoe men het beste, vlugste en goedkoopste grote hoeveelheden goederen op de markt kan brengen.

In dit kader worden de sleutelposities bezet door ondernemers en ingenieurs. De ingenieurs bedenken of installeren en controleren de technische middelen, de ondernemers stellen hun kapitaal, hun bedrijven, hun energie en vakkennis beschikbaar om die nieuwe middelen te laten gedijen.

Als zodanig vormen beide in de liberale periode reeds een elite. Zij zijn een deelgroep, die dank zij haar exclusief bezit aan economisch en natuurwetenschappelijk inzicht, in staat is de beginselen, die de structuur, functie of ontwikkeling van het productieproces bepalen, te kennen en te hanteren.

Beziet men nu nader de drie groepen, die in de liberale periode in de burgerlijke democratie in West-Europa de toon der maatschappelijke ontwikkeling aangeven: de staatslieden, de ondernemers en de ingenieurs, dan ziet men de volgende onderlinge verhouding:

1. De staatslieden vormen de top. Het economisch stelsel berust op een politieke keuze. De positie van de ondernemer kan onderwerp zijn van politieke discussie en is dat in feite ook gedurende de gehele liberale periode.

Die staatslieden zijn wel een top, maar geen elite. Zij zijn representanten van een veronderstelde volkswil. Als gedelegeerden kunnen zij volgens de hier gegeven omschrijving nooit de exclusieve superioriteit hebben, die een elite kenmerkt.

Waren zij elite, dan zouden hun daden nooit beoordeeld kunnen worden door een niet-elite, de kiezers. Het simpele feit hunner verkiesbaarheid en afzetbaarheid veronderstelt een gelijkwaardigheid in politiek

inzicht van gekozenen en electoraat, die in die historische situatie nog reëel was.

2. De ondernemers staan uiteindelijk onder een politiek postulaat. Dit is echter niet klemmend, wanneer dit postulaat gelieerd is met een voor hen acceptabele opvatting over het economisch wenselijke. Binnen de aanvaarde politieke constellatie en het als consequentie daarvan aanvaarde economische systeem vormen zij een elite. Zij bezitten de exclusieve middelen om de productie op gang te houden: kapitaal en economisch inzicht. Zij zijn echter geen wetenschappelijke elite. Hun positie hebben zij niet verkregen door verwerving van een systematisch theoretisch inzicht, als gevolg van een wetenschappelijke training. Natuurlijk is kapitaalbezit en ondernemingslust niet helemaal voldoende, er moet gezond verstand aanwezig zijn. Maar de nadruk ligt daarbij op het practische; een intellectuele instelling is zeker niet een essentieel gegeven voor de klassieke ondernemer[2].

3. De ingenieurs (hier samenvattende benaming voor de in de natuurwetenschap en mathematica werkende academici) staan onder een economisch postulaat. Wat zij uitvinden en toepassen is alleen interessant, voorzover het economisch vruchten afwerpt. De vervaardiging van een machine, die de aanmaak van brandhout twee keer zo duur maakt, ook al is die machine verder een wonder van natuurwetenschappelijk vernuft, is niet iets waarmee haar ontdekker eer inlegt. (Tenzij de economie plotseling een enorme behoefte aan duur brandhout zou hebben). Dit postulaat is echter ook niet klemmend, waar het natuurwetenschappelijk denken gericht is op natuurbeheersing, natuurbeheersing op arbeidsbesparing, arbeidsbesparing op productievermeerdering en productievermeerdering uiteindelijk op welvaartsvergroting. Natuurwetenschap en economie lopen hier nog in hun ontwikkeling parallel.

Ingenieurs zijn er een elite omdat zij over kennis en inzicht beschikken, waardoor zij krachten kunnen mobiliseren, die voor anderen niet beheersbaar zijn. Evenmin als voor ondernemers is het voor hen maatschappelijk zinvol, benoemd te worden in het kader van een politieke keuze. Hun waarde hangt van verworvenheden af, die door kiezers niet te controleren zijn. Slechts de ondernemer kan, naast de ingenieurs, de waarde van een ingenieur beoordelen, omdat hij de consequenties van diens werk in zijn bedrijf kan waarderen.

De ingenieurs zijn, in tegenstelling tot de ondernemers, een wetenschappelijke elite. Hun capaciteiten berusten op hun vermogen, een exclusief systematisch theoretisch inzicht verder uit te werken of in toepassing te brengen.

Zonder iets af te willen doen aan het belang van de rol van de self-made-man-ontdekker, is het toch duidelijk, dat de verzorging van

het technisch apparaat van de ondernemingen toevertrouwd is aan natuurwetenschappelijk geschoolden, ingenieurs, h.t.s.-ers en lagere technici, die allen een speciale opleiding hebben ontvangen, waardoor zij vertrouwd zijn geraakt met die natuurwetenschappelijke beginselen, die zij in hun werk in toepassing moeten brengen[3].

Men zou de onderlinge verhouding aanschouwelijk kunnen maken, door voor de liberale periode het beeld van een schip (van Staat) op te roepen. Een zeilschip, waarin een aantal ontdekkingsreizigers, de politici, bij meerderheid van stemmen het reisdoel bepalen. Dit reisdoel is voortdurend onderwerp van discussie, maar in het algemeen kan gezegd worden, dat aangestuurd wordt op welvaartsvermeerdering door productieverhoging. De kapitein-eigenaar van het schip is de ondernemer. Hij zet de koers uit naar het gegeven doel, waarbij de route bepaald wordt door investeringsmogelijkheid, arbeidsmarkt, export e.d., met omzeiling van stakingen, radicalisering van het proletariaat en bureaucratisering der overheid. Om die koers te kunnen volgen heeft de kapitein een aantal wetenschappelijk geschoolden in dienst, die met sextanten, zeekaarten, sterrenkaarten en snelheidsmeters kunnen omgaan en die weten hoe door het bijzetten van extra-zeil de krachten der natuur zo goed mogelijk ingeschakeld kunnen worden om het reisdoel zo snel mogelijk te bereiken. Er is dus al een zeer uitgesproken taakverdeling. Er is echter geen sprake van onderlinge onmisbaarheid. Bij het ontbreken van politieke uitspraken kan de kapitein toch wel een koers uitzetten; bij het ontbreken van de kapitein, kan de stuurman dat doen en als het helemaal moet, kan de ontdekkingsreiziger zelf nog wel het bestek opmaken.

Laat ons nu zien, hoe de bezetting is van dit denkbeeldige schip in de huidige periode van de Verzorgingsstaat.

§ 2. *De politieke façade in de Verzorgingsstaat*

Over de politieke situatie in de Verzorgingsstaat is in het voorafgaande het essentiële eigenlijk al gezegd. Op het terrein der binnenlandse maatschappelijke vormgeving wordt de situatie beheerst door het primaat van het sociaal-economisch beleid. In het kader van de Verzorgingsstaat zijn hier de politieke prioriteiten reeds vastgelegd en voorzover er nog politieke beslissingen zijn te nemen, zijn het voornamelijk besluiten van secundair karakter. Het politieke leiderschap heeft als voornaamste nut de eenmaal aanvaarde doeleinden te bewaken, een bewaking, die geen hoge eisen stelt, daar die doeleinden op het binnenlandse front nauwelijks aan serieuze critiek blootstaan.

Op het gebied der binnenlandse maatschappelijke vormgeving is het

politiek leiderschap dan ook nauwelijks meer interessant. Er kan daarom wel enorme strijd geleverd worden om de bezetting der sleutelposities, maar de uitslag van de strijd heeft geen consequenties voor het feitelijke beleid. Het is goeddeels een diadochenstrijd, een dynastieke twist, voor de betrokken partijgangers bijzonder opwindend, maar minder zinvol vanuit het gezichtspunt der historische vormgeving der samenleving[4].

Waar de realiteit der politieke keuze op de achtergrond treedt, maar in het vigerende stelsel verkiezing toch slechts mogelijk is door het trekken van stemmen, ontstaat een eigenaardige situatie. Hoe trekt men stemmen?

Indien men zich bepaalt tot het beloven van wat binnen het kader der Verzorgingsstaat mogelijk is, dan biedt men niet meer dan wat de mededinger ook kan beloven. Belooft men meer, dan heeft men meer kans, maar loopt men het risico van woordbreuk tegenover de kiezers. Het enige andere alternatief is het opstellen van een aantrekkelijk programma van buitenlands beleid. De moeilijkheid is echter, dat buitenlands beleid de kiezers minder aanspreekt, terwijl bovendien in de landen, die in feite een Verzorgingsstaat hebben geïnstalleerd, het buitenlands beleid veelal onder redelijke censuur van grotere verdragspartners staat, zodat hier niet altijd sprake kan zijn van een zelfstandig beleid. Waar stemmenwinst niet behaald kan worden door de aard van het programma, verschuift vanzelf het centrum van de krachtsinspanning naar de wijze waarop het programma wordt aangeboden. Stemmenwinst wordt dan minder een kwestie van politieke programmering en meer een zaak van goede propaganda-actie. Het voeren van een dergelijke actie is een kwestie van de juiste sociaal-psychologische aanpak.

Personen of partijen, die op dit gebied over bijzondere capaciteiten beschikken, hebben natuurlijk altijd een voorsprong gehad in de politieke strijd. Het voordeel gaat echter des te zwaarder wegen, naarmate:

1. de werkelijke politieke onderscheidingen tussen de partijprogramma's afnemen,
2. de invloed van het propaganda-element kan worden opgevoerd door de toepassing van speciale methoden.

Dit kan betreffen een extra-intensiteit van de bewerking der publieke opinie door grote advertenties of de beschikking over zendtijd, die aan anderen is onthouden. Het kan ook een extra-raffinement in de methode zijn, door inschakeling van sociaal-psychologische hulpmiddelen die aan de mededingers nog niet bekend zijn.

Indien een stembusoverwinning zou berusten op het succes van deze factoren, dan zou men inderdaad kunnen zeggen, dat de gekozen politieke leiders een elite waren.

Weliswaar niet op grond van het door hen te voeren beleid, maar op basis van de speciale vaardigheid, die zij ten toon hebben gespreid in de verkiezingscampagne. Het kan echter zeer wel zijn, dat de technische organisatie van het succes niet zo zeer de zaak der gekozenen, alswel van bepaalde deskundigen in of buiten het partijapparaat is geweest. In dat geval is er dus een aparte groep, de verkiezingscampagnespecialisten, die als een soort sociaal-psychologisch getrainde opinievormers aanspraak kunnen maken op het predicaat technische elite[5].

Ook hun rol, hoe benauwend ook, gezien tegen de achtergrond van het oorspronkelijk democratisch denken, is echter in deze context veelal niet interessant. Of door hun invloed groep A of groep B aan de macht komt, is pas weer interessant als er inderdaad met de keuze tussen A of B een politieke keuze, d.w.z. een waarachtige beleidskeuze wordt gedaan. Daarom worden er nog wel politieke keuzen gedaan in de Verzorgingsstaat. Maar ze worden niet meer zo genoemd en veelal door anderen dan door de gekozen politici gedaan.

§ 3. *De ondernemer*

De ondernemer verkeert in de Verzorgingsstaat in een maatschappelijk bijzonder veilige positie[6]. Zijn oude tegenstanders zijn vrijwel van het politieke toneel verdwenen. Er zijn geen conservatieve groepen van belang meer, aan wie duidelijk gemaakt moet worden, dat de industrie de kurk is waarop een welvarende samenleving drijft. Industrialisatie is het wachtwoord voor de Verzorgingsstaat en voor vele andere landen, die Verzorgingsstaat hopen te worden.

Er zijn ook geen socialistische groepen van belang meer, die in het verdwijnen van de ondernemer de eerste voorwaarde zien ter verwezenlijking van een betere samenleving.

Natuurlijk is er het gevaar van nationalisering. Maar de socialisten zijn best bereid dat programmaonderdeel te laten vallen als het als verkiezingspunt weinig geslaagd blijkt[7]. En bovendien ziet het er dan nog niet naar uit, dat die nationalisering het einde van de ondernemer betekent. Het genationaliseerde bedrijf moet ook geleid worden. En dat geschiedt waarachtig niet via het parlement of via per stemming gekozen directeuren.

De bedrijfsleider van de staatsmijn zal wellicht meer ambtelijke beslommeringen hebben dan zijn collega in de particuliere mijn. Maar in feite verschilt de controle van de Staatskolencommissie niet zo heel veel van die van de commissarissen der particuliere N.V. Het was het gevoel, dat zijn rol door de politici niet altijd naar waarde werd geschat, die het de liberale ondernemer ingaf zich zo onafhankelijk

mogelijk van de staat te willen bewegen[8]. Maar als de staat zich garant stelt voor de handhaving van een stelsel, waarin de ondernemer of in ieder geval de manager essentieel is, dan staat niets een nauwere samenwerking in de weg[9].

Hoe aangenaam deze positie ook mag zijn, zij heeft de ondernemer toch van een bepaald aureool beroofd. In de Verzorgingsstaat kan hij, minder dan in de liberale periode, zichzelf zien als vertegenwoordiger van een maatschappelijke elite. Toen was hij de drager van de Vooruitgang. Dank zij zijn initiatief en doorzicht werden de goederen geproduceerd en verhandeld, die de wereld van de armoede zouden bevrijden. Daarmee bekleedde hij de verantwoordelijkste rol, die de samenleving te vergeven had. En hij vervulde die rol in een vrijwel onafhankelijke positie. Als hij een goed gevoel had voor de werking van het systeem der vrije markt, dan had hij in principe bescherming noch advies nodig[10].

Het is ongetwijfeld waar, dat dit ideaal der Manchester-school vrijwel in geen enkele periode integraal verwezenlijkt is. Maar het was toch het algemeen erkende streefideaal; wat er al aan beschermende rechten, verkapte subsidies e.d. bestond, waren geen essentialia van het systeem, maar tijdelijke hulpmiddelen. In de Verzorgingsstaat daarentegen is de ondernemer een onderdeel van een groter systeem, de nationale huishouding. Als alles goed gaat, geniet hij binnen dit systeem een grote vrijheid, maar zodra het kwetsbare economische proces maar even scheef dreigt te gaan, worden er van overheidswege maatregelen genomen om het economisch evenwicht te garanderen. De ondernemer mag over die maatregelen adviseren, hij mag er tegen protesteren, hij mag ervan profiteren, maar ze worden genomen door een boven hem gestelde instantie. Slechts zeer grote concerns kunnen zich veroorloven, een zelfstandiger beleid te voeren. Zo zeer zelfs, dat lagere of plaatselijke overheidsorganen op hun beurt ten opzichte van hen in een semiafhankelijkheidspositie kunnen geraken. Deze concerns, met o.a. hun grote, interne bureaucratieën, zijn echter veeleer een soort staten in de staat dan symbolen voor het vrije ondernemerdom.

Daarenboven heeft de ondernemer niet meer de rol van de bestrijder der armoede. Zijn producten dienen ter handhaving van de welstand, zo men wil ter opvoering hiervan, maar het oude ethos van de ondernemer als drager van de Vooruitgang is in hoge mate verzwakt[11].

Tenslotte dan, is het ook duidelijk, dat zijn inzet geringer is. In de liberale periode kon hij de rijkdom en invloed die hem deelachtig werden als hij slaagde, zien als rechtvaardige beloning voor het risico, dat hij bereid was te lopen. Ingepakt in het systeem der nationale huishouding is zijn risico in vele opzichten verminderd. En mocht de

nationale politiek in het kader van bilaterale of multilaterale verdragen de economische positie van een bepaalde bedrijfstak een ogenblik gevaar doen lopen, dan is de overheid veelal bereid, door minimumprijsgarantie of een dergelijke maatregel de betrokken bedrijven een extra zekerheid te geven. Wat voorheen een noodmaatregel was, een getolereerde afwijking, is nu één van de spelregels van het systeem geworden. Binnen het economisch systeem is de ondernemer tot uitvoerder geworden. Al naar de eisen der conjunctuur wordt door een boven hem gestelde instantie zijn activiteit gestimuleerd of afgeremd.

Ofschoon binnen dit stelsel de ondernemer-manager voor een deel van het actief maken van zijn strijdbaarheid is beroofd, heeft hij, ondanks alle ambtelijke beperkingen, zeker nog een hoeveelheid armslag over. Indien hij nl. de regels van het nieuwe spel beter kent dan zijn collega's, dan is er in dat kader nog veel van de oude vrije concurrentiegeest uit te leven. Om dat te kunnen doen, dient hij echter over meer te beschikken dan kapitaal en ondernemingszin. Wil hij succes hebben, dan moet hij op de hoogte zijn van de nieuwe spelregels. Hij beweegt zich niet meer op de vrije markt zijner voorvaderen, maar op het gecompliceerde terrein der nationale huishouding. Wil hij begrijpen, wat daar vereist wordt en eventueel beïnvloeden wat daar planmatig wordt voorbereid, dan heeft hij deskundig advies van node.

Meer dan zijn voorgangers zal hij geneigd zijn op dit gebied deskundigen in te schakelen: juridische, economische en sociaal-psychologische adviseurs.

Hun taak is, het bedrijfsbeleid op de meest doeltreffende, d.w.z. voor het bedrijf meest doeltreffende wijze, in te schakelen in de nationale economie. Hun waarde ligt in hun specialistische kennis van het economisch en sociaal systeem van de Verzorgingsstaat[12].

Als zodanig vormen zij een technisch belangrijke, wetenschappelijk geschoolde elite in de Verzorgingsstaat.

Ofschoon zij aangesteld zijn om de belangen van een speciaal bedrijf te dienen, vervullen zij in feite een dubbele functie. Hun kennis van het systeem en de daarop berustende adviezen bevorderen eveneens de vlotte inschakeling der particuliere bedrijven in het systeem der nationale huishouding.

(Is er sprake van een wereldconcern, dan kan een dergelijke staf zelfs aan deskundigheid het regeringsapparaat op een bepaald gebied overtreffen. Het concern kan zelfs een macht hebben, waardoor het het regeringsbeleid verregaand kan beïnvloeden. Dit te meer naarmate het concern groter en de betrokken natie kleiner is. In feite doet dat weinig aan de homogeniteit van het hier geschetste beeld af. In het samenspel der secundaire systemen zijn departementen en grote concerns,

ondanks zo nu en dan opduikende fikse belangentegenstellingen, verwante geesten. Zij zijn van elkaar afhankelijk om te kunnen bestaan, zoals twee voetballers van elkaar afhankelijk zijn om samen te kunnen voetballen, ook al is het in een wedstrijd, waarbij ieder in een ander elftal zit.)

Tenslotte dient nog eenmaal duidelijk beklemtoond te worden, wat de teneur van deze paragraaf is.

Het gaat daarin niet zo zeer om een directe vergelijking van de *macht*spositie van de ondernemer in de liberale periode en in de Verzorgingsstaat.

Deze studie houdt zich slechts zijdelings bezig met machtsproblemen, maar is in de eerste plaats gericht op een analyse van eliteprocessen. Een elite is hier gedefinieerd als een groep, die een machtspositie uitoefent vanuit een bepaalde overtuiging.

Wat hier nu van de ondernemer gezegd is, is vooral toegespitst op de beschrijving van het veranderde ideologische klimaat. Zou macht al heel precies te meten zijn, dan zou wellicht blijken dat op allerlei terreinen de macht van de ondernemer nog gegroeid was. Maar belangrijk is hier, dat het aan dit ondernemerdom eens gegeven aureool is verbleekt. Natuurlijk is de grote ondernemer binnen het eigen bedrijf nog de halfgod van vanouds, maar daarbuiten wordt hij, alle eerbied voor zijn financiële mogelijkheden daargelaten, al spoedig met enige scepsis bezien. Ford, Deterding en Krupp zijn niet langer zonder meer idolen der burgerij, maar ook mannen met maagkwalen, die eerder naar de psychiater hadden moeten gaan.

Verolme spreekt ons nog aan, al is zijn pionierschap voor haar successen mede aangewezen op Ierse en Braziliaanse overheidszorg. Maar Zwolsman b.v., onze nieuwe ster aan het ondernemersfirmament heeft nauwelijks enig aureool; men ziet hem, voorzover men hem al kent, als een geslaagd manipulator en niet als de held van de Nederlandse wederopbouw. Nimmer zal hij - zoals Scholten, de aardappelmeelkoning, deed - een boekje met zijn eigen levensgeschiedenis ter lering van de jeugd bij alle openbare leeszalen doen deponeren.

Het is dit verloren gaan van hun waarde als maatschappelijk voorbeeld, die er toe geleid heeft de ondernemers als *terugtredende* elite te definiëren. Hoe zeer een bepaalde ondernemer voor zijn directe omgeving een inspirerend voorbeeld kan zijn, dat neemt niet weg, dat de ondernemers als groep niet langer de categorie zijn, die beschouwd wordt als de voorhoede, die het karakter van de maatschappelijke ontwikkeling in de Verzorgingsstaat of in de ontwikkelingslanden bepaalt.

§ 4. *De ingenieur*

In de dagen dat productieverhoging en arbeidsbesparing het alpha en omega van het bedrijfsbeleid waren, was de taak der ingenieurs simpel. D.w.z. hun beleidsrichtlijn leverde geen problemen. Hoe ingewikkeld de technische problemen ook waren waarmede zij werden geconfronteerd, indien hun oplossingen bovenstaande grondbeginselen dienden, dan was het bedrijf, en, naar verondersteld werd de gehele samenleving, enkele aanpassingsproblemen daargelaten, evenzeer met hun advies gediend.

In de Verzorgingsstaat is de beleidssituatie echter gecompliceerder. Productieverhoging en kostprijsverlaging worden toegejuicht. Maar die productieverhoging heeft een plafond. Is dat bereikt, dan wordt van de ingenieur iets anders verwacht, nl. consumptiestimulering. Van hem wordt dan niet meer verwacht, dat hij hetzelfde artikel in nog grotere aantallen kan vervaardigen, maar dat hij een nieuw artikel kan maken, dat het oude vervangt. En als hij niet in staat is, inderdaad een verrassend nieuw product te brengen, dan moet er toch wel zo veel nieuws aan zijn, dat er een nieuwe markt voor te scheppen is. Voor zover die veranderingen niet zo wezenlijk meer kunnen zijn, zal het bedrijf moeten vertrouwen op haar verkoopafdelingen om een reclameactie op touw te zetten, die de kopers duidelijk maakt, dat het nieuwe product, hoe dan ook, zoveel beter is, dat het oude niet goed genoeg meer is.

In dat geval dient de ingenieur niet meer automatisch de economische expansie door de technische vooruitgang. Zijn bijdrage moet aan de minimum voorwaarden voldoen, die een geslaagde verkoopactie mogelijk maken. En ook op het gebied der arbeidsbesparing heeft zijn inventiviteit niet meer de vrije teugel. Weliswaar zal elk bedrijf nog gaarne arbeidsbesparende machines introduceren, maar het zal daarbij voorzichtig te werk dienen te gaan. In het kader der nationale huishouding kan b.v. te snel toegepaste automatisering tot te grote aantallen ontslagen leiden. Leidt dit weer tot een te snelle vermindering der totale loonsom, dan kan dit weer een ongewenste consumptievermindering tot gevolg hebben.

Arbeidbesparende methodes en machines kunnen dan ook niet automatisch worden ingeschakeld. Hun introductie moet geschieden op gunstige ogenblikken in de conjunctuur. Wanneer de arbeidsmarkt gespannen is, d.w.z. wanneer overbodig geworden arbeiders in hetzelfde bedrijf of elders op betrekkelijk korte termijn weer kunnen worden ingeschakeld, is het ogenblik gekomen, de vondsten der ingenieurs toe te passen. Heeft de nieuwe apparatuur een belangrijke kostprijsverlagende werking, dan kan zelfs worden overwogen, de vrijgekomen arbeidskrachten

aan te houden en het ontstane overschot aan mankracht op te vangen door arbeidsverkorting zonder loonsverlaging.

Hierbij kan terzijde worden opgemerkt, dat in de liberale periode het verhinderen van massa-ontslag één van de speciale taken van de vakbond was. De bond verdedigde daarbij de belangen der werknemers tegen de tegenovergestelde belangen der werkgevers. In de Verzorgingsstaat hebben de vakbonden deze taak nog. Maar tot op zekere hoogte vinden zij hierbij Overheid en ondernemer aan hun zijde. Alle partijen hebben macro-economisch gezien, belang bij het voorkomen van een te groot arbeidsoverschot.

Uit de bovenstaande taakomschrijving blijkt, dat de ingenieurs in andere zin een maatschappelijke elite zijn dan voorheen. Zij zijn niet langer zonder meer de paladijnen van de vooruitgang. Evenals bij de ondernemers is het feit, dat zij als terugtredend zijn gedefinieerd, niet (alleen) gebaseerd op machts- maar (ook) op pretentievermindering. Hun vondsten zijn niet meer vanzelfsprekend zegeningen. Wat zij brengen zijn wijzigingen in het productieproces, die op zich zelf gezien, zowel voor- als nadelig kunnen werken. Een hogere instantie, de bedrijfsleiding, of de overheidsinstantie waarnaar de bedrijfsleiding zich richt, bepaalt critisch òf en wannéér de nieuwe vondst in het productie- of consumptieproces zal worden gerealiseerd. Natuurlijk had de bedrijfsleiding de macht vroeger ook, maar zij behoefde die minder vaak uit te oefenen. Wat de ingenieur uitvond was vrijwel steeds in het belang van een ondernemer, die bereid was er mee in zee te gaan. Zo eenvoudig is het nu niet meer.

De technici zijn neutrale uitvindmachines. Anderen zullen gaan bepalen wat van hun productie commercieel verantwoord in de maatschappij kan worden gebracht. Wij zijn reeds in wat Mannheim noemde het stadium van de geleide ontdekkingen[13]. In dit verband is ook een nieuw type opleiding interessant: in Darmstadt en Karlsruhe leidt men aan de universiteiten Wirtschaft Ingenieure en technische Volkswirte op, die zowel econoom as ingenieur zijn.

De consequenties hiervan strekken verder, dan men op het eerste gezicht vermoeden zou.

Natuurwetenschappelijk onderzoek is de bron, waaruit de ingenieurs putten. Nu het stadium, dat elke vondst welkom was, voorbij is, is ook dit putten aan een externe controle onderworpen. Waar in het economisch proces nieuwe vondsten welkom zijn, wordt onderzoek gestimuleerd, zijn fondsen en laboratoria beschikbaar. Het natuurwetenschappelijk onderzoek heeft hierdoor in de voorhoede een stuk autonomie ingeboet. Het is minder dan voorheen het vrije terrein van een aantal

wetenschapsmensen aan universitaire laboratoria. Het is meer een dienen van de behoeften van het economisch apparaat in het kader van bedrijfsstudies en bedrijfslaboratoria.

Men kan zich afvragen of de spectaculaire ontwikkeling op het gebied van atoomenergie, ruimtevaart en vernietigingsmiddelen wel past in het hier gegeven beeld der gemuilkorfde natuurwetenschap.

Ofschoon deze kwestie in feite buiten het bestek van deze studie valt, daar de Europese landen, die als Verzorgingsstaat zijn te kenmerken (Engeland, Nederland, Scandinavië, in zekere zin nog W. Duitsland, Zwitserland en Frankrijk), slechts in een tweede-rangs positie bij deze ontwikkeling zijn betrokken, is zij toch voor hen voldoende van belang er nader op in te gaan.

In de eerste plaats dan, is hier geen sprake van een autonome ontwikkeling der natuurwetenschap. De enorme investeringen, die deze projecten vereisen en de onoverzienbare consequenties, die zij kunnen hebben op politiek, economisch en sociaal terrein, hebben hen zelfs in de Verenigde Staten tot een eersterangs-onderwerp van staatszorg gemaakt, d.w.z. hen onder politieke controle geplaatst[14].

In de tweede plaats is het duidelijk, dat de vraag in hoeverre de Verzorgingsstaat bereid is mee te gaan met het stimuleren van projecten van dien aard voor haar beantwoording in hoge mate afhangt van de consequenties van een dergelijke opzet voor de nationale huishouding. Dat b.v. Engeland op een gegeven ogenblik besloten heeft de ontwikkeling van een eigen rakettenprogramma stop te zetten, is niet zozeer ingegeven door natuurwetenschappelijke of zelfs menslievende motieven, alswel door het feit, dat de investeringsbalans der nationale huishouding in gevaar werd gebracht.

Prestige- en veiligheidsoverwegingen mogen de Verzorgingsstaat verleiden, haar geleerden op dit terrein te stimuleren; zodra de desbetreffende investeringen het economisch evenwicht gaan bedreigen inplaats van het te verstevigen, wordt de desbetreffende activiteit afgeremd. Ook hier zijn de ingenieurs gebonden aan de spelregels van het nieuwe economische systeem. Vaak worden zij ingepast in de hierna te behandelen functionarissenelite. Zij hebben een nieuwe elite naast zich gekregen: de economen, als employees bij de grote bedrijven. Voor een deel ontlenen deze laatste (enkele pur-sang bedrijfseconomen daargelaten) hun waarde aan de toepassing van hun kennis omtrent het macro-economisch gebeuren. Wáár het verloop daarvan wordt bepaald, is het onderwerp der volgende paragrafen.

B. Opkomende elites

§ 1. *De nieuwe spanning*

Zo goed als in de Verzorgingsstaat vele van de klassieke spanningspunten tussen 'zijn' en 'behoren' op maatschappelijk gebied zijn verdwenen of gereduceerd, zijn ook de aan deze spanning ontsproten elites of elite-concepten op de achtergrond geraakt.

Maar waar de spanningen ìn het politieke veld verminderden, zijn de spanningen óm de politieke structuur toegenomen. Het is dan ook daar, dat de opkomst van een nieuwe elite kan worden gesignaleerd. Om dit kernpunt van deze studie extra reliëf te geven zij nog éénmaal het beeld opgeroepen van het ideaaltype van structuur en functie van de politieke wereld in de liberale periode.

Het politieke apparaat der constitutionele democratie berust op de wisselwerking tussen drie hiërarchieën, drie organisatiepyramiden:

1. De *kiezers-pyramide* is als volgt opgebouwd:

Aan de basis vindt men de kiesgerechtigden, die slechts stemmen omdat zij daarvoor opgeroepen worden. Daarboven vindt men de laag kiezers met een algemene politieke belangstelling, die zo groot is, dat zij lid van een politieke partij zijn. Een kern hiervan heeft zelfs zoveel belangstelling, dat zij bestuursfuncties aanvaarden op locaal niveau. Daaruit is weer gerecruteerd de groep der full-time politici, die het partijapparaat leiden.

2. De *gekozenen-pyramide* heeft een basis van locale vertegenwoordigers met daarboven lagen van provinciale en nationale volksvertegenwoordigers en een ministeriële top.

3. De *benoemden-pyramide* heeft een top van departementshoofden met daaronder strata van uitvoerende en adviserende ambtenaren, lagere diensten en locale apparaten.

In de liberale periode zijn de politieke beslissingen centraal. De politieke geschiedenis wordt gemaakt in het samenspel tussen de toppen van pyramide 1 en 2, tussen partijleiding en ministers, in samenwerking of oppositie. Het parlement is dan het hart van het politieke leven. De programma's worden hier bediscussieerd. De kiezers hebben via het stemrecht een indirecte controle, het ambtelijk apparaat geeft een enkele maal advies, maar dient verder als administratief lichaam tot doorvoering en controle der genomen politieke beslissingen.

In principe werkt dit mechanisme in de Verzorgingsstaat ook, maar het zwaartepunt is verlegd.

Bij gebrek aan politieke tegenstellingen is de discussie tussen partij en regering minder essentieel.

De aandacht is niet meer in de eerste plaats gericht op het nemen van nieuwe politieke beslissingen, maar op het verantwoord uitvoeren van reeds genomen beslissingen. In de geleide samenlevingen is dit uitvoerend apparaat, door de grootte der geëntameerde projecten en de aard der nieuwe verantwoordelijkheden meer centraal komen te staan. De hiervoor nodige technische ideeën worden niet meer in de eerste plaats door de partijleidingen geleverd. Zij bereiken de minister via zijn deskundige adviesorganen.

Het discussiecentrum is dan ook verlegd van het parlement naar het departement.

Parlement en partijleiding zijn zeker niet uitgeschakeld, maar zij zijn nu niet meer de plaatsen, waar de nieuwe ideeën het eerst gebracht en bediscussieerd worden. De projecten hebben reeds een grote mate van technische gepolijstheid als zij hen bereiken.

Hierover zegt Marshall:

> Political controversy still rages over broad proposals for reform and over some provocative details, but there are wide areas of action left to the administrators and the professionals where the voice of the politician is but dimly heard as the distant ineffectual bleating of a wandering sheep[15].

Want al nemen zij kennis van de projecten, dan hebben die toch vaak een zo deskundig en ogenschijnlijk zo weinig politiek, i.c. bediscussieerbaar karakter, dat de kamerleden er moeilijk vat op krijgen.

> The quality of official reports is now so high that most of them could pass the severest academic tests that a university could impose, because they are the fruit of the same professional spirit that inspires the work of the universities themselves.... A great explanatory inquiry of that kind is neither a political, nor an administrative act, it is a piece of bigscale social research[16].

De oorsprong der beleidsbesluiten is dan ook meer en meer verplaatst naar die instanties, die deskundig genoeg zijn, om te weten, wat vereist is in de aan hun zorg toevertrouwde sector der geleide samenleving. Men kan van partijleidingen verwachten, dat zij een oordeel hebben over de noodzaak van werkloosheidszorg, algemeen onderwijs, industrialisatie of bevolkingsspreiding. Zijn op dit gebied de noodzakelijke beslissingen gevallen, en in de geleide samenleving betekent dit veelal beslissingen op lange termijn, dan is de politieke kous in feite af. Het regeren begint dan echter pas. En daarbij is het nodig regelmatig de pols der samenleving te voelen, hier te stimuleren, daar af te remmen. Daartoe produceert de regering een vloed van regelingen en neemt zij reeksen van initiatieven, entameert zij tientallen projecten, die weliswaar

enorm kunnen ingrijpen in het leven der maatschappij, maar die toch in het gegeven kader geen uitgesproken politiek karakter hebben[17].

Zo nodig passeren deze activiteiten onder de ogen der volksvertegenwoordigers en partijleiders, maar het eigenlijke fiat is reeds elders gegeven.

Het 'politieke' zwaartepunt is verlegd naar de advies- en voorlichtingsinstanties, die de regering in de geleide samenleving in het leven heeft moeten roepen, teneinde haar taak op adequate wijze te kunnen vervullen.

Hier zetelen de deskundigen, die ieder op hun eigen terrein zoveel kennis bezitten, dat zij het technisch beste advies kunnen geven.

Het is onmiskenbaar, dat bij de besluitvorming de weg is: advies van deskundigen, voorstel van minister en fiat van volksvertegenwoordiging. Officieel liggen daardoor zeggingsmacht en verantwoordelijkheid bij het parlement. Maar dit betekent bijzonder weinig, als de autoriteit der deskundigen zo groot is, dat de minister wel ja moet zeggen, terwijl daarnaast de deskundigheid der kamerleden zo gering is, dat zij geen neen kunnen zeggen[18].

Maar al is er in de ambtelijke sfeer dan een nieuw machtscentrum opgekomen, is het dan verantwoord, de leden ervan te karakteriseren als een elite?

Een elite is hier gedefinieerd als een deelgroep, die de rol heeft, de geboden, die de structuur, functie of ontwikkeling van de grotere samenleving bepalen, te kennen, te verwezenlijken of te handhaven.

Is deze omschrijving van toepassing op de functionarissen-elite?

Voor haar zou de omschrijving voorlopig moeten luiden:

De functionarissen-elite is de ambtelijke deelgroep, die de op deskundigheid gebaseerde rol heeft opgeëist, de geboden, die structuur en functie van de geleide nationale samenleving bepalen, te kennen en te handhaven.

Daarmee is aan de algemene definitie niets essentieels veranderd, maar de meer algemene termen zijn door onderschikkende, meer gespecialiseerde termen vervangen, om de feitelijke situatie meer in concreto naar voren te brengen.

Deze is in haar algemeenheid bepaald door factoren als een spanning tussen zijn en behoren en vervreemding.

Maar in hoofdstuk III zijn reeds een aantal meer specifieke factoren genoemd, die voor elke elite afzonderlijk van invloed zijn op de vorming van haar karakter.

Elites, die gemakkelijk ontstaan, vertegenwoordigen een ander type dan die, die zich onder grote maatschappelijke spanningen moeten doorzetten.

Als belemmerend werden daar genoemd:

1. Een uitgesproken traditionele zetting van een stabiele samenleving.
2. Een werkelijk democratisch kader.
3. Een op moeten treden in eigen vertrouwde kring.

Welke invloed kunnen deze factoren gehad hebben bij het ontstaan der functionarissen-elite?

1. De geleide samenleving en de Verzorgingsstaat, voorafgegaan door de plansocialisten als de Boodschap verkondigende elite, stammen uit een turbulente periode der West-Europese geschiedenis: wereldcrisis, wereldoorlog en wederopbouw waren toeschouwer bij hun geboorte. Van een traditionele zetting ener stabiele samenleving had de nieuwe elite dan ook verhoudingsgewijs weinig last.

2. Over het al dan niet reële van het democratisch kader is minder eenvoudig te oordelen. Zowel crisis, oorlog als wederopbouw vroegen dikwijls om ingrijpende, snelle maatregelen, die niet allemaal langs de vrij trage formeel-democratische weg konden worden verwezenlijkt. Een tijdelijke verzwakking van de democratische structuur heeft ongetwijfeld het ontstaan der nieuwe elite vergemakkelijkt. Maar desalniettemin vaart zij nog steeds onder democratische vlag. Dat geeft haar optreden iets tersluiks, iets van de politieman in burger. Zelfs al zou zij wel eens moeite hebben met de democratische spelregels, dan ligt het toch niet op haar weg om zich hier hardop over te beklagen. Maar dat zij als elite naar eigen opvatting bevredigend kan functioneren, schuilt toch wel mede in het feit, dat er van een werkelijk democratisch kader meestal niet veel overgebleven is.

3. Het optreden in vertrouwde kring.

In feite speelt het optreden van de nieuwe elite zich al geheel af in de entourage van de secundaire systemen. De persoonsherkenning, het verlegen makende moment bij het optreden van een nieuwe elite in de oude bekende, beperkte kring is daarbij goeddeels vermeden.

(Ongetwijfeld zijn er wel spanningen geweest in beperkte sectoren. In de boodschapverkondigende fase zijn er binnen het Nederlandse socialisme conflicten geweest tussen een oudere, op het Marxisme terugkijkende partij-elite en een nieuwe, die het plansocialisme voor stond. Zoals duidelijk tot uiting komt in de nota, die Alberda in 1939 aan het bestuur der S.D.A.P. zond)[19].

Hieronder zal getracht worden, door een nadere analyse het karakter der nieuwe elite nog nauwkeuriger te bepalen.

De volgende punten komen daarbij aan de orde:

1. Is hier vnl. sprake van een ordehandhavende of van een planvolvoerende elite?
2. Is het een natuurlijke of een historische elite?
3. Waarop kan deze elite haar superioriteitsbesef baseren?

§ 2. *Ordehandhaving of planvolvoering*

In het eerste deel is een onderscheid gemaakt tussen een ordehandhavende en een planvolvoerende elite.

Van de planvolvoerende elite is verondersteld, dat zij zich tot taak stelde, de maatschapelijke ontwikkeling te leiden vanuit de bestaande, niet meer wenselijk geachte structuur A naar de komende, wenselijker geachte structuur B. Een dergelijke elite wordt dus gekenmerkt door het bezit van een politiek programma, waarin een aantal essentiële wijzigingen in het politiek, sociaal of economisch bestel worden voorgesteld.

Het is dan ook zonder meer duidelijk, dat de voorstanders van de Verzorgingsstaat in de periode, dat de liberale sociaal-economische structuur werd afgebroken en de nieuwe orde van de Verzorgingsstaat werd gerealiseerd, de deskundigen, die dit proces leidden konden karakteriseren als een planvolvoerende elite.

De vraag, of deze deskundigen van toen dit nu nog zijn, hangt af van de beoordeling van het stadium, waarin de installatie van de Verzorgingsstaat op het ogenblik is. Is hij nog in volle opbouw, of is er reeds een stadium van stabilisering ingetreden?

Het is mogelijk, het planvolvoerende element in de Verzorgingsstaat te overschatten, door te veel aandacht te besteden aan het feit, dat men er bezig is, plannen te verwezenlijken. Het Deltaplan, ontwikkelingsplannen voor onderontwikkelde gebieden, industrialisatieplannen, atoom-industrieprojecten e.d. zijn weliswaar karakteristiek voor de Verzorgingsstaat, zo men wil voor een planmatig geleide samenleving, maar dit soort activiteiten duidt niet op planvolvoering in bovengenoemde zin. Zij wijzen er veeleer op, dat de samenleving in een bepaalde fase verkeert dan dat zij betekenen, dat een nieuw type samenleving wordt geschapen. Zij kunnen alle worden uitgevoerd binnen het bestaande samenlevingskader, ook al zullen zij plaatselijk het aanzien der betrokken gebieden aanzienlijk kunnen wijzigen.

Het ligt veeleer voor de hand aan te nemen, dat reeds een zekere stabilisering is ingetreden. Dit kan worden afgeleid uit het ontbreken van discussie rond de verworvenheden van de zijde van de groep, die vanouds het sterkst geporteerd was voor het installeren van de Verzorgings-

staat. Ook daar, waar de socialisten in de politieke oppositie zijn, hebben zij zelden of nooit op hun programma belangrijke punten kunnen opnemen, die er op duiden, dat hun politieke tegenstanders verraad hebben gepleegd aan het ideaal van de Verzorgingsstaat, door de installatie halverwege stop te zetten.

Men kan zeggen, dat het economische controlesysteem in Engeland nog beter zou werken als men er over een sociaal-economische raad of een nationaal planbureau beschikte. Men zou kunnen zeggen, dat in Nederland de sociale rechtvaardigheid nog beter gediend zou zijn als er een nationale gezondheidsdienst was. Maar in feite is dit slechts technische critiek. In beginsel is aanvaard, dat het economisch evenwicht het werkgelegenheidsbeleid en de sociale zorg verregaand geïntegreerde onderwerpen van overheidszorg zijn. De keuze der feitelijke vormgeving is dan, politiek gezien, van secundair belang.

De Verzorgingsstaat kan verder ontwikkeld worden; in het ene land wat meer op dìt, in het andere land wat meer op dàt gebied; maar ... als bovenstaande beginselen zijn aanvaard, dan is daarmee de nieuwe Orde geschapen.

Als karakteristiek voor een ordehandhavende elite is genoemd, dat organisatorisch het gestelde doel is bereikt. De taak van de elite is dan, het afglijden naar een lagere orde te voorkomen.

Zo is het mogelijk, dat vele ondernemers in de Verzorgingsstaat nog zouden terug verlangen naar de dagen van weleer. De elite in de Verzorgingsstaat ziet er op toe, dat zij inderdaad gedwongen worden, zich te schikken in de richtlijnen, die de belangen der nationale volkshuishouding en daarmee die van de ondernemers zelf het beste garanderen. Hetzelfde geldt in grote lijn, waar het betreft het in toom houden van de strijdlust van bepaalde vakbonden. Het denken volgens de botsende postulaten der klassenstrijdperiode dient onderdrukt te worden in het belang van het sociaal en economisch evenwicht van de natie als geheel.

Maar de taak der elite is niet alleen gelegen op het terrein van het superieure morele inzicht. Zij heeft wel degelijk een aparte taak, omdat zij over aparte kennis beschikt.

Haar wetenschappelijk inzicht op economisch en maatschappelijk terrein, haar extra begaafdheid, zij het niet aangeboren maar verworven, maakt haar onmisbaar. Zij kent de knoppen, waarmee de machine der maatschappij soepel bediend wordt en in de juiste doseringen het technisch ontwikkelingsproces doet plaats vinden, zonder dat dit leidt tot te grote sociale of economische schokken.

In dit licht bezien, lijkt het inderdaad de voorkeur te verdienen, de elite in de Verzorgingsstaat in dit stadium te karakteriseren als een ordehandhavende groep.

§ 3. *Natuurlijke of historische elite*

Een historische elite acht het haar taak om haar exclusieve kennis in dienst der maatschappelijke ontwikkeling te stellen. Is de fase, die zij als de definitieve ziet, bereikt dan is haar taak beëindigd. Zij onderscheidt zich dan niet meer van andere groepen en verdwijnt als elite van het toneel.

Een natuurlijke elite ziet de superioriteit-inferioriteit-verhouding als eeuwig en onontkoombaar. De bestaande situatie, waarin zij de functionerende elite is, is voor haar al de voltooing der historie. De bestaande structuur is, althans met betrekking tot de elite-functie, de natuurlijke structuur.

Het meest pregnante onderscheid tussen beide categorieën is gelegen in het al of niet onderkennen van een historisch perspectief.

Welke rol speelt in concreto de Verzorgingsstaat in de gedachtenwereld van de functionarissenelite?

Is zij een doorgangshuis, een fase op weg naar nog een ander type samenleving? Of is zij een eindstadium, een samenlevingsvorm, die mits adequaat gehanteerd en niet van buiten af verstoord, de eeuwen kan trotseren?

Het gaat hierbij niet zo zeer om de beantwoording van de vraag wat in feite het toekomstig lot van de Verzorgingsstaat zal zijn. Het in concreto voorspellen van de historische ontwikkeling is iets waar weinigen zich meer aan wagen.

Voor het erkennen van het karakter der functionarissenelite wordt iets anders gevraagd, het herkennen van de doeleinden, die de installering van de Verzorgingsstaat hebben gestimuleerd.

Is hij gedacht als een semi-permanent gebouw, een noodzakelijke stap op weg naar iets anders? Of is hij ontworpen als een in zich zelf compleet en zichzelf continuerend systeem?

Het is betrekkelijk voor de hand liggend, op deze eerste vraag een negatief antwoord te geven. D.w.z. er is geen maatschappelijke of politieke stroming van betekenis, die expliciet stelt, dat de Verzorgingsstaat het doorgangshuis naar fase A + 1 is. En de functionarissenelite doet dit zeker niet. Naar later zal blijken schuwt zij zelfs elke politieke stellingname in dit opzicht. In zoverre is de toekomst inderdaad verleden tijd! Zodoende kan men met vrij grote zekerheid zeggen, dat deze elite zich zelf niet als een historische elite ziet.

Kan men nu simpelweg beweren, dat zij dan in de andere categorie valt?

Hierop kan met ja geantwoord worden, maar het antwoord dient

wel zekere voorbehouden te bevatten. Het is namelijk de vraag in hoeverre men zonder meer kan stellen, dat de Verzorgingsstaat als de *natuurlijke* samenlevingsvorm gezien wordt. Een natuurlijke vorm is vanzelfsprekend; hij is zo, omdat hij niet anders kan zijn. Hij is geen zaak van persoonlijke of politieke keuze, hij is zo, omdat de ontwikkeling vanuit gegeven uitgangspunten geen andere weg kon nemen.

Dat de Verzorgingsstaat het *definitieve* resultaat is van een natuúrlijke ontwikkeling, wordt echter door geen van zijn voorstanders beweerd. Veeleer zou men kunnen vermoeden, dat bepaalde principiële tegenstanders, met name de Marxisten hem toch nog slechts als het tijdelijke product van een natuurlijke ontwikkeling zouden zien.

Maar voor hen is de Verzorgingsstaat zeker geen natuurlijk eindproduct; hij draagt, zoals volgens hen alle niet-socialistische samenlevingen vóór hen, reeds de kiemen van zijn eigen ondergang in zich.

Voor de voorstanders is hij een gekozen structuur; het is een verwezenlijkte mogelijkheid, maar het is in principe zeer wel denkbaar terug te keren naar de liberale periode of over te stappen naar een socialistische. Dat dat niet gebeurt, is een kwestie van bewuste keuze, niet één van een onontkoombaar noodlot. Het is in de gegeven situatie gezien als de beste, maar niet als de enig bestaanbare structuur.

Daarentegen kan men echter wel het volgende opmerken:

1. Zolang de Verzorgingsstaat qua structuur geen hem wijzigende politieke oppositie kent, is hij in beperkte zin uitdrukking van een ahistorische situatie. En het ontbreken van een dergelijke interne oppositie is tot dusverre karakteristiek gebleken voor de Verzorgingsstaat.
2. Zolang er in haar structuur geen krachten zijn aan te wijzen, die dwingend haar eigen ontwikkeling tot iets dat principieel anders in doen leiden, ook al zouden die krachten geen deel uitmaken van een bewust politiek programma, dient men aan te nemen, dat de Verzorgingsstaat zich zelf continueert. In feite is het hele systeem gebaseerd op het vermijden van fatale spanningen in het sociale of economische vlak en het ziet er naar uit, dat - aan zich zelf overgelaten - de Verzorgingsstaat een zeer langdurig leven zal zijn beschoren. In ieder geval zijn de deskundigen binnen het systeem er redelijk wel van overtuigd, dat het werkbaar is. Als zij geen technische fouten begaan, is het systeem zelfhandhavend.

En het zijn nu juist deze deskundigen, over wier positiebepaling het hier gaat.

Denkend binnen het systeem en in hun elitefunctie kunnen zij er niet buiten denken of gedacht worden; aldus continueren zij zichzelf. Zolang het systeem er is, zijn zij er. En in het systeem zijn zij dan een

natuurlijke elite. Zonder het systeem zouden zij er niet zijn, maar zonder hen zou het systeem er niet kunnen zijn. Het is hun speciale taak de nieuwe orde te handhaven. Zij verzorgen een onmisbare functie, die slechts uitgeoefend kan worden met behulp van bepaalde hulpmiddelen, waarvan de kennis en de hantering aan hen is voorbehouden.

Hierbij kan nog opgemerkt worden, dat al is het systeem in het algemeen geen natuurlijk stelsel in die zin, dat er geen ander mogelijk zou zijn, dat het voor hen als functionarissen wel degelijk een zodanig stelsel is. Voor hen is er geen politieke keuze. Zij zijn dan wel een elite in een politiek systeem, maar zij presenteren zich niet als politieke elite.

Zij zijn de onmisbare handhavers van een door anderen in het leven geroepen Verzorgingsstaat. Als zodanig stellen zij, dat ze wel een technische, een uitvoerende verantwoordelijkheid dragen, maar geen politieke.

De interessante vraag hierbij is of men politieke verantwoordelijkheid kan ontkennen, als men toch een bepaalde vorm van politieke macht uitoefent.

Voorlopig lijkt het aanbevelenswaardig de functionarissenelite te kenmerken als een natuurlijke elite in beperkte zin.

> Volledigheidshalve is het wel goed er de aandacht op te vestigen, dat met deze uitvoerige analyse van de functionarissenelite geenszins gesuggereerd wil zijn, dat deze groep in de Verzorgingsstaat een onomstreden monopoliesysteem zou innemen. Als belangrijke nieuwe groep worden zij hier centraal gesteld. Maar met name in de huidige hoogconjunctuur is het lang niet altijd eenvoudig te onderkennen, wat de werkelijke *macht*spositie achter hun wetenschappelijke pretentie is. En zelfs van de interne kracht van de pretentie kan men op het ogenblik niet zeker zijn, gezien b.v. het grote verloop uit de overheidsdienst naar de particuliere bedrijven, juist in de hogere rangen. Deze conjuncturele storing mag ons echter niet beletten het structurele elitekarakter te blijven onderkennen. Dit blijft n.l. zo, ook al is de persoonlijke voorbeeldwaarde van de leden der functionarissenelite op het ogenblik gering.
> In feite zijn zij de dragers van de waarden van de Verzorgingsstaat. Er is zelfs geen conjunctuuromslag nodig om te laten zien op hoevele sociale en economische gebieden zij zich tot onmisbaarheid hebben weten op te werken.

§ 4. *De gronden voor het superioriteitsbesef*

In het voorgaande is telkens weer naar voren gekomen, dat een elite macht bezit of pretendeert macht te moeten bezitten. Zij is echter meer dan een machtsgroep alleen, meer dan een organisatorische top, een pressure-group of een lobby. Zij is een elite, omdat zij haar machtspositie legaliseert door te stellen, dat zij de exclusieve rol heeft, in de haar toegedachte of toegekende positie de belangen te behartigen van een groter geheel. En die exclusiviteit berust dan weer op het bezit

van speciale inzichten, die aan anderen zijn onthouden. Haar superioriteit berust op het bezit van speciale eigenschappen.

Dat de functionarissenelite een groep is met een bepaalde macht is gebleken uit de plaats, die zij in het overheidsapparaat heeft verworven, gecombineerd met de invloed van dat apparaat zelf op de gang van zaken in de samenleving.

Is het nu ook een groep, die boogt op een speciale superioriteit? Beschikt zij over kennis of inzichten, die aan anderen zijn onthouden?

Het lijkt hier op zijn plaats, de categorieën kennis en inzicht in eerste instantie gescheiden te behandelen.

Wat de kennis betreft dient de elite te beschikken over de nodige gegevens op economisch en sociaal gebied.

Op economisch terrein betreft dit cijfers over productie, voorraadvorming en afzet in de diverse bedrijfstakken. Gegevens over het prijsverloop, de investeringen, de loonsom, de reserveringen en de fiscale lasten, een overzicht over de investeringen op lange termijn, over de import- en exportpositie; een overzicht over industrialisatieplannen, werkgelegenheid, scholingsgraad en arbeidsproductiviteit; een inzicht in de monetaire situatie, de ontwikkeling op de kapitaalmarkt, mogelijke inflatoire tendensen en de ontwikkeling van het nationale spaartegoed.

Op sociaal gebied betreft dit de organisering der sociale zorg, de verdeling der sociale lasten, het opsporen van structurele en verborgen werkloosheid, het houden van een wakend oog op de arbeidsvrede, het meten van de arbeidssatisfactie, het nagaan van de herscholingsbehoefte, de opsporing van de behoefte aan en de mogelijkheid tot de inschakeling van minder volwaardigen etc.

Deze opsomming is verre van compleet, maar reeds deze greep doet zien, op hoeveel verscheiden terreinen de elite over kennis dient te beschikken, teneinde haar functie naar behoren uit te kunnen oefenen.

In het democratisch staatsbestel is deze kennis echter in principe niet esoterisch. Elk lid der samenleving, dat op één der hier genoemde gebieden zijn kennis zou willen verrijken, kan (in beginsel) inzage verkrijgen van de daartoe benodigde gegevens.

Statistische bureaus, voorlichtingsdiensten en departementale bibliotheken kunnen hem vrijwel alles verschaffen, waar zijn hart naar uit gaat. Natuurlijk zullen er ook rapporten en verslagen zijn, die om de een of andere reden een heet hangijzer zijn en die om ongewenste publiciteit te voorkomen tijdelijk of blijvend een vertrouwelijk karakter hebben. Dit is echter zeker niet de algemene teneur. Meestal is de Overheid er zelfs op uit, om voor haar publicaties prijzen te vragen, die ver en ver onder de kostprijs liggen, om zodoende het debiet der rapporten te vergroten.

Het merkwaardige feit doet zich echter voor, dat in de practijk dit debiet bijzonder klein is. Rapporten, die verslagen bevatten over vraagstukken van nationaal belang worden verkocht bij aantallen die de honderden veelal niet te boven gaan, terwijl voor de nauwelijks dikkere, maar veel duurdere jaargangen van damesweekbladen de oplagen in de honderdduizenden lopen[20].

Het is ongetwijfeld zo, dat een groot deel der met democratische rechten gezegende staatsburgers weinig oprechte belangstelling hebben voor de in deze rapporten weergegeven feiten. Een groot aantal, dat wel belangstelling heeft op dit gebied, realiseert zich niet, dat die rapporten iets zouden kunnen bevatten, dat van hun gading zou kunnen zijn. Dit neemt echter niet weg, dat de hierbedoelde verslagen voorlichtingsmateriaal van de eerste orde kunnen zijn, voor een kerngroep van geinteresseerde leken.

Inderdaad zijn zij dit ook wel, zo niet direct, dan toch wel indirect via bespreking en verkorte weergave in de opiniepers. Maar in feite kan dit gehele materiaal eerst tot zijn recht komen, indien men op de hoogte is van de doeleinden, die de verzamelaars ervan voor ogen hebben gestaan. Eerst dan krijgen de feiten een betekenis in een groter geheel, worden zij interpreteerbaar en bediscussieerbaar, m.a.w. eerst dan krijgen zij waarde in een democratisch systeem.

Maar dit op de hoogte zijn met de theoretische achtergrond der feitenverzameling vraagt een deskundigheid, die de gemiddelde lezer niet bezit. Het rapport blijft daardoor letterlijk en figuurlijk voor hem een gesloten boek. Het is het echter niet voor de betrokken deskundigen, in wier opdracht de gevraagde gegevens zijn verzameld.

De voor allen zichtbare feiten zijn tot op grote hoogte alleen voor hen interpreteerbaar. Dit is zeker niet een door hen gezocht effect, maar het is in feite wel een zeer effectieve barrière, die het inzicht in hun werkzaamheden bemoeilijkt.

De beleidsdocumentatie van en voor de overheid is hierdoor in de practijk van de democratische geleide samenleving een boom, die zijn vruchten vnl. afwerpt in het eigen tuintje waarin hij geplant is. De functionarissenelite bezit het inzicht om de feiten te interpreteren, vergroot daardoor haar inzicht, is in staat tot een nog genuanceerder stellingname, vraagt om nòg genuanceerder voorlichting, krijgt nòg deskundiger rapporten en wordt nòg deskundiger en beweegt zich zodoende in een klimmende maar steeds nauwer wordende spiraal van wetenschappelijke gespecialiseerdheid.

Zodoende is het voor de auteurs van de hier besproken rapporten steeds moeilijker zowel de algemene voorlichting als de gespecialiseerde beleidsbehoefte tegelijk te dienen. Het is niet onwaarschijnlijk, dat binnen een

gegeven budget de neiging zal bestaan, de eerste eis aan de tweede op te offeren. Immers het commentaar op het geleverde rapport en eventueel het fiat voor het budget voor het komende rapport komen uit de hoek der tweede en niet uit die der eerste instantie.

Door de bevoorrading met voor allen beschikbare, maar voor weinigen verteerbare kennis, heeft deze elite zich reeds een extra fundament van beschikbaar inzicht geschapen. Maar waarop berust nu dit superieure apperceptievermogen, waardoor alleen zij in staat is die gegevens te gebruiken voor een technisch verantwoord beleid?

Alvorens deze vraag te beantwoorden, kan zekerheidshalve worden opgemerkt, dat deze superioriteit niet per se een persoonlijke superioriteit behoeft te zijn. Een lid der functionarissenelite kan zich blind staren op in het systeem niet relevante feiten, hij kan gegevens verkeerd interpreteren, hij kan een onjuist beleidsadvies geven.

De superioriteit is niet de meerwaardigheid van een groep met hogere I.Q.'s gezegenden. Die wegwijsheid nu, kan berusten op verregaande specialisatie, het jarenlang op een bepaald terrein gewerkt hebben en tevens op een vooropleiding, die het denken in het systeem heeft aangeleerd. De kennis van het juiste idioom is in alle gevallen onontbeerlijk. Slechts met behulp daarvan is de inhoud van de rapporten der collega-deskundigen verteerbaar.

De juristen hadden reeds lang vóór de Verzorgingsstaat op dit gebied een grote naam verworven; in de huidige verhoudingen hebben economen en sociologen niet geaarzeld hen op dit gebied te volgen, zo niet te overtreffen.

Maar deze aparte taal is niet zo maar een geheimdoenerij.

De in dit verband ontwikkelde terminologie, ook al zal zij wel eens nodeloos ingewikkeld zijn, is de uitdrukking van een wetenschappelijke, maar exactheid strevende denkwijze. En hier raken we het kernpunt van de elitepretentie der functionarissen. Hun speciale inzicht is een wetenschappelijk inzicht. Hun adviezen en beslissingen zijn niet zo maar politieke activiteiten. Het zijn evenmin simpele administratieve werkzaamheden voortvloeiende uit politieke beslissingen. Het is de beleidsadvisering, op basis van een gespecialiseerd wetenschappelijk inzicht.

Hun functie is hiermee essentieel verschillend van die van de ‘noblesse de robe’ van de liberale periode, de departementale juristen. Deze hadden de uitvoerende taak de politieke beslissing in de juridisch juiste vorm te gieten.

Ongetwijfeld zullen zij daarbij achter de schermen weleens van de gelegenheid gebruik gemaakt hebben, op bepaalde details een stempel te drukken, dat mogelijkerwijs een eigen politiek karakter had. Maar

volksvertegenwoordiging en partijleiding telden genoeg juristen, om dit verschijnsel zo nodig op adequate wijze te bestrijden, en als het inderdaad het karakter van een wet of besluit politiek beïnvloedde, dan werd dit in ieder geval in een volgend stadium in de practijk duidelijk en was dan opnieuw voor revisie vatbaar.

Maar met dat al bleef het toch een randverschijnsel, een speling in het systeem. De beslissingsmacht en de beoordelingsbevoegdheid waren elders voldoende verankerd om uitwassen te voorkomen.

In de Verzorgingsstaat is de deskundigheid van de adviseur zodanig, dat juist op het terrein van de beoordelingsbevoegdheid moeilijkheden kunnen rijzen.

De deskundigen op gelijk niveau vindt men niet in de eerste plaats in de Kamers, niet in de partijleidingen, noch in de redacties, maar in de overheidsdiensten, de publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en de beheercommissies.

Hun advies weegt in de politieke discussie, omdat het niet als politiek advies, maar als wetenschappelijk advies gebracht wordt. De discussie is dientengevolge niet zomaar een politieke, maar tevens een wetenschappelijke discussie.

Zo zegt Hartog van het centraal economisch plan:

> Na tot een meer gedetailleerde vorm te zijn uitgewerkt en na confrontatie met de zienswijze van vertegenwoordigers van overheid, bedrijfsleven en economische wetenschap wordt het C.E.P. aan de R.E.A. aangeboden. Het door deze Raad goedgekeurde plan wordt doorgaans aan het begin van het planjaar gepubliceerd. In deze publikatie vindt men geen voorstellen over de te voeren economische politiek. Voorzover deze uit de resultaten van de planberekeningen voortvloeien worden zij langs interne weg, via het interdepartementale overleg, doorgegeven.
> De goedkeuring van het C.E.P. door de R.E.A. betekent dus niet dat het nu als plan van actie voor de regering geldt. Het is geen projectplan of verzameling van projectplannen. De betekenis voor de economische politiek is meer indirect. Het is de achtergrond waartegen de coördinatie van alle economisch beleid zich kan voltrekken[21].

Of het dit inderdaad is, is een later nog nader te analyseren kwestie. Maar het wordt als zodanig gebracht en de gehele aankleding en entourage versterken deze gedachte.

De functionarissenelite is hiermede gestempeld tot een wetenschappelijke elite. Wat zij brengt heeft een wetenschappelijke watermerk. De beoordeling van het gebrachte is daardoor in principe voorbehouden. aan groepen van adequate wetenschappelijke standing. Leden van die groepen kunnen ook wel in het politieke apparaat worden aangetroffen, maar dan min of meer toevallig. De politieke selectie loopt niet langs wetenschappelijke schijven.

Samenvattend: In de Verzorgingsstaat wordt een deel van het beleid bepaald door wetenschappelijke overwegingen in het economische en sociologische vlak.

Voorbereiding, advisering en vormgeving van deze maatregelen zijn rechtens toevertrouwd aan de wetenschappelijke specialisten, die over de benodigde kennis en het adequate inzicht beschikken. De controle op hun handelingen voorzover die langs politieke kanalen gaat, berust bij personen, die slechts toevalligerwijze over de benodigde beoordelingsuitrusting beschikken. Daarmede is gegeven, dat de wetenschappelijke specialisten inderdaad een elitepositie bekleden, maar met de extra toevoeging, dat hun superioriteit gebaseerd is op een exclusief wetenschappelijk inzicht.

Keren we nog eenmaal terug naar het beeld van het schip van staat.

Hoe is dit in de Verzorgingsstaat?

De rol der politieke ontdekkingsreizigers is van weinig belang meer, het schip is een lijndienst, men is het eens over het punt van bestemming. De kapitein-eigenaar van het schip is nog steeds de ondernemer. Een zich uitbreidende economie, een stijgende productie en een gezonde investering zijn nog steeds de bakens waarop hij vaart. Maar zijn schip is een wereld op zichzelf geworden. De radardeskundigen loodsen hem door de mist, hij vaart niet meer op de open zee der vrije markt, maar door de nauwe wateren der geleide economie. Deskundige loodsen staan hem bij op alle plekken waar ondiepten dreigen en zij zijn het in feite, die het schip voor de ondergang moeten behoeden.

En hun deskundigheid is zo groot, dat zij niet meer onmiddellijk vervangbaar zijn. De kapitein kan, als de nood aan de man komt, niet zonder de loods. Zijn deskundige elite stuurt zijn schip bij hem, voor hem en als het moet, zonder hem.

§ 5. *De theemutsgroep*

Aansluitend bij het in hoofdstuk V gestelde over structuur en uitstraling van elites, kan men over de functionarissenelite het volgende opmerken:

Zij vertoeft in het z.g. derde stadium, dat der ordebewaring. Zij heeft daarvan ook de kenmerken: hiërarchische opbouw met bureaucratische trekken. De structuur is in de ruimste zin die van het overheidsapparaat. Toch kan men niet zeggen, dat de functionarissenelite in een ambtelijk keurslijf is gedwongen; als wetenschappelijke groep werkt zij veel in stafverband, in werkgroepen en commissies. (Daar doorheen loopt zelfs een uitgesproken menings- en coterievorming in de sfeer der informele organisatie.[22]) Wat zij uitbrengt zijn ook geen ambtelijke regels zonder meer, maar adviezen en aanbevelingen.

De groep heeft geen behoefte meer aan werfkracht. Zij is gevestigd genoeg om zich te kunnen distantiëren en zich een bescheiden esoterie te permitteren. Inwendige spanningen kunnen worden opgelost door promotie of de vorming van sub-commissies, nieuwe diensten of zelfs nieuwe departementen.

Het ambtelijke kader waarin de functionarissenelite werkt doet haar betrekkelijk weinig behoefte hebben aan een theemutsgroep. Deze is in de gegeven situatie dan ook zeer summier. Daarbij komt, dat de elite in de democratische entourage altijd als elite een min of meer illegaal bestaan leidt. Zij kan zich bijna niet openlijk als elite adverteren of voor zich zelf propaganda maken. Dit verhindert dan ook goeddeels het ontstaan van een volgelingengroep. Voorzover een wetenschappelijk gevormde ambtenarengroep toestroming heeft, zal het vnl. zijn uit:

1. De niet wetenschappelijk gevormde lagere ambtenarenstrata. Deze doorstroming is niet eenvoudig en wordt ook niet gestimuleerd. Men reserveert bij voorkeur de wetenschappelijke rangen voor academisch gevormden. Vooral de oudere ambtenaren in de lagere rangen zijn veeleer een critische, dan een response-group. Toch is er wel een vliesdunne laag van jongere ambtenaren, die b.v. via het werkstudentschap tracht de stap naar de wetenschappelijke elite te verrichten. Zij heeft een anticiperende mentaliteit, die als positief betiteld zou kunnen worden.

2. De wetenschappelijk gevormde nog-niet-ambtenaren strata. Het betreft hier vnl. jonge afgestudeerden, die door de aard van hun studie (vooral bij de sociologie spreekt dit sterk, maar toch ook wel bij juristen en economen) een gerede instapmogelijkheid hebben vooral bij de overheid. Zij leren op de universiteit reeds de technische aanpak, die hen in het dienstverband te stade kan komen.

Dit betreft dus in de theemutsgroep een soort binnenste laag van personen, die eenmaal tot de elite zelf hopen te behoren. Daaromheen is echter nog wel een wijdere groep, die vooral door hun functie in bepaalde apparaten als response-group dienen. Men denke hier aan allerlei beroepsorganisaties in het bedrijfsleven, aan de vakbonden, aan de verzekerings-maatschappijen en aan de banken, die door duizend organisatorische draden met de functionarissenelite zijn verbonden en in publicistische uitwisseling en in commissie- en vergaderverband een klimaat hebben opgebouwd, waardoor de functionarissenelite op temperatuur blijft.

Het geheel overziend kan niet ontkend worden, dat de theemutsgroep hier, vergeleken met andere elitesituaties, betrekkelijk weinig warmte ontvangt en dan ook evenmin teruggeeft.

Er is weinig geanimeerdheid, verknochtheid, idealisme of martelaarschap in de verhouding over en weer. Maar in alle koelheid kan er

daarom nog wel sprake zijn van toewijding, plichtsbesef, trouw en doorzettingsvermogen[23].

Met de functionarissenelite is dan de laatste in deze studie optredende elite ten tonele gevoerd. Terugziend, kan niet ontkend worden, dat onder de naam elite wel een bijzonder bont gezelschap is bijeen geraapt en men kan betwijfelen of met name onze keurige overheidsdiensten het nu wel op prijs zullen stellen hun dienaren onder één noemer te zien gebracht met de woeste volgelingen van Jan van Leiden of met Hitlers edelgermanen. Misschien kan het hun tot troost strekken, dat zij geheel aan de andere kant staan in de hier gegeven elitescala.

De eerbied voor de wetenschap is in onze samenleving zo diep geworteld, dat haar gediplomeerde dienaren weinig moeite hoeven te doen, om zich nadrukkelijk als elitegroep voor te stellen. Zij behoeven betrekkelijk weinig vrees te koesteren dat hun, overigens goed in vakjargon verpakte kennis, door ondeskundige buitenstaanders ter discussie zal worden gebracht. Als nieuwe elite zijn zij door de achterdeur binnengekomen en in de achterkamer gebleven. Zij zijn niet in het nieuws zoals ruimtevaarders, wielrenners, prinsessen en filmsterren. Zij schipperen onopvallend, zoals Ter Braak reeds voorspelde[24]. Maar aan het belang van de achterkamer doet dat verder weinig af. Qua rol voldoen zij aan de definitie:

Een deelgroep, die de rol opeist de geboden, die de structuur, functies of ontwikkeling van de grotere samenleving bepalen, te kennen, te verwezenlijken of te handhaven.

Voor hen zou men de definitie uiteindelijk kunnen vernauwen tot:

De semi-ambtelijke topgroep, die als ordehandhavende ‘natuurlijke’ elite de op wetenschappelijke deskundigheid gebaseerde rol heeft de geboden, die structuuur en functie van de geleide nationale samenleving bepalen, te kennen en te handhaven.

Eindnoten:

1 Barker, E., in *Principles of Social and Political Theory*, Oxford 1951, p. 124, veronderstelt, dat Bentham de popularisator van deze opvatting is, die mogelijk toegeschreven zou moeten worden aan: Hutcheson, W., ‘professor of moral philosophy in the University of Glasgow’.

2 Over de historische rol van de ondernemer, (behalve natuurlijk Schumpeter en Sombart) Miller, W. *‘Men in Business, Essays in the history of entrepreneurship’*, Cambridge, Mass. 1952.
Lambers, H.W., De industriële ondernemer in een bewegende economische orde, in *Ondernemend Nederland*, onder redactie van Rooy, M., Leiden 1959.
Over het samenspel van intellectueel en ondernemer Idenburg, Ph. J., De maatschappelijke positie der intellectuelen, p. 25 e.v. in: *De intellectueel in de samenleving*, Assen 1953. Over de relatie van ondernemer en manager, een zeer overzichtelijke behandeling der moderne literatuur: Vinke, P., *De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmee vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen*, hfdst. I, Leiden 1961.

3 Over de ingenieurs als maatschappelijke elite heb ik vrijwel geen literatuur kunnen vinden. Krul, W.F.J.M., ‘De Nederlandse ingenieur vandaag en morgen’ in de Ingenieur, september 1937.

4 Men versta het hier gestelde niet verkeerd. Bedoeld is zeker niet, dat een politiek of maatschappelijk geïnteresseerde tijdgenoot, niet duizend dingen zou weten op te noemen, die naar zijn maatstaven het gezicht van de Verzorgingsstaat nog ingrijpend konden of dienden te wijzigen. Maar het gaat bij deze beschrijving niet om mogelijke fantasie of morele verontwaardiging, maar om een feitelijke schets van het alledaagse reilen en zeilen in de Verzorgingsstaat.

5 Zie Kelley op. cit.

6 Zie Vinke, P. op. cit. hfdst. IV.

7 Crosland, A., *Can labour win?* Fabian Tract 324.

8 Boeiend geschetst door Frida Knight: *The strange case of Thomas Walker*, Londen 1957. Vooral interessant om een beeld te verkrijgen van het Engelse politieke leven in die periode van de opkomst van Manchester en de daarnaar genoemde school.

9 Zie Samuel, R., 'Bastard' Capitalism, in *Out of Apathy*, op. cit. p. 19.

10 Over het elitebesef bij moderne ondernemers; vrij ongelijkwaardige beschouwingen bij Mommsen, op. cit., Schetsmatig maar goed van opzet is daarin Duttweiler, G.: Das Bewusstsein der Erfüllung einer Aufgabe höherer Art als Kennzeichen einer modernen Elite in der Wirtschaft, p. 18.

11 Jetzt dagegen, nach völliger Durchsetzung des sozialen Bürgerrechts, erscheint der Unternehmer nicht mehr als Einzelner, sondern als Repräsentant des Unternehmers, genau wie ihm nicht mehr der einzelne Arbeiter, sondern seine Gewerkschaft als Verhandlungspartner entgegentritt. Plessner, H., *Das Problem der Oeffentlichkeit und die Idee der Entfremdung*, Göttingen 1960.

Een voorbeeld van moderne beeldvorming over de ondernemer: Constandse, A.C., *Dynastie van Staal, 150 jaar Krupp*, Utrecht 1961.

12 Duttweiler schetst de aanloop: Während des Krieges und namentlich der Zeit der Inflation und der Devisenschwierigkeiten wurde die Führung in vielen Grossunternehmen von den 'Steuervirtuosen' übernommen da der Gewinn oft fast in gleichem Masse von der Steuerpolitik abhing wie von der eigentlichen Produktion, op. cit. p. 19.

13 *Man and Society*, op. cit. p. 147.

14 Voor een indringende analyse van dit verschijnsel: Jung, R.: *Brighter than 1000 Suns*. Eng. vert. Londen 1958.

15 Marshall, T.H.: *Citizenship and Social Class*, Cambridge 1950, p. 145.
Bij deze gehele discussie over de rol van de politicus kan gerefereerd worden aan het door Geiger dienaangaande ontwikkelde standpunt in '*Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*' (Keulen 1949, hfdst. IX, Neue Linien), dat in feite hier gedeeld wordt, maar waar juist de term politicus anders wordt gebruikt; Geigers Berufspolitiker is hier de functionaris. Zie ook de desbetreffende artikelen in Socialisme en Democratie van november 1949.

16 idem p. 147.

17 Vooral op bewapeningsgebied (Defensie is een van onze zwaarste begrotingsposten) spreekt dit technische karakter van iets, dat toch vaak wel andere facetten heeft.
Professor Bouman, P.J., *Vijfstromenland*, Assen 1958, p. 74, het Algemeen Dagblad van 21 juni 1958 aanhalend, zegt: 'Aan het democratisch fundament van het regeringsstandpunt kan gerechtvaardigde twijfel bestaan. Bij een onlangs gehouden opinieonderzoek naar de mening omtrent de aanvaarding van door Amerika geleverde raketwapens, bleek slechts 24% van de Nederlandse bevolking voor deze vorm van militaire hulp te voelen'.
Toch is er weinig opposite, in of buiten het Nederlandse parlement. Verheugend kan men slechts noemen, dat in Engeland het politieke besef althans nog levendig genoeg is om tot een manifestatie als die van de Aldermastonmarsen te komen.

18 Een aardig voorbeeld, hoe op het gebied van technische beslissingen met beleidsconsequenties, de technici de desbetreffende beleidsinstantie kunnen negeren, geeft de N.R.C. van 14 september 1961. De burgemeester van Rotterdam is tevens burgemeester van Hoek van Holland. In Hoek van Holland is men ongerust over een eventuele verlegging van de mond van de Waterweg, hetgeen met name voor de recreatie nadelige gevolgen zou kunnen hebben.
Het plan tot deze verlegging bestaat bij het Ministerie van Waterstaat; men weet het. De burgemeester komt naar Hoek van Holland om olie op de golven te gieten. Hij kan het echter niet, daar blijkt, dat hij in feite geen inzage heeft gekregen van de bij Waterstaat bestaande plannen.

19 Gereproduceerd op p. 249 van *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Ruitenbeek, H.M., Amsterdam 1955.

20 Het rapport '*Westen des Lands*' van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, een belangrijk en zelfs redelijk leesbaar rapport, gaat in totaal oplage de 2750 niet te boven. Die zijn volledig geplaatst, maar goeddeels bij geïnteresseerde instanties en slechts 1000 exemplaren bij de boekhandel.

21 Hartog, F., *Democratie en Economische Planning*, p. 37.

22 Van die coterievorming zegt Merton:
Thirdly, this indeterminacy of appraising achievement in the field of human affairs increases the need for policy-makers to rely on the judgment of experts in recruiting new expert personnel.

It is in this way, quite apart from deliberate nepotism that cliques of advisers tend to develop .... Networks of personel relations among intellectuals serve often as agencies for establishing self-contained cliques, at least among the more important advisers.
Merton, R.K., *Social Theory and Social Structure*, 3e druk 1951, The intellectual in Public Bureaucracy, p. 164.

23 Het lijkt misschien wat gedwongen hier een elite te willen zien, terwijl de uiterlijke tekenen toch vrij schaars zijn. Dat te meer, daar men uit de uitlatingen van vele cultuursociologen eerder zou menen te mogen opmaken, dat wij leven in een tijdperk van nivellering i.p.v. elitevorming.

Dat het met die nivellering niet zo'n vaart loopt, blijkt overtuigend bij Vervoort, C.E., Nivellering - Ideologie of werkelijkheid? Inzichten; 1e jrg. no. 6, dec. 57, p. 261-269.
Dat de elite zich zo weinig demonstratief toont, is vaker het gevolg van de democratische entourage, dan van een ontbrekend elitebesef.

24 ter Braak, Menno, *De nieuwe Elite*. In de tweede druk van 1945 (bij Stols in Den Haag uitgegeven) p. 31.

X. De apparatuur der wetenschappelijke elite

Die Geschichte einer Wissenschaft ist letzlich die Geschichte einer Funktion.
Schoeck.

Samenvatting

De functionarissenelite waakt ervoor de bron, waaruit zij haar inspiratie put en waaraan zij haar autoriteit ontleent, niet te laten verdrogen. Zij beschikt over een eigen apparatuur tot wetenschappelijke advisering. Het duidelijkst ligt dit in de economische sector. Hartogs analyse van de werking van het daar aanwezige apparaat wordt hier nader beschouwd. Zijn veronderstelling dat het een neutraal, dienend en de democratie bevorderend orgaan is, wordt niet gedeeld. Maar ook de organisatie van de sociologie en het sociaal onderzoek heeft goeddeels een op het beleidsadvies gerichte structuur. Geen wonder, waar zij zelf maatschappelijke krachten zijn, die sterk de signatuur dragen van de orde, waar zij uit voortkomen. Na een weergave van Mertons analyse dienaangaande, volgt een korte weergave van de ratio achter de indeling van de sociologie in deeldisciplines en van de structuur van het bestaande institutionele kader. De weergave kan ook kort zijn, want de feiten spreken voor zich zelf. Duidelijk blijkt er een discrepantie tussen ethos en structuur, tussen zijn en behoren.
Vasthoudend aan een objectiviteitsfictie wordt in de practijk een beleidsadviserend apparaat of beleidsadvies geproduceerd in wetenschappelijk gewaad. Deze combinatie remt de sociologie bij het verkrijgen van diepgang en remt het beleid bij het ontwikkelen van duidelijk politiek commentaar.

§ 1. *Democratie en economische planning*

Geïnspireerd op een wellicht wat verouderde voorstellingswijze zou de term - wetenschappelijke elite - het beeld kunnen oproepen van een aantal kamergeleerden, die, ver van het gewoel van alledag, in hun studievertrekken theorieën ontwikkelen over b.v. de samenleving.

Ofschoon dit genus inderdaad nog niet geheel uitgestorven is, is dat toch niet de categorie, waar dit hoofdstuk over handelt.

Gedacht is hier aan het wetenschappelijk geschoolde deel der functionarissenelite. Over welke apparatuur beschikt dit om de van haar verwachte analyses, prognoses en projecten uit te voeren of te ontwerpen en op welke wijze maakt zij van dit apparaat gebruik?

Wat dit gebruik betreft, gaat het dan vooral over de doorlichting van een mogelijke controverse tussen de officiële wetenschappelijke neutraliteitsdoctrine en de feitelijke

op beleidsadvies gerichte structuur van het wetenschappelijk apparaat. De moeilijkheid hierbij is, dat de doctrine

voor de wetenschap veronderstelt, dat zij een volstrekt neutrale, waardevrije houding aanneemt tegenover het haar voorgelegde vraagstuk volgens de geheiligde regel der wetenschappelijke objectiviteit, terwijl tegelijkertijd verwacht wordt, dat de adviezen zodanig gebracht worden, dat zij een beleidskeuze mogelijk maken. Theoretisch luidt de oplossing voor dit vraagstuk: de wetenschappelijke adviesinstantie krijgt van het beleid een aantal basisgegevens en een duidelijke vraagstelling, zij breidt eventueel het aantal gegevens uit, past een analyse toe, geeft op grond daarvan een aantal alternatieve oplossingen, zonder daarbij prioriteiten te stellen en laat de beleidskeuze uiteindelijk over aan de opdrachtgever.

Deze voorstelling van zaken heeft in de gegeven situatie het grote voordeel dat het wetenschappelijk advies minder gemakkelijk aangevochten kan worden op partijpolitieke gronden, zijn veronderstelde objectiviteit geeft het een hoge mate van onaantastbaarheid. Bovendien genieten de wetenschappelijke adviesinstanties hierdoor in het democratisch apparaat een nuttige en begerenswaardige autonomie. Doordat hun adviezen wetenschappelijke en geen politieke zijn, vallen hun werkzaamheden in principe buiten de controle der volksvertegenwoordiging.

In hoeverre strookt nu deze voorstelling van zaken met de werkelijkheid? Het is moeilijk hier een algemeen antwoord op te geven, maar het is zeker dat dit probleem de gemoederen al eerder heeft bezig gehouden. Het is in feite Mannheims oude vraag: Who plans the planner? die hier als praktijkprobleem weer voor ons opduikt.

Ten onzent hield het een zeer practisch en deskundig man als W. Drees Jr. bezig[1], maar de meest uitvoerige behandeling vond het bij F. Hartog in een zeer behartenswaardige studie over democratie en economische planning[2].

Daar de economische planning een bijzonder dankbaar terrein is, om de werkzaamheid der wetenschappelijke elite te bestuderen, zullen we het vraagstuk nader aan de hand van zijn materiaal bezien.

Het prettige van Hartog is, dat hij een man is met een uitgesproken standpunt. Hij gaat er van uit dat de economische planning op generleiwijze het democratisch proces mag dwarsbomen. Daarnaast moet hij ook wel een gelukkig man zijn. Aan het eind van zijn analyse van de werkzaamheden der planninginstanties immers kan hij concluderen, dat inderdaad de planning de democratie niet dwarsboomt, haar daarentegen de helpende hand biedt.

Uit zijn omschrijvingen samenlezend kan men zeggen dat voor hem economische planning de wetenschappelijke techniek van voorbereiding van economische politiek is[3].

De planning vormt als zodanig de brug tussen wetenschap en beleid. ‘Wanneer de economische politiek systematisch wordt voorbereid, door deze af te stemmen op een wetenschappelijk gebaseerde verkenning van de toekomst en rekening te houden met de samenhang van alle beleidsmaatregelen, kunnen we spreken van planning der economische politiek.’

Van deze ‘techniek’ zegt hij nu het volgende:

> In het voorafgaande werd langs twee verschillende wegen gevonden, dat de planning van de economische politiek een neutrale techniek is, die niet vooruitgrijpt op de doeleinden der politiek. De eerste weg was die van de na-oorlogse ervaring, die immers uitwees, dat planning bij zeer uiteenlopende vormen van economische politiek haar diensten bewijst. Een tweede meer principiële heenwijzing naar de neutraliteit van de planning houdt verband met het feit, dat, blijkens de uiteenzetting over planning en wetenschap, planning gezien kan worden als de meest naar de praktijk vooruitgeschoven post der sociale wetenschappen. Daar iedere verklarende wetenschap neutraal is in die zin, dat zij alleen zegt hoe het is, en niet hoe het moet zijn, deelt de neutraliteit van de wetenschap zich ook mee aan de planning[4].

Zo gezien, is de planning een brug, waar geen botsingen op kunnen voorkomen, de wetenschap brengt er haar objectiviteit en de politieke argumenten van het beleid vinden er blijkbaar geen toegang. Ja, de koele objectiviteit kan blijkbaar nog een stapje verder gaan, niet alleen de analyse, de coördinatie en de prognose, maar ook:

> de rationalisatie die alleen irrationele storingen op het gebied van de voorbereiding van economisch politieke maatregelen opheft[5].

is haar terrein; voor de lezer, die het dan toch wat benauwd wordt, wordt er ter geruststelling aan toegevoegd, dat zij ‘het leven verder neemt zoals het is’.

En zo blijft er blijkens de slotperoratie verder weinig te wensen over[6]:

> Er is ook, zoals in hoofdstuk V reeds bleek, weinig reden om te vrezen dat de planners de macht aan zich zullen trekken. Burnhams visie, volgens welke de leidende posities in de samenleving meer en meer in handen komen van wetenschappelijke specialisten, geldt dan ook slechts zeer ten dele. De planners, en in het algemeen de staf-deskundigen, in overheid en bedrijfsleven mogen wel bij uitstek gelden als wetenschappelijke specialisten. Er is echter geen ontwikkeling zichtbaar in de richting van machtsverschuiving naar deze groep. Ook in de communistische landen, waar de planners een veel belangrijker rol spelen in het overheids-apparaat en waar Burnham vooral naar verwijst, blijft de uiteindelijke zeggenschap stevig in handen van de partij. Natuurlijk kunnen ook partijleiders, ministers, ondernemers en vakverenigingsleiders wetenschappelijk gevormd zijn. De mate waarin dit het geval is neemt nog steeds toe. Hierop doelt vooral Burnham. Dit is echter niet hetzelfde als de overgang van de

belangrijkste machtsposities in handen van een nieuwe groep in de samenleving. Die nieuwe groep is er: de stafdeskundigen. De beslissingsbevoegdheden zijn echter in handen gebleven van de bestaande leiders. Dat de denkachtergrond van deze ‘policy makers’ als gevolg van de gemeenschappelijke wetenschappelijke opleiding verwant is aan die van de

> staf-deskundigen is een gelukkige omstandigheid, die het overleg op basis van wetenschappelijke voorbereiding kan vergemakkelijken. Uitwissing van de grenzen tussen de verschillende verantwoordelijkheden is echter een geheel andere zaak. Hiervan blijkt tot dusver niets.

Zo blijft de planning dus een dienend apparaat, dat het leven van de 'policy makers' niet bedreigt doch vergemakkelijkt. In welke mate zij hierin, volgens Hartog, slaagt moge gebleken zijn uit zijn voorgaande beschouwingen.

En daarin had hij reeds gezegd, blijkbaar in zalige onwetendheid van het bestaan van Beveridge en dergelijke figuren:

> Anders dan de eerste wereldoorlog heeft de tweede geen enkel enthousiasme voor centraal geleide economie weten te verwekken. Integendeel was men vooral in Duitsland, waar in 1919 en daaropvolgende jaren nogal gekoketteerd was met de planning van het economische proces, het gereglementeer van bovenaf zo volledig beu, dat de economische politiek er in 1948, toen de Westduitse regering het zelf weer voor het zeggen had, met een vaart de andere kant opschoot. In enkele andere landen werd de mogelijkheid om iets nieuws te beginnen gebruikt voor het invoeren van planning als hulpmiddel voor de economische politiek. Zo is in Nederland in 1945 het Centraal Planbureau gaan werken als advies-orgaan van de economische ministeries. Aanvankelijk was het nog niet zo duidelijk dat hier een nieuw type economische planning was ontstaan, omdat de na-oorlogse schaarste in de eerste jaren nog een sterke centrale leiding van het economische proces vereiste. Pas toen de toestand geleidelijk normaal werd en de planning tezelfdertijd nuttige diensten bleef bewijzen, werd men zich bewust van het feit dat de democratische landen een eigen vorm van planning hadden gevonden. Deze planning van de economische politiek valt niet meer te vereenzelvigen met van staatswege geleide economie. Zij is een neutrale techniek van voorbereiding der economische politiek, die bij een zeer uiteenlopende mate van overheidsingrijpen een nuttige aanwending kan vinden. In de praktijk zal zij vooral daar worden toegepast, waar de economische politiek over veel beleidsorganen is verdeeld. Dit roept immers een coördinatie-probleem op, waarbij de planning, die het economische proces in de volkshuishouding als geheel overziet, de behulpzame hand kan bieden. Een niet planmatig voorbereide economische politiek verliest zich gemakkelijk in allerlei geïmproviseerd detailingrijpen, waarbij de grote lijnen verloren gaan en misschien niet overal de meest doeltreffende middelen worden gebruikt. De Nederlandse crisispolitiek van de jaren dertig kan in dit verband als voorbeeld worden genoemd. Daarentegen betekent planning van de economische politiek dat de aandacht systematisch gericht wordt op de strategische punten van het overheidsingrijpen en het aanwenden van zo doeltreffend mogelijke instrumenten. Planning in deze zin zal daarom niet tot meer, maar veelal tot minder, want strategischer, efficienter en sneller overheidsingrijpen leiden.

Binnen deze entourage schetst Hartog op bijzonder overzichtelijke wijze taak en functie van de apparaten der wetenschappelijke elite: het Centraal Bureau voor de Statistiek, het Centraal Planbureau, de Sociaal Economische Raad als instellingen; het voorspellingsmodel, het Centraal Economisch Plan, het nationaal budget en het monetair overzicht als middelen.

Het bijzonder eerzame didactische doel, dat hem bij deze schets voor

ogen staat, is duidelijk te maken, dat al deze instellingen en middelen geen duivelse instrumenten zijn van een aantal op macht beluste wetenschapsmannetjes, die achter dit rookgordijn trachten de democratie ter ziele te helpen, maar slechts uiteindelijk betrekkelijk simpele hulpmiddelen, die tot doel hebben de democratie beter te doen functioneren.

Alvorens na te gaan, in hoeverre Hartog met zijn betoog het gestelde doel bereikt heeft, is het leerrijk te zien, wat zijn schets aan feiten geeft:

1. De planningsinstanties spelen een belangrijke rol bij het voorbereiden der economische politiek (leiding der schaarste-economie, adviezen voor loonrondes en bestedingsbeperkingen).
2. De planninginstanties zien zich zelf niet als politieke, maar als wetenschappelijke instellingen.

Hier komt opnieuw ons algemene thema (democratie en economische planning) naar voren. We zouden in een dergelijk geval kunnen spreken van technocratie, of, beter nog, van econocratie i.p.v. democratie. In dit verband krijgt ook de verzuchting die Mannheim in zijn boek vermeldt een waarschuwende betekenis: wie plant de planners? Inderdaad, wanneer planning, tegen haar eigen aard in, uitgroeit van dienstknecht tot heer, zijn de gewone democratische evenwichtsverhoudingen verbroken en wordt het plan doel inplaats van middel. Er is echter tot nu toe geen enkel geval bekend waarin een planningorgaan uitgegroeid is tot een anonieme macht achter de schermen, die de democratische staatsinrichting tot een façade reduceert.

3. Zij baseren hun adviezen op een verondersteld objectief inzicht afgeleid uit wetenschappelijke wetten. Als het advies bij nacalculatie wel eens minder geslaagd blijkt uitgevallen, wordt dit niet geweten aan een tekort aan politiek inzicht, maar aan de onvolmaaktheid der wetenschappelijke techniek.
4. Voorzover het maatschappelijk gebeuren bepaalde gekende wetenschappelijk vastgestelde wetmatigheden volgt, zijn de planninginstanties de wetenschappelijke elite, die in staat is te voorspellen, te coördineren en te rationaliseren.

Hiervan uitgaande zijn er tegen Hartogs conclusies de volgende bedenkingen aan te voeren:

1. Is de economische wetenschap inderdaad een toonbeeld van objectiviteit? Niet alleen was F.L. Polak een hoogleraar-directeur van het Planbureau, die niet moe werd het tegendeel te betogen, maar behalve door hem, wordt die mening nog door vele anderen gedeeld. Hartog besteedt geen enkele regel aan deze opvatting.
2. Kan een technisch advies niet ongeweten subjectieve elementen binnen brengen door een zekere natuurlijke beperktheid aan middelen? Stel b.v. dat de minister van onderwijs een wetenschappelijk bureau verzoekt na

te gaan wat de culturele invloed van Nederland in een bepaald nabuurland is en tevens vraagt middelen aan te geven, waardoor die culturele invloed gestimuleerd zou kunnen worden. De technische moeilijkheid van deze opgave schuilt in het meten van culturele invloed. Zolang er geen meetapparaten van de menselijke geest bestaan, zal het onderzoek zich vnl. moeten behelpen met het nagaan van de omvang van bepaalde materiële indicatoren: boekverkoop in het buitenland, museumbezoek door buitenlanders in Nederland etc.

De gevraagde analyse wordt daardoor, en een andere mogelijkheid is niet wel denkbaar, vnl. een analyse van materiële culturele goederen. Wil nu het advies voor stimulering zich baseren op de wetenschappelijke analyse, dan wordt dit min of meer automatisch een advies ter stimulering van de export van materiële culturele goederen. Ongewild heeft het technisch advies hierdoor één bepaalde beleidskeuze gestimuleerd. Indien daarentegen het advies zich direct bezig zou houden met onderwerpen die niet kwalitatief geanalyseerd konden worden, dan is het al van de aanvang af een beleids- en geen wetenschappelijk advies, in de door Hartog bedoelde zin. Aan dit soort problematiek, die aan vrijwel elke wetenschappelijke analyse op maatschappelijk gebied eigen is, wijdt Hartog wederom geen woord.

3. Is de objectiviteit der adviezen inderdaad voldoende gegarandeerd indien een aantal alternatieven wordt gegeven?

In de eerste plaats dient opgemerkt te worden, dat elk advies zich noodgedwongen beperkt tot het nagaan van de consequenties van een bepaalde selectie van factoren. Hoezeer de analyst er ook van overtuigd is, alle factoren die hij van belang acht in het advies te hebben betrokken, blijft de selectie, voor zover de factoren niet expliciet en uitputtend in het beleidsverzoek zijn opgesomd, een kwestie van keuze, een persoonlijke keuze, of op zijn minst een keuze, voorgeschreven door wat bepaalde wetenschappelijke opvattingen in een bepaalde periode relevant achten. Het getuigt echter wel van weinig historisch inzicht dit toch wel zeer tijdgebonden relevantiebesef gelijk te stellen met objectiviteit. In de tweede plaats komt dit zelfde probleem terug op iets grotere schaal bij het bepalen van de aard en het aantal der alternatieven. Een analyse b.v., die zich heeft beziggehouden met de voorbereiding van een prognose door de onderlinge afweging van vijf factoren A, B, C, D, E kan minimaal leiden tot vijf alternatieve adviezen, elk zodanig, dat één factor, b.v. werkgelegenheid of investeringsmogelijkheid of productiecapaciteit of consumptiepeil onverkort kan functioneren. In principe zijn er echter een ongelimiteerd aantal adviezen denkbaar, met een oneindig aantal graderingen van functioneringsvrijheid van elk der factoren. Uit de mogelijk alternatieven, en dat is niet meer dan redelijk, wordt echter

altijd een klein overzichtelijk aantal gekozen, zodat het beleid inderdaad efficiënt wordt voorgelicht. Daar is op zichzelf alles voor te zeggen, indien men zich maar realiseert, dat deze alternatievenselectie altijd al a priori een inspelen op het beleid is en nooit een demonstratie van wetenschappelijke objectiviteit.

4. Zelfs al zou men al deze bedenkingen ter zijde schuiven en veronderstellen, dat de adviesinstantie strikt wetenschappelijk te werk gaat in alle mogelijke objectieve neutraliteit, dan blijft het probleem van de spanning tussen planning en democratie nog onverkort gehandhaafd. Indien de regering immers een voorstel in de Kamer brengt, gebaseerd op een waterdicht wetenschappelijk advies, dan heeft zij daarmee een overwicht op de volksvertegenwoordiging. Tegen diens politieke bedenkingen kan zij altijd aanvoeren, dat het voorstel aanvaard moet worden, omdat de noodzaak ervan wetenschappelijk vastgesteld is. (Het enige indirecte parlementaire tegenwicht van betekenis zou gevormd kunnen worden door de wetenschappelijke bureaus der politieke partijen. In Nederland is eigenlijk alleen de Dr. Wiardi Beckmanstichting van de Partij van de Arbeid een bureau van enige omvang - dat bovendien van de bevriende vakbondsbureaus advies kan verkrijgen - en zelfs daarbij is het de vraag of het groot genoeg is om een dergelijke critische functie afdoende te kunnen vervullen).

Alvorens afscheid te nemen van Hartogs beschouwingen, dient nog één kwestie nader bezien te worden. Is met de opsomming van een aantal omissies in zijn visie inderdaad wel aangetoond, dat er in de practijk sprake van is, dat wetenschappelijke instanties min of meer onbewust mede leiding geven aan het politieke proces? Met name kan men vragen of de politieke oppositie inderdaad geïmponeerd is door het wetenschappelijk gewaad waarin een regering haar voorstellen kan steken. Natuurlijk behoeft dit niet altijd het geval te zijn, maar er zijn twee processen gaande, die hier op lange termijn toch hun invloed doen gelden.

In de eerste plaats zal een groeiend aantal academici in de volksvertegenwoordiging de eerbied voor het wetenschappelijk gefundeerd advies eerder doen toe-, dan doen afnemen.

In de tweede plaats zal de hiervoor gesignaleerde politieke impasse het de volksvertegenwoordiging moeilijker maken hier politiek waakzaam te zijn. Veel beleidselementen worden n.l. binnengebracht zonder dat zij aanstoot geven aan het politiek bewustzijn, dat nog getraind is om te denken in tegenstellingen en programmapunten, die voor het actuele beleid nauwelijks meer essentieel zijn.

Hartogs beschouwing, zich concentrerend op een belangrijk gegeven als

de economische planning, was een te treffend voorbeeld van de hier te signaleren problematiek, om er niet wat nader over uit te weiden. (Met name kan men zich afvragen in hoeverre het een succes is om naar niet-westerse onderontwikkelde gebieden zowel de economische planning als de politieke democratie te exporteren, zolang er niet een goede modus is gevonden die beider vreedzame co-existentie garandeert.)

Maar dat neemt niet weg, dat hiermede niet meer gegeven is, dan een voorbeeld. Wat zeker niet gesuggereerd kan worden, is dat de sociologen nu met een superieur glimlachje kunnen zeggen, dat de economie hier in een problematiek verstrikt is geraakt, waar zij boven verheven zijn. De voornaamste reden, dat dit probleem voor hen nog niet die proporties heeft aangenomen is, dat zij nog niet zo diep geïnvolveerd zijn in beleidsadviezen op hoog niveau.

Sociale planning

De enkele maal, dat het echter al voorkomt, blijft de socioloog het beleidsen objectiviteitsprobleem zeker niet bespaard.

Een leerrijk voorbeeld hiervan is de geschiedenis van het sociaal onderzoek in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Nadat Steigenga door een analyse van de situatie in de gebieden met een constante grote structurele werkloosheid de eerste stoot gegeven had, heeft de Nederlandse regering, geleid door economische overwegingen, besloten tof het onderscheiden van en het uitstippelen van een apart beleid voor een aantal z.g. ontwikkelingsgebieden. Het centrale vraagstuk was hierbij het op gang brengen van industrialisatie als vorm van werkloosheidsbestrijding. Al spoedig zag men in, dat dit op gang brengen van het economisch proces gestimuleerd zou kunnen worden door daarnaast ook een zekere mate van sociale planning te introduceren.

Teneinde dit sociale beleid zo verantwoord mogelijk uit te voeren, liet men het vooraf gaan door een sociaal onderzoek. Zoals de minister van maatschappelijk werk schreef:

> De werkzaamheid van de bovenbedoelde regionale commissies zal pas dan voldoende effect kunnen sorteren, als men een fundamenteel inzicht heeft verworven in de maatschappelijke achterstand van het betrokken gebied en in de factoren, die hierop een beslissende invloed hebben uitgeoefend. Hiertoe zal een sociaal onderzoek van beperkte omvang, afgestemd op de mogelijkheden van het practisch sociaal beleid in de ontwikkelingsgebieden, dienen plaats te vinden. Een efficiënte opzet en uitwerking acht de ondergetekende van zodanig gewicht, dat hij aan de directeuren van het Instituut voor sociaal onderzoek van het Nederlandse volk, het sociologisch instituut ‘Kerk en Wereld’ van de Nederlands Hervormde kerk en het Katholiek sociaal kerkelijk instituut heeft verzocht hem hieromtrent op korte termijn van voorlichting te willen dienen[7].

Hoe hebben de sociologische instituten zich nu van deze beleidsadviserende taak gekweten?

Als zij na jaren arbeid de rapporten hebben ingeleverd, is men over het resultaat niet enthousiast:

> De sociologische rapporten welke als resultaat van de onderzoekingen in de negen ontwikkelingsgebieden ter beschikking van de Colleges van Gedeputeerde Staten werden gesteld, zijn in de practijk van nog slechts betrekkelijke waarde gebleken. Ten dele omdat zij veelal niet, of in beperkt aantal ter beschikking werden gesteld aan hen, die er mogelijk doeltreffend mee zouden kunnen werken. In hoofdzaak echter, omdat zij het resultaat waren van een vrij globaal onderzoek op een zeer wijd en gedifferentieerd terrein en daardoor alleen al door hun omvang als werkmateriaal voor de sociale planning niet zonder meer hanteerbaar bleken[8].

Dit is de stem uit de practijk, die meent, dat het beleid niet voldoende gesteund is. Daarvoor was het onderzoek teveel verricht in de sfeer van de sociografische survey.

Alhoewel Ter Veen destijds met zijn studie over de Haarlemmermeer het goede voorbeeld gegeven had door nadrukkelijk te vermelden, dat de studie een beleidsdoel had, n.l. inzicht te verschaffen over de problemen bij kolonisatie op nieuw land (in verband met de toen te verwachten inrichting van de Wieringermeerpolder), is dit probleemstellende element in de sociografische traditie niet altijd levend gebleven.

Zo laboreerden de rapporten voor de ontwikkelingsgebieden blijkbaar ook aan de kwaal, te veel over alles en te weinig over wat men nodig had, te geven.

In ieder geval bleek reeds bij de taakverdeling van de Instituten met betrekking tot het eigenlijke onderzoekswerk, dat de zuilenverdeling allerminst een garantie was, om tot een dieper inzicht te komen. De kernproblemen in de ontwikkelingsgebieden lagen nu eenmaal niet langs de lijnen der kerkelijke onderscheiding. Slechts het opnemen van het Landbouw-Economisch Instituut in het onderzoekersteam was een bijdrage, die van een inzicht in de werkelijke aard der problemen getuigde.

Maar tot een positieve beleidsadvisering leidde dit nog niet:

> Het is n.l. de ervaring bij dit onderzoek geweest, dat de schakel tussen wetenschappelijke analyse en sociaal beleid ten enenmale ontbrak. Zij viel toe aan betrekkelijk toevallig aanwezige instanties, die hiervoor soms niet bevoegd waren, soms niet geschikt. Het gevaar heeft bestaan, dat het bewustzijn op dit gebied een bijdrage te moeten leveren de onderzoekers op beleidniveau zou lokken; anderzijds dat het beleid, op het stuk van concrete adviezen in de steek gelaten, het rapport naast zich neer legde[9].

Maar, zo zou men kunnen zeggen, dit naast zich neer leggen is dan misschien een reden tot verdriet voor het beleid, het kan een reden tot vreugde voor de wetenschap zijn: De sociologen, geleid door een hogere wetenschappelijke ethiek, hebben een voortreffelijke, waarheidsgetrouwe,

strikt neutrale foto van de te onderzoeken gebieden gemaakt. Zij hebben zich niet verkocht aan het beleid, maar zijn hun roeping trouw gebleven.

Helaas, zij zijn het niet; ook al hebben zij het op een weinig bevredigende wijze gedaan, zij hebben deel uitgemaakt van een beleidsactie en hebben daardoor mede in geweten een deel van de verantwoordelijkheid voor het beleid moeten aanvaarden.

Wat meent men toch van de beleidsloosheid te mogen verwachten van een team onderzoekers, dat gedurende enkele weken zijn residentie opslaat in een kleine gemeente? Dat zij daar onopgemerkt lopen te sociograferen?

Zij zijn onmiddellijk vertegenwoordigers van een andere wereld, met andere gedragingen en intenties. Men ziet hen evenmin als iets neutraals, als men in oorlogstijd een verkenningsvliegtuig als iets neutraals ziet, vanwege het feit, dat het geen bommen laat vallen. De onderzoeker is de voorbereider van een beleid en wordt terecht als zodanig gezien.

Alles wat hij vraagt, wordt evaluerend geduid: waarom vraagt hij het? vindt hij het goed? is dat dan iets, wat ook anders kan? wat gaat hij elders over ons vertellen? wat voor maatregelen zouden ze dan van plan zijn?

Door mede te doen aan een onderzoek in de ontwikkelingsgebieden, impliceert hij al, dat er voor hem überhaupt ontwikkelingsgebieden zijn: er is blijkbaar achterlijkheid en mensen van elders komen het bestand opnemen, om te kijken of er wat aan te doen is. Sterker nog, in de gegeven situatie is de sociaal-onderzoeker zelfs meegegaan met de aanvaarding van de prioriteit der economische vooronderstellingen en heeft hij zich willig laten inschakelen als analist van wat dan maar zonder meer aanvaard werd als ‘sociale nevenverschijnselen’.

Gelukkig heeft Van Doorn dit achteraf erkend en in een moedig artikel heeft hij getracht alsnog tot een directe sociologische probleemstelling te komen[10].

Maar dat neemt niet weg dat de analyse van dit geval tot nadenken stemt. Indien men zich vrolijk maakt over de econoom, die zo krampachtig de leuninkjes van de objectiviteitsstoel vasthoudt, welk homerisch gelach verdient dan de socioloog, die zo weinig elegant tussen beleids- en objectiviteitsstoel beide terecht is gekomen?

Opgekrabbeld zal hij zich gedwongen zien, zich op de oprechtheid en de bruikbaarheid van zijn wetenschappelijke objectiviteit te bezinnen, zoals Merton reeds deed in zijn beschouwing over ‘the intellectual in the public bureaucracy’ (een beschouwing, die in zijn genuanceerdheid een goede tegenhanger van Hartogs analyse is)[11]. Het is op dat ogenblik ook, dat herlezing van Mannheims beschouwingen over planning en democratie voor hem weer actueel zal worden.

§ 2. *Wetenschap als bedrijf*

De belangrijkste positieve lering, die voor ons onderwerp uit Hartogs studie is te trekken, is, dat er inderdaad op hoog niveau een intensieve samenwerking is tussen wetenschap en beleid. Hoog niveau in tweeërlei zin, in de beleidssector wordt de wetenschap geconfronteerd met problemen van nationale reikwijdte; op wetenschappelijk gebied worden aanspraken gesteld die de maatschappijwetenschappen tot in de kern raken.

In Hartogs visie verloopt dit contact zonder veel wrijving. Weliswaar baseert het beleid zich op het ethos der belangenverwezenlijking en de wetenschap zich op het ethos der neutrale objectiviteit, maar volgens hem geeft dit geen moeilijkheden, omdat de wetenschap zich beperkt tot het aangeven van alternatieven en het beleid tot het doen van de keuze.

Hiervoor is in dit werk reeds uitentreuren betoogd, dat er een aantal symptomen zijn, die er daarentegen op een verregaande wederzijdse doordringing van opvattingen en benaderingen wijzen. In het onderstaande zal dit nog een laatste maal worden beklemtoond door middel van een analyse van de institutionele vormgeving van bepaalde elementen in de wetenschappelijke wereld, ditmaal in het bijzonder voor de sociologie.

1. Maatschappelijke gebondenheid der doelstelling

Volgens de ideologie der objectieve wetenschap heeft het te kennen object een bepaalde eigen structuur en bepaalde eigen processen en indien de wetenschapsman door middel van empirie en logica die structuren en processen onderkent, dan vindt hij de waarheid en heeft daarmee aan de doelstelling der wetenschap voldaan.

R.K. Merton heeft aan de hand van een zakelijke analyse en practisch historisch onderzoek aangetoond, hoezeer deze doelstelling zelf maatschappelijk is bepaald en slechts gelding heeft in een gegeven historische context[12].

> Three centuries ago, when the institution of science could claim little independent warrant for social support, natural philosophers were likewise led to justify science as a means to the cultural validated ends of economic utility and the glorification of God[13].
> With the unending flow of achievement however, the instrumental was transformed into the terminal, the means into the end. Thus fortified, the scientist came to regard himself as independent of society and to consider science as a selfvalidating enterprise, which was in society but not of it[14].

Maar ook dit was slechts een stadium.

> .... Incipient and actual attacks upon the integrity of science have led scientists to recognize their dependence on particular types of social structure[15].

Het is dit inzicht dat Merton er toe brengt:

> to treat science itself as a social institution, diversely related to the other institutions of the time.

daarbij opmerkend dat:

> The institutional goal of science is the extension of certified knowledge waarbij er voor de *moderne* (cursivering van mij, Th.) wetenschap vier institutionele imperatieven zijn:

1. Universalisme. De wetenschap is openbaar en algemeen.
   De toegang tot wetenschappelijk werk is algemeen en het resultaat wordt niet beoordeeld naar de status van de beoefenaar.
2. Gemeenschappelijkheid. Niemand is de particuliere eigenaar van zijn vondsten.
3. Belangeloosheid. Wetenschap wordt gediend om zichzelf en niet om de glorie van haar beoefenaar.
4. Georganiseerde scepsis. Voor de wetenschap bestaan geen heilige huisjes, slechts de feiten spreken.

Het interessante in Mertons beschouwing is daarbij, dat hij een open oog heeft voor het onderscheid tussen deze imperatieven en de feitelijke vakbeoefening. De academische status is in de practijk b.v. een rem op het universalisme, het patent doorbreekt de gemeenschappelijkheid en kerkelijk-economische en politieke groepen stellen grenzen aan de georganiseerde scepsis.

De conclusie (die hij zelf niet met zoveel woorden trekt) ligt dan ook voor de hand, de imperatieven zijn zelf het product van een gegeven maatschappelijke structuur en kunnen mettertijd gewijzigd worden als de maatschappelijke instellingen zich wijzigen[16].

2. De practische ratio achter de indeling in deeldisciplines

Naast de algemene sociologie bestaan er een groot en groeiend aantal deeldisciplines. Denkend in de termen der objectieve wetenschap zou men verwachten hier een logische, a-historische indeling te vinden, gebaseerd op een onderscheid in onwrikbare basiscategorieën, zoals b.v. Linnaeus' ontwerp voor de plantenwereld. Aanvaardt men daarentegen Mertons uitgangspunt en ziet men de sociologie zelf als ‘a social institution, diversely related to the other institutions of the time’, dan is het mogelijk dat de objectkeuze der deeldisciplines vnl. bepaald wordt door een zekere maatschappelijke actualiteit.

Wat leert nu de realiteit?

De voornaamste deeldisciplines in de sociologie zijn op het ogenblik:

1. Politieke sociologie. Houdt zich bezig met de relatie tussen diverse maatschappelijke groeperingen en het politieke apparaat.
2. Industriële sociologie. Heeft tot onderwerp de bestudering van groepsprocessen en structuren in de geïndustrialiseerde of te industrialiseren samenleving.
3. Gezinssociologie. Bestudeert de invloed van grotere maatschappelijke structuren op het gezin.
4. Kennissociologie. Houdt zich bezig met de maatschappelijke bepaaldheid van ons denken.
5. Sociologie van de kleine groep, een naam die voor zich zelf spreekt.

Van de eerste vier is het zonder meer duidelijk, dat zij hun ontstaan niet danken aan een bepaalde logische indeling van de objecten der sociologie. De eerste drie doorkruisen elkaar, wat hun objecten betreft, op alle mogelijke wijzen, en ze onderscheiden zich ook in principe niet door het bezit van exclusieve eigen technieken of methoden. De vierde, de kennissociologie, is zonder meer een expliciete erkenning van Mertons standpunt, avant la lettre.

Slechts van de vijfde, de sociologie van de kleine groep, kan men zeggen, dat zij berust op een strikt rationeel criterium, een onderscheid op kleine en grote groepen, waarbij aangenomen wordt, dat voor de bestudering van de kleine groep reeds bepaalde technieken en verificatiemethoden bestaan, die voor de grote groep (vooralsnog?) niet beschikbaar zijn.

Hebben zij in Nederland hun ontstaan dan te danken aan maatschappelijke actualiteit? Nu, zo ja, dan toch niet in de vorm van een op een duidelijk herkenbaar ogenblik opgestelde stichtingsacte, waarin expliciet een maatschappelijke taakstelling wordt geponeerd. Maar hun bestaan zelf, hun ontwikkeling, groei en bloei worden er wel sterk door bepaald.

De politieke sociologie is in Nederland niet sterk ontwikkeld mede door het vrijwel ontbreken van instellingen buiten de universitaire wereld, die haar willen voeden en stimuleren. De industriële sociologie is in Nederland in een veelbelovend eerste stadium, mede doordat in Twente en in de havens grote opdrachten zijn verstrekt op dit terrein.

De gezinssociologie verkeert in een situatie, verwant aan die der politieke sociologie. Haar kansen schijnen tot nu toe in Nederland vnl. te liggen in studies op agrarisch gebied, daar waar gezinsproblemen een rol gaan spelen in de sociaal-economische problematiek van het platteland.

De kennissociologie is uiteraard altijd een vrij academisch onderwerp geweest.

De sociologie van de kleine groep heeft, mede gestimuleerd door de

ontwikkeling elders en door de sociale psychologie, wel zekere kansen, vooral daar, waar zij operationele mogelijkheden biedt aan het beleid in grote instellingen, industrieën en bedrijven. Los daarvan is er ongetwijfeld ook een directe belangstelling voor het onderwerp bij zuiver methodologisch geïnteresseerde sociologen.

Deze enkele uitzondering daar gelaten is de invloed der beleidsdimensies op de disciplinestructuur onmiskenbaar.

Stapt men over naar aanverwante wetenschappen, zoals de planologie en de demografie, om nog te zwijgen van een specialisatie als sociologie van het maatschappelijk werk, dan is het beleidskarakter der disciplinekeuze nog duidelijker. De demografie is niet denkbaar zonder het bevolkingsprobleem en de planologie niet zonder het ruimtevraagstuk[17].

Deze indeling der disciplines werkt verder door op het gebied van publicaties, series, departementalisering van instituten en structurering van het universitaire apparaat. De student in de sociologie krijgt van het begin af zijn wetenschap aangeboden in de dubbele vorm van ongerichte objectiviteit (dogma) en op de praktijk gerichte feitelijke structuur.

Het dilemma is onmiskenbaar. Wel zou men er aan kunnen twijfelen of het als zodanig nu een speciaal zorgenkind van de Verzorgingsstaat is. Het antwoord hierop is, dat het dilemma altijd zal optreden in een geleide samenleving, die voor haar beleid gaarne uit het wetenschappelijk arsenaal put, terwijl zij daarnaast de fictie der boven de politiek verheven wetenschap in stand houdt. Van deze situatie is de Verzorgingsstaat misschien niet het enig denkbare, maar in ieder geval voor ons toch het meest relevante voorbeeld.

In dit verband wordt gewezen op de taakverdeling der instituten.

Naarmate in de sociologie het accent meer komt te liggen op een wetenschappelijke uitbouw door middel van empirisch onderzoek wordt de taak van met onderzoek belastbare instellingen belangrijker. De aard der door hen verrichte onderzoekingen gaat op den duur het karakter van het beschikbare feitenarsenaal bepalen en dit conditioneert op haar beurt weer de theoretische structuur. Wat zijn in Nederland b.v. de voornaamste feiten leverende instituten op sociologisch gebied?

Men zou hier kunnen onderscheiden:

1. instituten van universiteiten en hogescholen;
2. overheidsdiensten en bureaus;
3. particuliere instituten.

Neemt men nu de personeelsbezetting der instituten als indicator van hun productiecapaciteit, dan blijken de ca. 500 medewerkers voor ± 75 % aan beleidsadviserende instellingen (2 en 3) te zijn verbonden. Zelfs al

zou men aannemen, dat de instituten der universiteiten en hogescholen zich uitsluitend beperken tot strikt wetenschappelijk onderzoek, dan duidt dit er toch op, dat het merendeel der beschikbare gegevens vnl. gedacht zijn, verzameld zijn en gebruikt worden in het kader van min of meer actuele maatschappelijke problematiek.

Hierbij is dan nog niet in de beschouwing betrokken, dat de genoemden over het algemeen een academisch gevormd kader zijn, dat aan de universiteiten de voornaamste bezetting vormt (met tevens of voornamelijk een onderwijstaak!), terwijl de overheidsdiensten meestal daarbuiten nog kunnen steunen op een zwaardere arbeidsbesparende onderbouw met middelbaar personeel[18].

Volledigheidshalve nog één opmerking over het karakter van de sociologie aan de universiteit. Het is hier, dat het beginsel der objectieve waardevrijheid de a.s. sociologen wordt meegegeven.

De Engelse universiteiten, met name Oxford en Cambridge, die al eeuwen lang directe en goed geïnstitutionaliseerde contacten (vaste bijeenkomsten, maaltijden, sabbathjaren) met de buitenwereld en met name met het regeringsapparaat hebben, maken zich niet veel zorg over de systeemobjectiviteit. Zij concentreren zich op het aankweken van integriteit bij de man zelf. Maar de Nederlandse universiteit legt nog veel nadruk op het waardevrije karakter der wetenschapsbeoefening. Naarmate de universiteit meer en meer het karakter van een beroepsopleiding krijgt, leidt dit er toe, dat meer en meer afgestudeerde sociologen met een ‘waardevrijheids’-complex in het beleid gaan werken. Zij adviseren en richten het beleid, werken mee aan politieke vormgeving, maar alles onder het vaandel van een a-politieke, technische instelling. Het is duidelijk, dat door het aankweken van deze mentaliteit de universiteit t.a.v. het gezond functioneren van de democratie een grote verantwoordelijkheid op zich neemt.

Met deze gehele verhandeling wil zeker niet gezegd zijn, dat in feite de gehele wetenschappelijke aanpak al langs beleidslijnen is gestroomlijnd. Pas afgestudeerden hebben ongetwijfeld in de practijk hun problemen, om de aan de universiteit geleerde houding aan te passen aan de eisen van een andere ingestelde werkkring[19]. Maar laat men het persoonlijk conflict, waartoe dit aanleiding kan geven hier buiten beschouwing, dan betoogt ook Merton, dat in feite veelal een modus gevonden wordt, waarmede de oorspronkelijke wetenschapsopvatting aan de beleidspractijk wordt aangepast.

De conclusie van het voorgaande moet dan ook zijn, dat de officiële wetenschapsideologie in de practijk der wetenschapsbeoefening reeds

verregaand is uitgehold. Zowel op het gebied van de basering, van de structuur, als van de functionering, heeft de sociaal-wetenschappelijke wereld buiten de universiteit het karakter van een door een practisch ethos gedragen en op beleidsproblemen ingestelde institutie.

Naar uit de slotbeschouwing zal blijken, behoeft dit allerminst zonder meer als een bezwaar te gelden. Voorzover hier sprake is van een evaluatie, ligt het eigenlijke probleem enigszins anders. De vraag is niet, of niet alleen, of men een waardevrije of een waardegebonden wetenschap wenst, maar de vraag is of wetenschap en maatschappij inderdaad gebaat zijn met de huidige situatie, die gekenmerkt wordt door een uitgesproken tweeslachtigheid. Aan de ene kant handhaaft men in de hoogste kringen der wetenschapsbeoefening de ideologie der objectieve waardevrijheid, terwijl daarnaast in de practijk deze belijdenis moeilijk te realiseren blijkt. In feite berooft de wetenschap zichzelf door deze constructie van een bepaald bezinningsmoment. Zij stelt zichzelf als technische dienares van een politiek apparaat, dat juist in de Verzorgingsstaat - en hier ligt het actualiteitsmoment van de gehele beschouwing - allerminst gezond en levenskrachtig is. Dit apparaat wordt door deze dienstverlening met een schijnbare autoriteit bekleed, die in feite de gezonde politieke verhoudingen in de weg staat. Dit, terwijl de wetenschap van de opgedane practijkervaring (door een anders ingesteld ethos), een gedeelte der vruchten niet plukken kan, en wat zij er wel van meeneemt, niet in een constructieve theorie voor het beleid kan omzetten.

Het politiek gebruik van het wetenschappelijk apparaat maakt de objectiviteit twijfelachtig, terwijl de veronderstelde objectiviteit het herstel van het gezonde politieke klimaat belemmert.

Hoeveel acceptabeler zou daarentegen een situatie zijn, waarin het beleid de wetenschap en de wetenschap het beleid openlijk kan stimuleren.

Eindnoten:

1 Drees Jr., W., Centraal Planbureau, Sociaal-Economische Raad en democratie, in: E.S.B., 11 maart 1959.
2 *Democratie en Economische Planning*, Leiden 1959.
3 Hartog, op. cit., p. 3.
4 Idem, p. 34.
5 Idem, p. 139.
6 Idem, p. 139, tweede citaat, p. 20, 21.
7 Memorie van Antwoord, Hoofdstuk XII A, p. 6 - Maatschappelijk Werk, Rijksbegroting 1953, Kamerstuk 2800.
8 *Gemeenschap in beweging*, uitg. Wiardi Beckman Stichting, Amsterdam 1960, p. 136.
9 Van Doorn, J.A.A., De Nederlandse ontwikkelingsgebieden als sociologisch vraagstuk, in: *Sociaalwetenschappelijke verkenningen*, Assen 1957, p. 84.
10 Van Doorn, op. cit. Zie ook zijn slotopmerking bij VII 2.
11 Merton, R.K., *Social Theory and Social Structure*, op. cit., p. 161 e.v.
12 Merton, R.K., Science and Democratic Social Structure, in het onder 11 genoemde werk.
13 Merton, op. cit., p. 307.

14 Idem, p. 307, 308.
15 Idem, p. 307.
16 Het gehele vraagstuk van de verhouding tussen wetenschap en beleid, dat hier wordt geanalyseerd voor de Verzorgingsstaat, had in de V.S., gezien de situatie daar (de 'New Deal Policy' met name), al grote aandacht sinds Lynd, R., *Knowledge for What*, Princeton 1939, en Myrdal, G., *An American Dilemma*, New York 1944. Een wetenschapstype, dat een behaviouristische objectiviteitshypothese met een schaffensfreudige social engineering-mentaliteit combineerde, moest zich een mogelijk conflict al vroeg realiseren. Instructief zijn ook:
Riemer, S., Social Planning and Social Organization, in: Am. J. Soc., Vol. 52 (1947), p. 508 e.v., met rake opmerkingen over 'planning for profit' in de liberale periode;
Hauser, P.M., Social Science and Social Engineering, in: Philosophy of Science, Vol. 16 (1949), p. 209 e.v., met een poging tot terminologische verheldering.
17 De aan de universiteit gemaakte indeling in Westerse en niet-Westerse sociologie tenslotte is evenzeer een voorbeeld van een op practijkproblematiek afgestemde discipline-verdeling.
18 Neemt men voor de vergelijking in plaats van de personeelsmaatstaf de budgetaire, dan wordt de vergelijking zeker niet gunstiger; evenmin wanneer men het aantal publicaties als maatstaf zou nemen.
19 Zie daarvoor Merton, R.K., in op. cit., het hoofdstuk Role of the Intellectual in Public Bureaucracy, p. 161 e.v.

XI. Naar een 'politieke' sociologie

> *Ideological interests produce the most objective sort of sociology, provided that the sociologist is reasonably selfconscious about his ideology*.
> N. Birnbaum.

Wetenschap en beleid

In de opbouw van het gehele betoog tot dusver schuilt schijnbaar een merkwaardige paradox. Van het beleid in de Verzorgingsstaat wordt gezegd, dat het met name door haar relaties met bepaalde wetenschappen hier en daar nog maar zo weinig politiek karakter heeft, terwijl daarentegen die wetenschappen wordt aangewreven, dat ze met name door de relaties met dat beleid, een politieke inhoud hebben gekregen, of een politieke rol spelen. Hoe kan een beleid nu a-politiek worden door contact met een verpolitiekte wetenschap, of omgekeerd een wetenschap verpolitiseren door contact met een a-politiek beleid?

Die paradox zou echter alleen bestaan, indien er sprake was van een volledige identificatie van wetenschap en politiek. In dat geval (uitgaande van de veronderstelling dat enerzijds politiek een beleidsvorm en anderzijds wetenschap objectief is), ontstaat er kortsluiting, omdat objectiviteit het keuze-element van beleid uitsluit en beleid nooit in objectiviteit kan worden bedreven.

Het uitgangspunt is hier echter anders. Aangetoond is, dat het onjuist is in deze historische fase sociale wetenschap en politiek ideologisch zo scherp gescheiden te veronderstellen, terwijl zij in feite elkaar diepgaand beïnvloeden[2].

Hoor de ideologie:

1. 'De sociale wetenschap interesseert zich alleen voor het zijnde en stelt in alle objectiviteit vast wat waar is'[3].
2. 'Politiek is in de democratie een in laatste instantie door alle kiezers bepaald en door een door hen erkend apparaat geïnstrumentaliseerd en uitgevoerd overheidsbeleid'[4].

ad 1. In feite nu mag de sociale wetenschap misschien wel over enkele wetten of axioma's beschikken met eeuwigheidskarakter, maar voor het overige is zij in haar ontwikkeling tot dusver maatschappelijk gebonden. Hoezeer er binnen het systeem sprake kan zijn van objectiviteit, het is toch onmiskenbaar, dat het systeem zelf zijn begrippen, prioriteiten en relevanties ontleent aan zijn maatschappelijke, waardegebonden betrokkenheid. En

dat element wordt sterker, naarmate vanuit de maatschappij een sterker beroep op de wetenschap wordt gedaan.

ad 2. Daarnaast kan politiek alleen dan een door de kiezers in laatste instantie bepaald beleid zijn, als deze niet slechts het recht hebben de politieke vormgeving te bepalen, maar ook het vermogen bezitten de eraan ten grondslag liggende maatschappelijke situatie te doorgronden. Kunnen zij dat niet, maar hun regering wel, of in belangrijk hogere mate, dan ontstaat er een schijndemocratie, in een kader van absolute vervreemding. De kiezer doet daar onechte keuzen en de overheid is genoopt een ondemocratisch beleid te camoufleren als een technisch ingrijpen.

Zowel de democratie als de wetenschap zijn dus niet, wat zij pretenderen te zijn (zonder dat daarbij nu naar het andere uiterste kan worden doorgeslagen door te beweren, dat ze een amalgaan vormen, waarvan de samenstellende bestanddelen niet meer zijn te onderscheiden).

Maar tussen de in principe zorgvuldig gescheiden gehouden Politiek en Wetenschap, ligt in de Verzorgingsstaat een groeiend tussenterrein, de maatschappij, waar die beide elkaar rendez-vous geven. Als daarna elk naar het veronderstelde eigen Rijk terugkeert, betreedt de Politiek de Tweede Kamer achteloos, een zwarte fluwelen baret onder haar arm geklemd, terwijl de geleerde terug in de Ivoren toren zich niet realiseert welke politieke lipstick zijn wangen siert.

De uiterst eerzame bedoeling van het hier gegeven betoog is nu niet zozeer, een ontijdig einde te propageren voor deze ‘liaisons dangereuses’, dan wel om de verbinding juist te legaliseren[1].

In de eerste plaats al, omdat zij toch al niet meer ongedaan is te maken, maar in de tweede en belangrijkste plaats, omdat beide er wel bij zullen varen; men zou kunnen zeggen, ze zijn immers voor elkaar bestemd, want hun beider karakter komt beter tot zijn recht, indien de legalisering voor beide het binnentreden in een nieuwe fase van zelfkennis beduidt.

Het verschijnsel functionarissen-elite in de Verzorgingsstaat is in de huidige situatie een uitvloeisel van de onzuivere relatie tussen politiek en wetenschap. Het is een illegale elite, die (met de beste bedoelingen ongetwijfeld) de democratie halstert en de wetenschap blinddoekt.

Door het zich bij het beleid beroepen op een z.g. ene en ondeelbare wetenschap wordt in de politiek een voor de democratie fnuikend monolithiserend element binnengebracht. Het is juist dit onaantastbaarheidsaureool der objectieve waarheid, dat sinds Marx het gebruik van het wetenschappelijk argument in de politiek zo aantrekkelijk heeft gemaakt. Als zodanig zal het beleid niets liever doen, dan de ontwikkeling van een dergelijk type wetenschap stimuleren.

Door het geven van z.g. objectieve adviezen, verzekert de wetenschap zich anderzijds van een enorm stuk klinische ervaring en reële zeggingskracht, zonder daarbij ook maar in het minst te willen suggereren 'aan politiek te doen', zij heeft althans altijd de mogelijkheid, in geval van moeilijkheden te kunnen zeggen, dat het hier slechts het stiefkind 'toegepaste wetenschap' betrof[5].

Zowel de overheid als de georganiseerde wetenschap kunnen er dus voordeel in zien de bestaande situatie te continueren. De wetenschap beklemtoont haar a-politiek karakter en daarmee haar immuniteit, door te wijzen op haar objectief beschrijvend beginsel. De overheid stimuleert dit, omdat de wetenschap op die manier voor haar het waardevolst is als politiek instrument; haar daarop gebaseerde beleid is daarmee boven de politieke discussie verheven. Beide partijen zijn gedekt en kunnen hun gang gaan.

Het bezwaar tegen deze gang van zaken is evident:

Een wetenschap, die zich krampachtig vastklemt aan haar objectiviteitspretentie, zal zich haar eigen grondslagen niet bewust kunnen worden. Uit vrees voor subjectiviteit zal zij bepaalde maatschappelijk relevante problemen uit de weg gaan om zich te kunnen vermeien in een strikt wetenschappelijk onderzoek van trivialiteiten of in een door een te gemakkelijk accepteren van schijnbaar objectieve gegevenheden, domweg herkauwen van de status quo.

Hier ligt de aansluiting bij de aan het slot van hoofdstuk II gestelde vraag of een maatschappij van het type van de huidige Verzorgingsstaat de behoefte kan hebben aan een dieper borende sociale wetenschap, zoals die zich ontwikkelde in de nadagen van bepaalde liberale samenlevingen. Met name een dergelijk type sociologie wordt gekenmerkt door een uitgesproken politiek gehalte. Zij onderwerpt de bestaande samenleving aan een wel degelijk deskundige, maar daarom niet minder waardegebonden analyse, die voor het politieke beleid directe, maar dan ook openlijk uitgesproken konsekwenties heeft. De sociologie is hier niet beleidsinstrument als technisch apparaat voor een ordehandhavende elite, maar een instrument tot politieke bewustmaking. In eerste instantie kan dat een bewustmaking zijn, die zich richt tot een bepaalde elite, van vakgenoten b.v., maar de stroom is hier anders gericht, van daar loopt zij door naar de politieke partij en de politieke discussie en zo verlevendigt zij het voor de democratie zinvolle en essentiële gesprek. Zij is echter in principe niet monolithisch, maar pluralistisch. Haar maatschappijanalyse schroomt niet, door te stoten tot - en geïmpregneerd te raken door - waardesystemen; maar in tegenstelling tot het soms schijnheilige zusje in de Verzorgingsstaat is ze bereid dit karakter uit te dragen en in de discussie centraal te stellen.

Verzuiling: voor en tegen

Hier is dan wellicht het ogenblik gekomen, om de Nederlandse situatie in een wat positiever licht te gaan zien. Immers, daar is de pluriformiteit der sociale wetenschap alreeds gelegaliseerd en geïnstitutionaliseerd door het bestaan van een aantal instellingen van sociaal onderzoek, ieder op levensbeschouwelijke basis. De Hervormde Kerk, het Gereformeerde, het Rooms-Katholieke, het Humanistisch volksdeel, zij allen kunnen bogen op onderzoeksinstellingen van eigen signatuur. Betekent dit, dat in het licht van het hier gegeven betoog Nederland in een voorhoedepositie verkeert, dat men de wenselijkheid van een sociaal-wetenschappelijke pluriformiteit van het begin af aan heeft onderkend en recht heeft doen wedervaren?

In principe ja. De erkenning van de gerechtvaardigde veelvormigheid van ons nationale cultuurgoed is zonder twijfel een positief te waarderen eigenschap van de Nederlandse volksgemeenschap. In de sociale sector althans schijnt het alleszins gerechtvaardigd, Abraham Kuyper en zijn Vrije Universiteit (evenals de Katholieke Universiteit te Nijmegen) als een wetenschappelijk en politiek te waarderen verschijnsel te zien. En het bestaan van de daarop gevolgde sociaalwetenschappelijke verzuiling is niet alleen te verklaren uit concurrentiezucht, behoefte aan souvereiniteit in eigen kring, practische dagelijkse beleidsbehoefte e.d.. In beperkte zin vertegenwoordigt elke levensbeschouwing een stuk eigen levensstijl en daarmee een stuk eigen maatschappelijke verhoudingen, die om een eigen benadering en een eigen interpretatie kunnen vragen. Men dient hier echter onmiddellijk twee dingen aan toe te voegen. In de eerste plaats zijn de desbetreffende instituten er zelden in geslaagd hun onderzoek een vorm te geven, waaruit direct bleek, dat dìt nu de speciale en geeigende vorm was waar dèze zuil om vroeg. Met verbazing leest men bij de Tombe[6] dat bij het onderzoek in de ontwikkelingsgebieden de onderzoeker van het Hervormde instituut uitgenodigd werd, zich speciaal te verdiepen in de eigenaardigheden van het industriële klimaat ter plaatse. Benieuwd vraagt men zich af, wat in dit kader dan wel de specialisaties van de andere gezindten mogen zijn geweest. Ongetwijfeld doen deze instituten in de practijk werk, dat van speciaal belang voor eigen parochie is, maar daarnaast ook veel, waaraan in feite een eigen signatuur ontbreekt.

Een tweede, belangrijker bedenking is, dat met een sociologische schoolvorming langs de klassieke zuilen, maar bijzonder zwak benaderd wordt, wat men als wezenlijke scheidslijnen in het maatschappelijk vlak zou kunnen zien.

De discussie over de wijkgedachte, de P.B.O., de ondernemingsraad,

de studievrijheid, de cultuurspreiding, de elitevorming en de functie der sociale wetenschappen, om maar enkele voorbeelden te noemen, kan in alle gevallen herleid worden tot een essentiële standpuntenstrijd in de sociale wetenschap, zonder dat er veel meer dan een zijdelings contact met de bestaande zuilenstructuur plaats vindt. Het toch dwingen van de discussie in een zuilenstructuur kan hier vaak lachwekkend aandoen. Ja, zelfs kan men zich afvragen, of de zuilenstructuur altijd de ideale constructie is om tot kennis van de sociale situatie van de éigen zuil te komen., Van Heeks voortreffelijke studie over het geboorteniveau der Rooms-Katholieken doet zelfs vermoeden dat een soort kruisbestuiving hier wel eens veel vruchtbaarder zou kunnen zijn[7].

Dus, tenslotte toch positief, een zuilenstructuur kan in de sociale wetenschap vruchtbaar werken, indien men, op daartoe geëigend terrein, bewust van eigen standpunt, de vooronderstellingen en de consequenties van dat van de ander helderder onderkent. Deze pluriformiteit kan echter zeker niet blijven staan bij de bestaande, uit de 19de eeuwse emancipatiestrijd stammende kerkelijke zuilen.

Pluriformiteit

Vanuit een democratisch gezichtspunt is het duidelijk, dat het pluralistische type van maatschappijwetenschap de voorkeur verdient. Niet zonder meer als een verstarde zuilenstructuur, maar als een dynamisch element, dat een veranderd waardebesef op politiek gebied op wetenschappelijke wijze naar voren weet te brengen. Het geeft de politieke discussie de, juist in de Verzorgingsstaat zo hoog nodige, injecties.

Het is echter wel zeer mogelijk, dat de Verzorgingsstaat al zo zeer door een technische elite wordt gereguleerd, dat zij de stap naar de institutionalisering van dit soort wetenschap niet meer maken kan. Voor de economie is dat zeker wel haast ondenkbaar, gevangen als zij is in een op het beleid gerichte instrumentalisering, die zo overbelast is met urgente politieke vragen, dat een diepgaande herorientering slechts tot chaos zou leiden. Voor de sociologie is het wellicht nog niet te laat, maar ook hier liggen de kaarten zeker niet gunstig. Voor elke socioloog, voor elk sociologisch instituut, voor elke sociologische opleiding, voor elke sociologische sollicitatie, voor elk sociologisch onderzoek is het immers wel zo aangenaam zich geïncorporeerd te weten in de veilige beslotenheid van een door de Overheid geapprecieerde (zij heeft de sleutel van de achterdeur) en gesubsidieerde ivoren toren, dan voortdurend te moeten staan in de voor de waardigheid der wetenschap soms zo fnuikende ‘stormen’ der politieke discussie.

Slechts voor hem is de hier gepropageerde sociologie interessant, die inderdaad gelooft in de democratie; voor wie de democratie meer is dan een garantie tegen dictatuur of een noodzakelijke mantelorganisatie

voor een functionarissenelite; voor wie de democratie inderdaad de belichaming is van het geloof, dat alle burgers in gelijke mate het recht en de plicht hebben zich in de problemen der samenleving te kunnen en mogen verdiepen. Voor hem is de politiek de prins, die de schone slaapster Wetenschap tot leven wekt. Voor hem is de wetenschap de wegbereidster tot een interessante en begrijpelijke politieke stellingname en haar beoefenaren zijn slechts in zoverre een elite, dat zij als historische elite in een situatie van hoogstens relatieve vervreemding een voorhoedefunctie kunnen vervullen. Dat betekent dan, dat zij vandaag o.m. sociologisch aan de orde proberen te stellen, wat de politieke problematiek van morgen zou kunnen zijn.

Het willen doen herleven van een waarachtige 'politieke' sociologie is meer dan een spiritistische séance, die de toch reeds zo lang geleden gestorven Rousseau, Saint-Simon en Marx peet wil doen staan bij een geesteskind uit de tweede helft der twintigste eeuw. Er kan geen openbaring of wetenschappelijke wet te hulp worden geroepen om waar te maken, dat het die en geen andere kant op moet met wetenschap en maatschappij.

Beide zijn in hun vorm en wezen onze eigen verantwoordelijkheid. Zeker bij een jonge maatschappijvorm als de Verzorgingsstaat en een jonge wetenschap als de sociologie, kunnen wij maar weinig van die verantwoordelijkheid afschuiven op de rekening van ons opgedrongen situaties en ingewreven tradities. Beide kunnen, alle bereikte indrukwekkende institutionalisering in 'the establishment' ten spijt, nog steeds door ons worden herschapen. Door het al te gedwee voorstellen van de Verzorgingsstaat als laatste fase en van de sociologie als aanpassingswetenschap, gunnen wij onszelf bijzonder weinig armslag.

Open sociologie

Wie vermoedt, dat deze situatie nu de aanloop gaat worden tot een latere beschouwing over de alleenzaligmakende weg, waarlangs onze maatschappij zich dàn in de toekomst zou moeten ontwikkelen, heeft het evenzeer mis, als hij, die verwacht hier een wegwijzer te vinden, waarop staat aangegeven hoe een nieuwe elite ons naar de grazige weiden der toekomst zal geleiden. Niet de afsluiting, maar de heropening van de discussie over de verhouding van maatschappij, democratie en wetenschap, is het streefdoel der hier gepropageerde opvatting[8].

Als bijdrage hiertoe zij geschetst, hoe men zich de eigenschappen en relaties van een hiervoor geëigende sociologie zou kunnen denken.

1. In tegenstelling tot die sociologie, die de nadruk legt op het scheppen van een gesloten systeem van een blijvend karakter en die men dus zou kunnen karakteriseren als '*gesloten sociologie*', zou de

nieuwe politieke sociologie getypeerd kunnen worden als '*open*', door haar bereidheid tot grondslagencritiek, door haar overtuigdheid van de onvoltooidheid der geschiedenis, en door haar erkenning van het feit, dat een zich wijzigende samenleving zal leiden tot een zich wijzigende sociologie en vice versa.

2. De open sociologie zou moeten bestaan náást de gesloten sociologie. Deze laatste is ook nodig, ja onmisbaar als maatschappelijk apparaat. Voor het maatschappelijk werk, de ruimtelijke ordening, de industriële en medische sociologie heeft men, alleen al voor het laten functioneren van het apparaat, behoefte aan een gesloten sociologie. Voor de van tijd tot tijd noodzakelijke apparaatsvernieuwing zou men dan alsnog een bijdrage der open sociologie mogen verwachten.

3. De open sociologie is niet een nieuwe monolieth. Gedragen door variërende politieke visies, in de ruimste zin des woords, zal zij het leven continueren van, of het leven schenken aan een diversiteit van scholen. Het bestaan hiervan is niet iets dat overwonnen, maar dat gehandhaafd dient te worden. Wijsgerige bezinning en dialectische denkwijze kunnen dit proces stimuleren. Beide zijn basisvoorwaarden voor het open houden van de open sociologie. Zij pretendeert niet, als Mills, dat wij nog in staat zouden zijn, 'to get outside the whale', maar probeert aandacht te vragen voor de veelzijdigheid der marinefauna, die meer omvat dan een walvis. (Mills op. cit., voetnoot p. 189.)

4. De open sociologie kan gedragen worden door een betrekkelijk klein aantal sociologen. In tegenstelling tot de gesloten sociologie, die betrokken is in een apparaatsopbouw, is zij niet aan aantallen gebonden. Zo ergens, dan geldt hier Troelstra's woord: Men moet niet tellen, maar wegen. Nadrukkelijk zij echter gesteld, dat de open sociologie niet zonder meer een critische praatsociologie is. Empirisch onderzoek is ook voor haar een eerste voorwaarde. Alleen zal zij in het kader van haar eigen benadering tot de ontwikkeling van specifieke methoden moeten komen.

5. Dit betekent niet, dat met name de sociologie-opleiding op de ingeslagen weg zonder meer kan voortgaan onder het motto: voor de open sociologie is zo weinig nodig, die redt het toch wel. Training voor een open sociologie is waarschijnlijk onvergelijkelijk veel moeilijker dan voor een geslotene.

Wil men hier resultaat bereiken, dan moet de opleiding aan dit aspect veel aandacht besteden, in de hoop een enkele maal een goede 'open' socioloog te kunnen afleveren en bovendien om bij de andere een luisterbereidheid t.a.v. dit type sociologie te ontwikkelen.

6. Het niet ingeschakeld worden in een passend apparaat betekent niet zonder meer voor de open socioloog een veroordeling tot het martelaarschap. Zowel in de publicistische en in de universitaire sfeer

als in de onderzoekswereld in het algemeen, zijn voor hem goede mogelijkheden te scheppen. Bovendien is er de zeer belangrijke mogelijkheid van brugfiguren. Deze zijn dagelijks werkzaam in een apparaat dat vooral een beroep doet op hun kennis van de gesloten sociologie, maar daarnaast kunnen zij, mede puttend uit de inspiratie van hun dagelijks werk, publicistisch betrokken zijn bij de ontwikkeling der open sociologie.

7. Voor de open sociologie is een intensief contact met niet-sociologen noodzakelijk. Voor een open politieke sociologie geldt dit wel in de eerste plaats.

8. Contacten met de politieke wereld kunnen lopen via partijbesturen en wetenschappelijke bureaus, kamerleden, wethouders en raadsleden. Contacten met lagere politieke organen bestaan vaak reeds via opdrachten voor sociaal-geografische studies en streekrapporten.

Daarnaast zal zij een open oor moeten hebben voor wat er gefluisterd wordt door de politieke demi-monde; een weliswaar slinkende, maar nog steeds zeer belangrijke wereld.

9. Voor de open sociologie zal het vooral een taak zijn, politiek 'nieuw land' in kaart te brengen. Analyse van de feitelijke politieke functie van de vakbonden, de overheidsdiensten, de P.B.O.'s, de kerkelijke onderzoeksinstituten en de massacommunicatiemiddelen hebben hier een grote prioriteit. En niet in de laatste plaats een diepgaand onderzoek naar die voor de democratie zo gewichtige persoon: de Kiezer.

10. Deze eigen taakstelling bepaalt ook de relatie tot de verwante wetenschappen. De sociale psychologie speelt b.v. voor de open sociologie een andere rol dan voor de geslotene.

Voor de eerste is zij in mindere mate dan voor de laatste de kelderdeur naar de elders verkregen grondbeginselen en meer de buitendeur naar de instrumentele toepassing[9]. Daarnaast zal een open sociologie aansluiting kunnen zoeken bij een historiserende conflictpsychologie. T. a.v. de economie zal zij vooral een critische rol spelen. Waar de gesloten sociologie vooral zal bijdragen tot de opvoeding van de gewillige consument, zal de open sociologie tot een analyse moeten komen van de aan het productiesysteem ten grondslag liggende sociale en culturele waarden.

De relatie tot de conflictsociologie

Tenslotte dan is het goed, expliciet te stellen, hoe de relatie gedacht is van deze open sociologie met wat men is gaan noemen de conflictsociologie, die in figuren als Mills en Dahrendorf op het ogenblik haar eloquentste verdedigers vindt. Deze uitweiding heeft dan als voornaamste doel a priori de misvatting te bestrijden, dat de tegenstelling tussen open

en gesloten sociologie niet anders is dan een wat toegespitste vertaling van het contrast tussen de conflictsociologie en de functioneel-structurele school, zoals die b.v. door Talcott Parsons wordt vertegenwoordigd.

Op zichzelf is het niet onaardig een verhandeling over de open sociologie te beginnen met een verwijzing naar het bestaan der conflictsociologie. Stelt men zich, met deze laatste, op het standpunt, dat in de maatschappij grote groepen in een strijdsituatie tegenover elkaar staan, dan is het zonder meer al duidelijk, dat een dergelijke toestand het vinden van een allesoverkoepelend wetenschappelijk systeem bemoeilijkt en daarentegen de vorming van scholen stimuleert. De conflictsociologie pretendeert nu daarenboven echter (Dahrendorf), dat zij erin geslaagd is alsnog grondbeginselen te formuleren, die de gehele samenleving, conflict incluis, vanuit één theoretisch gezichtspunt weten te duiden. Zij handhaaft daarmee de pretentie van het 'beste' model voor de totàle situatie, en in een aantal gevallen (men denke nog even aan Spencer en Pareto), tevens voor alle gekende en toekomstige historische fasen te kunnen leveren[10]. Een open sociologie nu, kan hierin nooit treden. Haar pretentie zal nooit verder gaan dan de erkenning, dat voor bepaalde situaties en bepaalde perioden een gegeven vorm van conflictsociologie voor één der betrokken partijen wel eens de meest adequate theoretische achtergrond kan vormen. Zij staat dus radicaal tegenòver de conflictsociologie, wanneer deze er naar streeft het conflict tot eeuwig beginsel der samenleving te proclameren en daarvoor een voor alle gevallen geldend gesloten systeem als verklaring vooropstelt. Een conflicttheorie kan echter dan een vorm van open sociologie zijn, wanneer zij dat conflict slechts ziet als uitdrukking van een historische fase, waarvan het vooralsnog niet zeker is, of zij in de toekomst zal worden gecontinueerd of van een bepaald cultuurtype, waarvan zij de beperktheid onderkent.

Men zou kunnen zeggen, dat in principe conflictsociologie zowel open als gesloten kan zijn, zo goed als open sociologie zowel conflictsociologisch als structureel-functionalistisch of hoe dan ook georiënteerd kan zijn. Daarbij kan men wel opmerken, dat er in de huidige fase van de Verzorgingsstaat een zekere door gemeenschappelijke oppositie ingegeven affiniteit kan bestaan tussen open en conflictsociologie, als reactie op een maatschappijpatroon, dat door beide als te statisch en te quasi-homogeen wordt ervaren[11].

De eigen taak

Eén van de sterkste aanbevelingen, die hier aan de open sociologie meegegeven wordt is, dat zij zo de moeite waard kan zijn om onze op het ogenblik wat anemische democratie nieuwe injecties te geven. De open

sociologie zelf echter kan, zo min als welke andere wetenschappelijke denkrichting, langs zuiver democratische weg gebracht worden.

Zij heeft voor haar verspreiding dienaren nodig. Hoe dan ook zal zij een beroep moeten doen op een nieuwe elite.

Een elite, die bereid is naar Domineesland terug te keren, zonder zich daar aan te dienen als apostel van een alleenzaligmakende leer.

De beoefenaren van de open sociologie zullen slechts in zeer beperkte zin een elite zijn. In de hier gegeven terminologie kan zij worden gekarakteriseerd als een historische en pluriforme elite. Zij zal de moed op moeten brengen, critische elite te kunnen zijn in de Geigeriaanse zin. Maar zij zal meer moeten wagen. Zij zal ook verantwoordelijkheden moeten durven dragen op de door Mannheim aanbevolen wijze, zij het niet freischwebend, maar redelijk geïnvolveerd.

Wil deze elite de Verzorgingsstaat voorzien van een oprechte politieke democratie, van een inspirerende maatschappelijke visie op de toekomst en van een inspirerende sociale wetenschap, dan zal voor haar het devies moeten zijn:

> *Die wirkliche Geschichte ist an ihrer Stirnseite jederzeit offen, und auch wenn sich die Entfremdung wie eine Sackgasse zu schliessen droht, sollte man nie niemals sagen*[12].

Eindnoten:

2 In Engeland is Cole, G.D.H. hiervoor altijd een voorvechter geweest. Zo schrijft hij in 'Sociology and Social Policy' (B.J.S. 1957, p. 158):
'It is wrong to attempt to establish a sharp disjunction between the sociologist and the policy-maker, for a high proportion of sociological investigation has a practical purpose and is not worth doing, unless it issues in conclusions about social policy.'
Hoe men deze samenwerking zou kunnen zien in de context van de Verzorgingsstaat is te leren uit het nummer van 'Twentieth Century' van mei 1960 (dat geheel aan de sociologie is gewijd), aan de hand van de daaraan gewijde beschouwingen van Macrae, Shils en Birnbaum; of, voor een afwijkende mening Popper, K.R., *The Open Society and its Enemies* - Londen 1945.
Aan het artikel van Birnbaum is het motto voor dit hoofdstuk ontleend. De Britse sociologie is daarmee wel ver verwijderd van de behaviouristische richting in de V.S., waarvan G. Simpson, die er overigens weinig in ziet, zegt:
'The extreme behaviorist position holds that the basic concepts of physical and biological science can be used for social analyses. Thus the concepts of motion, of force, and of energy are equally applicable. We can talk about social motion, about social force, and social energy in much the same way as of physical. To the claim that crucial to the differentiation of social behavior are motives and purposes - that human behavior is motivationally subjective and that it is purposive, involving intent and goals as well as sheerly biological stimulus-response mechanisms the behaviorist answers that the injection of the concepts of motive, purpose, intent, and the like into sociological analysis is a hangover of animistic thinking. This animism consists of the investigator injecting a supernumerary concept into the objective world. Just as it is not necessary to speak of the motives of tornadoes, baceria or animals, so it is no longer necessary to speak of the motives of man. There is no deed, it is held, to engage in a futile search for entities to correspond to the animistic words with which we have learned to speak of human behavior in everyday life. One of the behaviorist's basic problems is to get rid of problems

which he thinks have been gratuitously grafted upon sociology. He aims to state his conclusions and to arrive at social laws which have the same accuracy and acceptability as the laws of physics and the natural sciences. He does not want a science of sociology whose principles cannot be universally agreed upon and which has no completely agreed upon body of verified knowledge. Sociology must be taken out of the realm of the personal and the subjective.' (Simpson, G., Sociologist Abroad, Den Haag 1959, p. 30).
Het is deze soort sociologie die Birnbaum, die haar aan den lijve ervoer, doet zeggen: 'The American example further suggests that a certain kind of sociology makes as ideal an instrument of administrative technology as certain kinds of economics.' (op. cit., p. 467).

3 Men denke aan het wetenschapsmodel in Zetterberg, H., *On Theory and Verification*. Men hoort ook Pareto: Je recherche la vérité pour elle même et ne me soucie nullement de faire de la propagande.

4 In feite is hier teruggegrepen op Rousseau, J.J., op. cit. Hfdst. II. Voor de Ned. opvattingen Bonger: *Problemen der Democratie*, 1936, p. 17.
Jitta, J., *Het wezen der democratie*, Leiden, 1938.
Loeff, J.J., Over het wezen der democratie, Soc. Wetenschappen 1961, p. 332.

1 Hetzelfde probleem by Mills, *The Sociological Imagination*, op. cit. Hfdst. 10, On Politics.

5 Ten onzent heeft vooral Verstege, J. Ch. W. zich met de relatie tussen sociale wetenschap en wetenschapstoepassing bezig gehouden. Een voor ons onderwerp verhelderend, maar helaas te kort artikel van zijn hand is: Wetenschapstoepassing, maatschappij en individu in de Soc. Gids, jrg. 2, p. 1 e.v.

6 Tombe, H. de, Enige sociologische aspecten bij de industrialisatie van de ontwikkelingsgebieden, Soc. Bulletin X, 1956.

7 Heek, F. van, *Het geboorteniveau der Nederlandse Rooms-Katholieken*, Leiden 1954.

8 Zonder dat men nu altijd bereid is, de consequenties van het ingenomen standpunt zover door te trekken, als hier gebeurd is, is toch het gehele onderwerp van de politieke geïnvolveerdheid van de sociologie, en het gerelateerde van een mogelijke pluriformiteit der sociologische theorie in Nederland al sinds enkele jaren aan de orde:
Ter Hoeven, A., Over een mogelijke relativiteit van sociologische theorie. Sociologische Gids 1958, p. 3.
Dezelfde. De politieke rol van het sociale onderzoek, Sociologische Gids, 1956, p. 185.
Zeegers, G.H.L., Sociale research als politiek instrument. Sociaal Kompas III, 1955-'56, p. 145.

Ponsioen, J.A., Werkterreinen voor de sociologie. Sociologische Gids 1956, p. 101. Vercruijsse, E.V.W., De taak van de sociologie, Sociologische Gids 1956, p. 104. Groenman, Sj., Wijzigingen in het beeld van de Nederlandse samenleving. Beschouwing over de 'vierde' macht, p. 318, e.v., met in de aanhef (p. 302) een interessante beschouwing over de maatschappelijke inkapseling van de ondernemer. In *Ondernemend Nederland*, onder redactie van Rooij, M., Leiden 1959.

9 Dit is dus de relatie vanuit de sociologie bezien. Het is zeker niet de enig denkbare en waarschijnlijk ook niet de voor de Sociale Psychologie meest acceptabele. Hoeveel ruimer de mogelijkheden zijn, kan men leren bij Van Leent, J.A.A.: *Sociale Psychologie*, Utrecht 1961, p. 182 e.v.

10 .... und damit andeutet dass er konfliktlose Gesellschafte für möglich hält, liefert die Wirklichkeit und ihre Analyse utopischen Träumereien aus. Jede 'gesunde', selbstgewisse und dynamische Gesellschaft kennt und anerkennt Konflikte in ihrer Struktur. Dahrendorf, R., *Gesellschaft und Freiheit*, München, 1961, p. 197.

11 Zonder daarmee te willen suggereren, dat het tegenstuk van de conflictssociologie, de structureel-functionele school nu de plaats is waar deze quasihomogeniteit voor echt wordt aangezien. Zie de voortreffelijke analyse hiervan door Goddijn, H.P.M., *Funktionele sociologie en sociale problemen*. Diesrede, Leiden, 1962.

12 Freyer, H., *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, op. cit., p. 247.

XII. Samenvatting

Eerste deel. Theoretische kanttekeningen

I. De verhandeling over de elite in de Verzorgingsstaat baseert zich op *twee definities:*

1. Een maatschappelijke *elite* is een deelgroep, die de rol opeist de geboden - die de structuur, functies of ontwikkeling van de grotere samenleving (of een deel ervan) bepalen - te kennen, te verwezenlijken of te handhaven.
2. De *Verzorgingsstaat* is een maatschappijvorm, die gekenmerkt wordt door een op democratische leest geschoeid systeem van overheidszorg dat zich, bij handhaving van een kapitalistisch productiesysteem, garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van zijn onderdanen.

De voor de instandhouding van de in de tweede definitie genoemde maatschappijvorm vereiste apparatuur wordt geleid door een in democratisch verband werkende elite van een overwegend administratieftechnisch, maar daarom nog niet onpolitiek karakter. Het is dit latente politieke karakter van deze min of meer cryptische elite, dat botst met bepaalde gegevenheden van het politieke democratische apparaat.

Het doel van deze studie is, dit proces nader te analyseren, opdat wegen gevonden kunnen worden, om zowel ons sociale welzijn als de goedfunctionerende democratie te waarborgen. In dit verband wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de rol, die de sociologie hierbij toebedacht zou kunnen zijn.

Het eerste deel bevat een aantal theoretische kanttekeningen, die een dubbele functie hebben:

1. Door een analyse van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen en behoeften wordt nagegaan hoe bepaalde types van elites ontstaan en functioneren en welke voorwaarden daarbij een rol spelen.
2. Door een analyse van zekere ontwikkelingen in de wetenschap wordt nagegaan, hoe een wetenschappelijke concept van elite is omgezet in een gegeven concept van wetenschappelijke elite.

II. Onder het hoofd - *De spanning tussen zijn en behoren* - wordt een eerste voorwaarde tot elitevorming onder de loupe genomen. Uiteengezet wordt, dat deze spanning in de Westeuropese geschiedenis in velerlei vorm als richtinggevende factor in het historisch gebeuren heeft gewerkt.

Op het ogenblik, dat in deze cultuurkring de in die relatie centraal staande streefpool niet meer één duidelijk herkenbaar en algemeen aanvaard ideaal is, maar een veelheid van min of meer christelijke, min of meer socialistische, min of meer progressieve of conservatieve doelstellingen, ontwikkelt zich sterker de behoefte aan een eliteconcept, dat een zekere prioriteit kan doen gelden in het verwarde koor der tegenstrijdige meningen.

Het hiervoor benodigde superioriteitsbesef kan slechts gedijen in een situatie van vervreemding: een situatie waarin andere groepen worden bezien op hun instrumentale of functionele waarde, los van hun eigen intrinsieke waardesystemen.

Sociologisch is vervreemding gedefinieerd als het in onderschikkend verband moeten samenwerken van verschillende, onder andere postulaten staande maatschappelijke groepen.

Op zichzelf is het elitebegrip al oud, maar in de periode van de opkomst der sociologie, als het gewoonte wordt *staat* en *maatschappij* duidelijk te onderscheiden, dan krijgt het elitebegrip een extra dimensie. Bij Marx b.v. is het proletariaat een *maatschappelijke* groep, die een rol zal dienen te spelen in de hervorming van de *staat*. Dat groepen op grond van een speciale sociàle status een eigen politièke roeping menen te moeten vervullen is sindsdien veelal een belangrijk facet in de elitetheorie.

Hiermede staat zij in oppositie tot een andere, in de Westeuropese politieke geschiedenis gangbare opvatting, waartegen zij zich heeft moeten en kunnen ontwikkelen: de democratische.

In zijn radicaalste vorm is die aangeduid door Rousseau. Deze zegt, dat een volk als een eenheid politiek kan handelen, doordat het van nature geleid wordt door een volonté générale. Deze wil kan gekend worden door het raadplegen van de ‘volonté de tous’. Vandaar dat bij hem een juist politiek beleid uit de aard der zaak democratisch is.

Hiertegen zet het elite-denken zich af. Het kan ontkennen, dat er een algemene wil is en beklemtonen, dat er slechts deelwillen, gebaseerd op tegengestelde belangen, zijn. De groep, die zijn wil doorzet en de macht verovert, kan dan als elite worden gedefinieerd (machtselite). Of het kan stellen, dat de wil van allen niet de goede sleutel is tot het kennen van de algemene wil en poneren, dat bepaalde groepen met een extra inzicht begiftigd zijn, om reden waarvan de geestelijk minder geprivilegeerden naar hen dienen te luisteren (elite van de geest).

De theorie ruimt plaats in voor beide opvattingen in extremis en voor vele schakeringen. C. Wright Mills (en vele Amerikaanse sociologen met hem) denkt echter slechts in de termen van machtsgroepen. In de Duitse sociologie echter, en Geiger is hiervan de extreemste exponent, valt de nadruk meer op de waarde van een elite van de geest.

Deze studie tracht een bijdrage tot de discussie te leveren, door te beklemtonen, dat voor elke elite typerend is, dat zij tracht of pretendeert de *eenheid* tussen Geest en Macht te herstellen, waar te maken of te behouden.

Elites, die er vanuit gaan, dat in hun samenleving die eenheid tijdelijk verloren gegaan is, maar dat zij de exclusieve taak hebben de gehele samenleving naar dat niveau (terug) te brengen zijn aangeduid als *historische* elites.

Elites, die er vanuit gaan, dat er een natuurlijke ongelijkheid onder de mensen bestaat en zij de begaafden zijn, die onder alle omstandigheden geroepen zijn het geheel te leiden, volgens een alleen voor hen kenbare synthese van geest en macht, zijn gedefinieerd als *natuurlijke* elites.

(De auteur heeft als overtuiging, dat beide soorten elites in de geschiedenis hun pretenties zelden hebben kunnen waar maken. Behalve om politieke redenen prefereert hij in het algemeen een democratische structuur om de wetenschappelijke reden, dat zij door een grotere openheid meer souplesse van staat en maatschappij t.a.v. nieuwe ontwikkelingen kan stimuleren.)

III. *De aard der inspiratiebron*. De elite ontleent haar superioriteitsbesef aan het veronderstelde bezit van unieke kwaliteiten. Aan welke inspiratiebron zij die kwaliteiten meent te moeten toeschrijven, hangt mede af van de maatschappelijke situatie, waarin zij optreedt. Naarmate de egalitaire traditie sterker is, zal zij zich gedwongen zien zich te beroepen op inspiratiebronnen van steeds hoger orde. In een maatschappij, die doordrenkt is van een levendig religieus besef, zal een dergelijke roeping spoedig ontleend worden aan een speciale openbaring. De Wederdopers zijn hiervan een interessant historisch voorbeeld.

In latere tijden heeft men zich vooral tot de wetenschap gewend, om een bepaald optreden als elitair te kunnen rechtvaardigen. Sommige der hieraan ontleende uitspraken baseren zich vooral op een natuurlijke selectie; op biologische, psychologische of ethnologische gronden. Na de tweede wereldoorlog is deze richting enigszins in discrediet geraakt en is men nog meer aandacht gaan besteden aan een elitebesef, gebaseerd op een selectie van intelligentsten. Waar die intelligentsten niet zonder meer kunnen worden opgespoord, gaat men zich beroepen op het diploma. Zo ontstaat een maatschappelijk duidelijk herkenbare en geïnstitutionaliseerde ‘noblesse de robe’, de elite der wetenschappelijk gevormden.

In de thematische behandeling van het onderwerp komt de rol der diverse auteurs niet altijd geheel tot zijn recht. Op geëigende plaatsen zijn daarom toonaangevende auteurs en hun werk als geheel weergegeven. Mosca treedt als eerste op, een man, die in zijn jonge jaren een psycho-

logisch gebaseerd elitebegrip introduceerde, maar op latere leeftijd concessies moest doen in de richting van een meer sociologisch gerichte inspiratiebron.

IV. *De rol der elite*. Deze wordt gedemonstreerd aan de hand van drie auteurs, die ieder voor hun elite een andere rol hebben bedacht.

Historisch gezien begint iedere elite met het brengen van de *Boodschap*, zet zich daarna aan de verwezenlijking van het *Plan* en houdt zich daarna vnl. bezig met de handhaving der gevestigde *Orde*.

V. Pareto brengt een eliteconcept, dat naast een beperkte circulatie, goeddeels een oppervlakteverschijnsel, de nadruk legt op de status-quo. Voor elke elite, een groep psychologisch superieuren, is de voornaamste taak het handhaven der *Orde*. Wat de geschiedenis aan nieuws kan brengen is slechts de vervanging van psychologisch gedegenereerden door nieuwe vitalere groepen.

K. Mannheims 'freischwebende Intelligenz' daarentegen pretendeert iets geheel nieuws te zijn. Indien men naar hem luistert, dan is er een sprong in de geschiedenis mogelijk. Een nieuwe elite zal wellicht in staat zijn de oude kringloop te doorbreken en een nieuwe fase in te luiden, doordat zij de politiek heeft opgeheven tot het peil der wetenschap. Is de Verzorgingsstaat wellicht een voorbeeld van de volvoering van zijn Plan?

T. Geiger tenslotte meent, dat de macht vrijwel steeds de ermee beklede elite snel corrumpeert. Intellectuele elites kunnen zich, om der integriteits wille, beter niet in machtsposities nestelen. Zij kunnen daarentegen vooral nuttig zijn als brengers van een waarschuwende *Boodschap*.

Deze drie auteurs worden evaluerend behandeld, waarbij hun opvattingen vooral worden geanalyseerd met het oog op de in het tweede deel volgende analyse van de Verzorgingsstaat.

V. *Structuur*. De structuur der elite kan, al naar de fase en de plaats van haar optreden in vorm variëren van de bent tot de bureaucratie.

In een zestal profielen zijn enkele frequent voorkomende structuren fenomenologisch benaderd.

Uitstraling. Elites trachten hun omgeving te beïnvloeden. Sommige buitenstaanders worden opgenomen, andere tot tegenstanders gemaakt. Daarnaast treedt er in dit differentiëringsproces in de out-group nog wel een speciale ontwikkeling op, het ontstaan van een niet tot de elite behorende, maar er wel mee verbonden en sympathiserende response-

group, hier aangeduid als ‘theemutsgroep’. De wisselvalligheden van haar bestaan kunnen voor de elite als beleidsbarometer fungeren.

In de overgang van Profetering naar Planvolvoering is haar groei van eminent belang; in het stadium der Ordebewaring kan haar slinken het voorteken zijn van een op handen zijnde machtsverschuiving.

Tweede deel. De elite in de verzorgingsstaat

VI. *Het karakter van de Verzorgingsstaat*. Het tweede deel begint met een op de definitie gebaseerde karakteristiek van de Verzorgingsstaat. Al heet zij Staat, in feite is zij meer: een maatschappijvorm met eigen kenmerken op economisch, sociaal en politiek gebied.

Economisch bezit de Verzorgingsstaat een kapitalistisch productiesysteem, met als bijzonder kenmerk, dat de Staat een belangrijke rol is toegedacht bij de controle van het productie- en consumptieproces, met als speciale taak, om bij structurele of conjuncturele moeilijkheden haar uitgebreide volmachten te gebruiken om corrigerend in te grijpen.

Sociaal is zijn voornaamste kenmerk, dat hij zich garant stelt voor het collectieve sociale welzijn van zijn onderdanen. Hij acht dit gegarandeerd, indien de werkgelegenheid, de arbeidsbeloning, de koopkracht, het consumptievermogen, de sociale zekerheid en de burgerzin een zodanig niveau hebben, dat de lichamelijke en geestelijke volksgezondheid voldoen aan de eisen, die de medische en de sociale wetenschap op dat ogenblik menen te moeten stellen. Opvallend is, hoe zeer de aandacht voor het sociale welzijn is gepreoccupeerd met economische factoren.

Politiek is de Verzorgingsstaat op democratische leest geschoeid. Het economisch liberale kapitalisme was noodzakelijkerwijs democratisch en het geleide kapitalisme is het daarna gebleven. Het is echter geen dwingende voorwaarde in het sociaal-economisch geheel. Integendeel, de sociaal-economische apparatuur, waar de Verzorgingsstaat om vraagt, bevat een aantal elementen, die zich slechts met moeite in de democratische procedure laten inpassen.

VII. *De spanning tussen zijn en behoren*. Op het eerste gezicht levert de Verzorgingsstaat een vredige aanblik. De oude klassestrijdsituatie, die het politieke gezicht van de liberale periode zo diepgaand beïnvloedde is, in ieder geval in zijn meer militante aspecten, goeddeels geliquideerd. In het nieuwe economische systeem behoedt men de productie door de consumptie te garanderen, waardoor vroeger tegengestelde belangen veel meer parallel geschakeld zijn. Wat er nog aan politieke discussie rest is een nagalm van vroeger dagen, op de been gehouden door organisaties

van weleer, die in detaildiscussies moeizaam de illusie van politieke strijd handhaven.

Kent de Verzorgingsstaat dan geen eigen spanningen?

Wellicht dat de dwang tot consumptie er mettertijd één op zal leveren op sociaal-economisch gebied. Op politiek terrein is er weinig spanning in het systeem, maar er is wel degelijk spanning óm het systeem, i.c. de democratie.

Door het ontbreken van binnenlandse strijdpunten en door het doorschuiven van veel, wat politiek zou kunnen zijn naar een technischadministratief vlak, heeft de democratische controle vaak weinig zin; soms is ze niet meer mogelijk, soms is ze zelfs minder wenselijk. Vaak schijnt ze slechts een lastige omweg voor een verder wel effectief werkende ambtelijke elite. Hier ligt een spanning tussen deskundigen en democraten, die naast politieke o.m. maatschappelijke consequenties kan hebben.

VIII. *Vervreemding*. Vervreemding wordt veelal gezien als een belangrijk begeleidingsverschijnsel van de moderne samenleving.

Het is echter niet eenvoudig aan te duiden, in hoeverre deze nu juist in de Verzorgingsstaat een eigen gezicht zou hebben. Zij manifesteert zich daar in de product - klant - relatie, maar niet daar alleen. Evenmin als haar voorkomen, samenhangend met het prevaleren van secundaire systemen, slechts in de Verzorgingsstaat zou zijn aan te treffen.

Het is ecther onmiskenbaar zo, dat vervreemding belangrijk is in dat type ontwikkelingsproces, waarin op korte termijn een grotere centralisatie optreedt. Hierbij kunnen zich regionaal en groepsgewijs spanningen ontwikkelen, die politiek niet opvangbaar zijn en bedenkelijk kunnen opschuiven in de richting van een verregaande vervreemding, die het gevoel van onbehagen in het onvermogen van het vigerende democratische apparaat nog versterkt.

Dit effect wordt nog onontkoombaarder, waar vervreemding in de heersende ideologie plotseling als eeuwig en onvermijdelijk wordt gezien.

IX. *Terugtredende en opkomende elites*. Aan welk type elite hebben de geconstateerde spanning tussen zijn en behoren en de vervreemding dan in de Verzorgingsstaat het leven geschonken?

Oudere elites, zoals ondernemers en ingenieurs, zijn misschien niet altijd als machtsgroepen, maar vaak wel als statusdragers meer op de achtergrond getreden. Zij zijn niet langer automatisch de onvervaarde paladijnen van de vooruitgang; tussen hen en de laatste is een dirigerende laag ingeschoven, die in theorie en practijk in probleemgevallen met hen, maar ook voor hen, de koers der economische en technische ontwikkeling richt.

Deze dirigerende laag is niet de groep gekozen representanten in het democratische politieke apparaat van de Verzorgingsstaat. Achter die gekozenen staat een deskundig apparaat van ambtenaren, semi-ambtenaren en adviseurs, hier getypeerd als functionarissenelite, die de nieuwe elite vormt van de geleide samenleving in de fase van de Verzorgingsstaat.

Het oude uitvoerende apparaat is uitgegroeid tot een ontwerpend, uitvoerend en controlerend lichaam, geleid door een 'natuurlijke' ordehandhavende elite, die haar (allerminst uitbundig uitgedragen) superioriteitsbesef baseert op haar exclusief wetenschappelijk inzicht.

X. *De apparatuur der wetenschappelijke elite*. De functionarissenelite waakt ervoor, de bron waaruit zij haar inspiratie put en waaraan zij haar autoriteit ontleent, niet te laten verdrogen. Zij beschikt over een eigen apparatuur tot wetenschappelijke advisering. Het duidelijkst is dit geanalyseerd door F. Hartog in de economische sector in zijn studie: Democratie en economische Planning. Zijn interpretatie, dat de beschikbare apparatuur een neutraal, dienend en de democratie bevorderend orgaan is, wordt in onze studie in twijfel getrokken; daarvoor is in de werking van dit apparaat een te groot aantal niet meer discussiabel gestelde premissen ingebouwd. Maar ook de organisatie van de sociologie en het sociaal onderzoek hebben goeddeels een op het beleidsadvies gerichte structuur. Geen wonder, waar zij zelf maatschappelijke krachten zijn, die sterk de signatuur dragen van de orde waaruit zij voortkomen.

Na een weergave van Mertons analyse dienaangaande, volgt een korte weergave van de ratio, achter de indeling van de sociologie in deeldisciplines en van de structuur van het bestaande institutionele kader. Op grond van deze feiten wordt geponeerd, dat ondanks de veronderstelde objectieve basis vaak beleidsadviezen worden verkleed in wetenschappelijk gewaad.

Door deze combinatie wordt de sociologie geremd bij het verkrijgen van diepgang en het beleid bij de ontwikkeling van een duidelijk politiek commentaar.

XI. *Naar een 'politieke' sociologie*. Indien de werkelijkheid overeenkwam met de volgende, vaak gestelde thesen:

1. De sociale *wetenschap* interesseert zich alleen voor het zijnde en stelt in alle objektiviteit vast, wat waar is.

2. *Politiek* is in de democratie een in laatste instantie door alle kiezers bepaald (en door een door hen erkend apparaat geïnstrumentaliseerd en uitgevoerd) overheidsbeleid .... dan zouden de relaties tussen politiek en wetenschap weinig problematisch zijn.

In feite echter is de sociale wetenschap naar vorm en inhoud in haar ontwikkeling in allerlei opzichten maatschappelijk gebonden.

Daarnaast kan politiek alleen dan wezenlijk democratisch zijn, als de burgers niet alleen het recht, maar ook het vermogen bezitten de politieke ontwikkeling te bepalen en de eraan ten grondslag liggende maatschappelijke situatie te doorgronden.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat politiek en wetenschap elkaar op het uitgebreide middenterrein der maatschappelijke planning vaak ontmoeten.

Deze ontmoeting kan vruchtbaar zijn voor beide en dient op zich zelf zeker gestimuleerd te worden. In de huidige constellatie echter geeft de objectiviteitsideologie der wetenschap die ontmoeting een illegaal cachet, terwijl zij in politicis goeddeels blijft voorbehouden aan een bepaalde groep functionarissen, die haar als apolitiek definiëren.

Hier wordt geopperd, dat een bewust *standpuntgebonden sociologie (en die standpunten mogen zich niet beperken tot die der klassieke zuilen)* deze technische camouflage ter zijde kan schuiven. Als 'politieke' sociologie kan zij de democratie nieuwe impulsen geven. Zij zou schoolvorming op basis van divergerende waardesystemen in de wetenschap als een natuurlijk gegeven moeten aanvaarden en de gedachte aan een eeuwig geldend, alomvattend, allesverklarend systeem naar de achtergrond kunnen schuiven. Deze gedachte is op zichzelf zeker niet nieuw, maar krijgt reliëf in de huidige naar monolithisering zwemende wetenschapsopvatting in de Verzorgingsstaat. In tegenstelling tot de daar gezochte geslotenheid zou zij *open* moeten zijn. Deze openheid leidt tot een andere structuur en tot gewijzigde relaties met de zusterwetenschappen. Vooral van belang is hierbij overeenkomst en verschil met de conflictsociologie.

Introductie van deze open sociologie zal door een soort elite plaats moeten vinden - gelukkig een beperkte, historische, pluriforme.

Deze elite zal terzijde kunnen treden op het ogenblik dat de nieuwe relatie tussen wetenschap en maatschappij gemeengoed geworden is en de burgers het maatschappelijk inzicht hebben kunnen herwinnen, dat het voor hen weer de moeite waard maakt om goede democraten te zijn.

XIII. Epiloog

Abonnement op Domineesland

> *Ach, hätt' ich zu beraten Neu meinen ganzen Bahn Ich liesse meiner Taten Nicht einen ungetan*.
> Hagen van Tronje.

Deze tweede druk is bijna tien jaar na de eerste, ongeacht de ondertussen verschenen Engese vertaling. Wat is het boek nu eigenlijk nog waard, kan het zonder meer als tweede druk verschijnen? Er is in de tussenliggende jaren veel gebeurd, dat onmiddellijk betrekking heeft op het hier behandelde. Verhoogt of verlaagt dat nu de actualiteit van een tweede uitgave? Zowel het een als het ander is het geval. Sommige onderdelen zijn bijna antiquarisch, het is amusant te lezen, hoe snel Domineesland in sommige opzichten is veranderd. Andere hoofdstukken zijn zo mogelijk nog actueler dan destijds. De nu volgende beschouwing is gewijd aan een analyse van enkele ontwikkelingen van de afgelopen jaren en hun consequentie voor het hiervoor gestelde.

Het oorspronkelijke vraagstuk

De na de oorlog bij stukjes en beetjes gemaakte en gegroeide maatschappijvorm, die hier - Verzorgingsstaat - genoemd is, is vooral ontstaan als antwoord op een economische uitdaging. Men wilde in het kader van een kapitalistische, hoogindustriele samenleving komen tot processen en werkvormen, die behalve welvaart ook conjuncturele stabiliteit garandeerden. De welvaart moest redelijk worden gespreid en er moest een goede werkgelegenheid zijn. De ondernemer kreeg alle kansen, maar daar waar het mis leek te gaan had de overheid groeiende middelen tot haar beschikking om corrigerend op te treden. In het Keynesiaanse leerboek bleek een recept te staan dat, op voordien niet gekende wijze de gebruiker toestond het economisch rendabele en het sociaal verantwoorde te combineren.

Voor een generatie, die een wereldcrisis, een wereldoorlog, een dékolonisatie en een moeizame wederopbouw had mee gemaakt, was er in het begin van de zestiger jaren alle reden tot tevredenheid. We waren welvarend, respectabel, sociaal verantwoord en in blijde verwachting van een nog immer groeiende overvloed.

Het was dan ook niet verbazingwekkend, dat er op het politieke front een indrukwekkende rust heerste. Het traditioneel saaie buitenlandse beleid was solide verankerd: De Russen waren slecht, de Amerikanen waren goed en daar hoorden wij bij. Duitsland ontwikelde zich snel als onze grootste

economische partner, maar politiek bewaarden we daarover een gepast zwijgen.

Binnenslands was er zo mogelijk nog minder aan de hand. Alle partijen wilden en zochten de Verzorgingsstaat, ook al zeiden de socialisten dat wat luider dan de liberalen.

Voor wie het wilde zien, kon het wel duidelijk zijn, dat onze democratie vrij nadrukkelijk ouderdomsverschijnselen vertoonde. Er was een zwaar en deskundig ambtenarenapparaat. Dat werd geacht uitvoerend te zijn, maar was overal bezig een beleid te maken, dat de grenzen van het gebied van simpele uitvoering allang achter zich gelaten had. Het deed dit namens een regering, die dat apparaat een grote zelfstandigheid moest gunnen, des te groter naarmate de desbetreffende minister onbenulliger of ondeskundiger was. Nog weer verder achteraan hinkte het parlement, waar elk kamerlid verstand zou moeten hebben van het beleid van alle ministers, zowel tezamen als stuk voor stuk. Een opgave die des te onmogelijker werd, naarmate de regering er beter in slaagde de politieke maatregelen als technische noodzakelijkheden voor te stellen. Nog verder achteraan kwamen de politieke partijen, in een enkel geval qua deskundigheid nog wat op de been gehouden door onderbezette wetenschappelijke bureaus. Wie geheel achteraan vrijwel uit het zicht verloren dreigde te gaan, was de Nederlandse kiezer. Hij wist niet wat er aan de hand was en hij kon het ook niet weten. Het merkwaardige daarbij was, dat hem dat niet erg scheen te deren. Hij beminde zijn regering en zijn overheid niet. Maar hij haatte ze evenmin. Hij zag er niet veel van (al betaalde hij veel belasting), maar had blijkbaar ook geen hevige behoefte er veel meer van te zien te krijgen. Zolang hij niet bedreigd werd door grote rampen, had hij de neiging ze boven maar wat aan te laten rotzooien. De crypto-elite die de zaken voor hem regelde scheen het wel te weten. Zij had geen behoefte zich nadrukkelijk te stellen, het volk had geen behoefte haar zichtbaar te krijgen.

Er was ook een snel groeiende sociologie. Die stond in het teken van het geloof in de waardevrijheid. Ze legde zich vnl. toe op technisch verantwoord onderzoek in dienst van de bestaande behoefte aan sociale documentatie. Ze was over het algemeen voor de buitenstaander vrij onleesbaar en voor de doorzetter, die toch wilde begrijpen wat er gezegd werd, meestal uiteindelijk niet erg interessant. Een critische houding t.a.v. de macrostructuur bracht ze niet op. Maar waarom zou ze ook, als niemand daar in de verste verte behoefte aan leek te hebben? De in dit boek gegeven oproep het eens anders te proberen, mocht dan ook op vrijwel geen enkele weerklank bogen.

De ontwikkeling sindsdien

Zo was het, kort en goed. Of misschien kort en slecht. Wat lijkt het lang geleden. Het weer is omgeslagen als een onweer na een lome zomerdag.

Maar wat is er dan in concreto veranderd? Op strikt economische terrein eigenlijk bijzonder weinig. We leven nog steeds in een hoog-industriele, laatkapitalistische samenleving. En we doen dat nog steeds volgens Keynesiaans recept, zij het niet onverdund.

De volledige werkgelegenheid is doorgeschoten naar een overspannen arbeidsmarkt. Onze welvaart groeit nog immer. Daar, waar wat mis gaat, is er nog steeds een bijpassende overheid. Velen zijn dan ook nog steeds tevreden. In ieder geval klassiek ontevredenen als de arbeiders, de kleine boeren, de kleine middenstanders vertonen nog niet de traditionele onrustverschijnselen van een opschuiven naar een links of rechts extremisme, als reactie op een gevoel van economisch onbehagen.

Toch is de idylle verstoord. We hebben eigenlijk geen rustig ogenblik meer, althans, alles wat in Nederland voorhoede is, of wil zijn, roept dat we geen rustig ogenblik meer mogen hebben. Hoe kan dat in die onnozele paar jaar zo zijn veranderd? Heeft de Nederlandse natie dan voorheen een blinddoek gedragen? Of ziet de voorhoede collectief spoken? Of is er toch ergens bij toverslag iets heel essentieels veranderd?

Wat we in ieder geval beginnen kwijt te raken is het gevoel van economische stabiliteit. We denken niet meer zonder meer, dat het produktieproces staat in het teken van groeiende welvaart. Ook de deskundigen zijn een stuk zekerheid kwijt. De recessie wordt nog steeds verhinderd, het vliegwiel van de overheidsbestedingen houdt o.m. de zaak nog aardig gaande, maar onmiskenbaar spitsen we de oren, of er niet ergens een knal gaat komen. Wat betekenen alle fusies, saneringen, omschakelingen? En wat betekent het, dat ook de reuzen, Philips, Unilever, Shell, zuchten en steunen? Tenslotte geeft ook een op hol geslagen inflatie niet de indruk dat de overheid de zaken zo in de hand heeft, als we wel dachten.

Misschien zouden we de groeiende welvaart wel willen inruilen voor een hernieuwd gevoel van economische zekerheid.

Veel frappanter is echter, dat de critische geluiden nu eens niet beperkt blijven tot de economische hoek. Neen, ze worden vele malen overstemd door andere, voorheen nauwelijks au serieux genomen, kreten.

Eén van de paarden van de nieuwe Apocalyps heet milieubederf. Er zijn plaatsen te over, waar de natuur het begint af te leggen tegen de tyrannie der beschaving. Niet dat we vroeger voorzichtiger waren, maar de beperkte groep natuurliefhebbers van toen had nog veel om uit te kiezen. Een tot in het duizendvoudige vergroot, eisend, publiek ziet haar bezit aan gezonde lucht, drinkbaar water en gevarieerde natuur plotseling gelimiteerd.

Men kan zich moeilijk iets denken, wat nu juist het vertrouwen in de Europese cultuur dieper in het hart zou kunnen treffen. Wij waren immers de natuurkenners en beheerders par excellence? Linnaeus, Darwin, Huxley, Pasteur, hebben we hun erfgoed dan verraden? Waar is onze cultuur het verkeerde pad op gegaan? Als hier eenmaal de twijfel binnen sluipt, dan

worden zelfs uitvindingen als de pil en de orgaantransplantatie onder voorbehoud bekeken.

De groeiende critiek, en dat is zeker een breuk met voorheen, is overwegend mondiale critiek. Buiten Nederland gaan dingen fout en op een soms koddige, maar toch ook wel ontroerende wijze laat een deel van Nederland weten, daar geen vrede mee te hebben. Het betreft hier vnl. de relatie tot de grote broers, Rusland zowel als Amerika en daarnaast onze verantwoordelijkheid t.a.v. de ontwikkelingslanden.

Ofschoon ik geen enkele illusie heb dat de vaderlandse protesttelegrammen ook maar iets wegen, vergeleken met de tonnenlast die op de internationale politieke balans drukt, is het wel zo, dat dit soort zaken intern tot politieke verlevendiging hebben bijgedragen. Ook deze vleug ontwakend wereldgeweten heeft er in ieder geval aan mee geholpen, de traditionele gezagsdragers in den lande het gevoel te geven, dat er mensen zijn, die zich tot opdracht hebben gesteld hun faits et gestes hinderlijk te volgen.

Nog verrassender is de zwaartepuntverschuiving in de richting van de specifieke cultuurcritiek. De meest spectaculaire gebeurtenissen zijn hier de ontmanteling van de Katholieke Kerk en de democratisering van het onderwijs. Wie zou het tien jaar geleden hebben durven voorspellen dat door deze combinatie Tilburg en Nijmegen tot onze vooruitstrevendste universitaire opposities zouden gaan leveren? In het kader van de Nederlandse verhoudingen is het hier dan toch eens werkelijk een keer gepast over revolutionaire verschuivingen te spreken. Uniek is daarbij, dat ze zijn losgebarsten zonder dat er een oorlog, een revolutie of een crisis was, die als gangmaker voor de culturele revolutie is opgetreden.

Niet dat er in het politieke vlak niets gebeurd is, maar wat daar plaats vond aan partijoprichting en afsplitsing is eerder een gevolg of een parallelverschijnsel dan een oorzaak. Ook al valt er binnen het parlement niet zo veel radicalisering te constateren (met een beleefde buiging naar D'66 en Nieuw Links), er is wel een rumoerige, aan de weg timmerende buitenparlementaire actiewoede, die hier en daar op korte termijn verrassende resultaten heeft weten te boeken.

Merkwaardig is, dat een deel van de dragers terug hebben gegrepen op het oude Marxistische recept en belijden dat het proletariaat nog steeds de rol van slachtoffer en verlosser is toe bedeeld. Het lijkt er echter op alsof dat proletariaat zelf, naarmate het minder ‘klasse an sich’ is, ook minder lust heeft, ‘klasse für sich’ te gaan worden.

Meer passend in de Nederlandse verhoudingen lijkt de kabouterbeweging. Evenals Provo appeleert het op diep gewortelde liberaal-anarchistische anti-overheidsgevoelens. Nieuw is, dat ditmaal daarvoor een vorm wordt gekozen die relatief meer politieke en minder religieuze of literaire activiteiten aan de dag legt. Elke kabouter heeft zijn eigen vliegenzwam. Zouden sprookjesrijken toch waar kunnen worden?

Stelt het iets voor?

De waardering voor de in de tweede fase van de Verzorgingsstaat dikwijls op originele wijze geventileerde ideeën moet zeer positief zijn. Met de groei naar het wereldburgerschap wordt Nederland opnieuw van een stuk provincialisme verlost, het steekt in ieder geval bijzonder gunstig af bij de vooroorlogse neutraliteit en de naoorlogse dociliteit.

De poging om door milieuverbeteringsactie een greep te krijgen op een industrialisatieproces, dat bij de grote maatschappijen niet langer in veilige handen is (zo het dat ooit was) opent een perspectief op een samenleving, die zich werkelijk schijnt te kunnen gaan beraden om een wat bot geworden welvaartsoptimisme door de zo veel belangwekkender strijd voor het welzijn te vervangen.

Waar men bijzonder waakzaam moet blijven is wat betreft de daadwerkelijke effectiviteit van de protestgolf. Niet wat betreft de kerk, de universiteit en een deel van de massa-media. Daar is de dood uit de pot en werkelijk nieuw leven ontstaan. Maar andere, toch vaak onmiskenbaar verouderde, machtscentra, zijn buiten schot gebleven. Er zijn wat elastische terugtochtjes geweest, maar een aantal sleutelmaatschappijen en een aantal sleuteldepartementen, ook al hebben ze misschien grote moeilijkheden, zijn toch verregaand onberoerd gebleven. Zullen zij, als de wolken over zijn gedreven, toch weer opnieuw het oude ‘welvaarts’ zonnetje boven ons gaan laten schijnen?

Hierover denkend, komt de vraag naar voren, welke groepen de dragers van de culturele revolutie zijn geweest en welke stootkracht ze op langere termijn zullen blijken te kunnen ontwikkelen. Interessante vragen, die gesteld kunnen worden zijn: Wie zijn de dragers van de critiek en waarom zijn juist zij het? Het antwoord op de tweede is nog is discussie maar het antwoord op de eerste is niet zo moeilijk. De oppositie is een intellectuele oppositie en de critiek komt vooral van intellectuele jongeren. De studentenvoorhoede speelt hier de rol van nationale voorhoede. Zij kijken achter de schermen, of proberen dat en zij roeren de trom. Ze roeren zelfs een grote trom, de massa-media vinden, dat wat zij doen en zeggen interessant en brengen het in al dan niet opgepepte vorm aan een groot publiek.

Het is wel goed, om dat duidelijk te zeggen. Zelf willen ze eigenlijk niet een intellectuele voorhoede zijn, maar een stem des volks. Ze hebben geen behoefte hun intellectualiteit als bijzondere deugd naar voren te schuiven, integendeel. Hun tegenstanders hebben die behoefte ook niet, ze wijzen juist op overdreven irrationaliteit en emotionaliteit. Dat neemt niet weg, dat van Provo af, tot de bezetting van het Maagdenhuis toe de motoriek van de beweging in handen is van intellectuele jongeren, gewild of ongewild.

Om der wille van de nuancering kunnen we er aan toe voegen, dat er ook

ouderen bij zijn, dat ook kunstenaars een rol spelen en dat zo nu en dan havenarbeiders, werkende jongeren, scholieren, gastarbeiders en huisvrouwen een rol spelen in de actieprogramma's. Die zijn niet alleen maar opgewarmd of gemanipuleerd, maar toch is het de wekroep van de anderen, die hen werkelijk in beweging heeft gezet.

Volledigheidshalve moeten er nog twee dingen aan toe gevoegd worden. In de eerste plaats moet men zich realiseren, dat er in Nederland voordien al een onderwijsrevolutie in kwantitatieve zin had plaats gevonden. Vroeger had drie kwart der jonger dan 20 jarigen alleen lagere school, nu studeert meer dan driekwart door. Als ik nu over intellectuele jongeren praat, gaat het niet meer over de klassieke student, maar over uit alle lagen der samenleving gerecruteerde studerenden bij alle mogelijke vormen van tertiair onderwijs.

Ten tweede gaat het niet over een typisch Nederlands verschijnsel. Zo als altijd in Nederland, was er een duidelijke buitenlandse inspiratie: Parijs en Amerika. Nederland heeft aardig mee gedaan, maar de speelse Provo werd pas buitenparlementaire politieke actie, nadat de barricaden in het Quartier Latin alweer geslecht waren.

Wat tenslotte, deed de Nederlandse sociologie ondertussen?

Getrouw aan haar documentatie- en onderzoek-credo leverde ze een aardige en snelle analyse van het provo-verschijnsel.

Maar toen de golven hoger gingen, zei de officiele sociologie weinig meer. De zaak kreeg dimensies, die voor haar spoedig te groot werden. Het werd macro-sociologie, het was ondoorzichtig, geëmotioneerd en kon niet prettig met vragenlijstjes onderzocht worden.

De overheidssociologie was niet geëquippeerd, had ook geen opdracht en leverde geen commentaar. De universitaire sociologie kwam in de klem van de interne studentenproblematiek en zal nog wel even tijd nodig hebben zich daar weer uit te bevrijden. Schaarse free-lance sociologen associeerden zich met de studentenoppositie en lieten hun stem horen via De Groene, Vrij Nederland, de VPRO, de studentenpers of een uitgeverij die op het progressieve paard wedde.

Met de linkervleugel van de sociologie-studenten spraken zij de taal van Marx, Mao en Marcuse, een taal, die door de niet zo veel oudere generatie vakgenoten hoofdschuddend werd aangehoord. Voor hen was dat geen sociologie, maar politieke agitatie.

Hoe dan ook, een duidelijke rol van sociologie of sociologen is niet gespeeld.

Over een tweede druk

Als dat, in mijn visie, het punt is waar we aangeland zijn, kan dan deze tweede druk, nog ergens zinvol op de huidige discussie ingrijpen?

Om te beginnen kunnen we vast stellen, dat het als politiserende wekroep overbodig is. Het was toen te vroeg en nu te laat.

Waar ik, naar ik meen wel aandacht voor kan vragen, is voor het gestelde over de rol van elites en over de functie van de sociologie. Het elitedenken heeft een ogenblik erg in de vakbelangstelling gestaan en die is toen weer weg geëbd.

Die terugloop is het gevolg van een groeiend politiek taboe. De zittende elite heeft nooit behoefte gehad zich te demonstreren. Het zijn regenten, die weten, dat aan de weg het goede timmerwerk niet wordt verricht. Alles wat daar gezegd wordt, kan zich tegen hen keren en het laatste waar ze van houden, is het stellen van vragen in de kamer, of het ontvangen van protesttelegrammen of delegaties uit den lande.

De critische voorhoede heeft voor hen voorzeker grote belangstelling. Maar ze werken niet met een eliteconcept. Voor hen zijn 'de anderen' een groep machthebbers, powerelite, maar dat betekent alleen maar, dat ze power hebben en eigenlijk geen enkele aanspraak op de titel elite.

Dat die critische voorhoede zelf ook elite is, willen ze ook niet horen. Wanhopig trachten ze duidelijk te maken, dat wat zij willen een volonté générale is, ook al is die misschien bij anderen nog net niet ontwaakt. Maar het feit dat de politieke kaarten zo liggen, dat de betrokkenen zich hun elitekarakter niet kunnen of willen realiseren, neemt niet weg, dat een socioloog wel iets verhelderends kan doen, als hij na gaat in hoeverre de diverse groepen het toch eigenlijk wèl zijn. Alleen al, kan het bevrijdend werken, doordat het een stuk rationele analyse brengt waar de politieke polarisatie alleen nog maar werkt met een ongesublimeerde ideologie.

Indien de hier gegeven analyse mede stimuleert tot hernieuwd elite onderzoek, dat het iets dat maatschappelijk relevant en wetenschappelijk verantwoord is.

Dat brengt me op het andere punt, de functie van de sociologie.

Mijn bezwaar tegen de oude stijl is haar onvermogen, of beter onwil, om iets te ontwikkelen dat critische macro-sociologie heet. Gevangen in de illusie der waardevrijheid en gebonden aan een gelimiteerde onderzoeksprocedure, kon ze ook niets van dien aard presteren.

De nieuwe stijl heeft wat dat betreft geen enkele remming. Ze is me liever dan de oude. Maar volmaakt is ze allesbehalve. Ze denkt vaak zo overwegend ongenuanceerd politiek, dat ze soms meer een geloofsbelijdenis, dan een wetenschap is. Het vervangen van het ene credo door het andere vermag me niet te boeien. Het kenmerk van een open sociologie (zie hoofdstuk XI) is geëngageerdheid zonder dogma. Een goede dosering van ratio en utopie geeft een perspectiefrijke wetenschap. Het scherp van de snede is een ongemakkelijke zitplaats, die niets vrijzwevends heeft. Maar ze is de enige, die ons hoger plaatst dan de luie stoelen van de vakidioot en de partijganger.

Namenregister

Albarda, J.W. 190.
Alexander, W.A. 257.
Ammon, O. 58.
Aristoteles 2, 57.
Aron, R. 247.
Baltrell, E.D. 248
Barker, E. 256, 259, 260.
Baumol, W.J. 255.
Bax, B. 245.
Becker, C. 245, 245, 248, 249.
Bednarik, K. 169, 255.
Beerling, R.F. 1, 75, 173, 248, 249, 260.
Bell, D. 258.
Bello, F. 252.
Bentham, J. 175.
Beveridge, W.H. 137, 138, 142, 146, 253, 254, 255.
Bierens de Haan, J. 46.
Birnbaum, N. 219, 252, 264.
Bonger, W.A. 264.
Borkenau, F. 251.
Boskoff, A. 248.
Bouman, P.J. 261.
Bousquet, H. 251.
Braak, M. ter 1, 4, 202, 262.
Breasted, J.H. 250.
Bresard, M. 250.
Bremme, G. 253, 254, 254, 257.
Burgers, J.H. 258.
Burnham, J. 61, 260.
Calvez, J.Y. 249.
Calvijn, J. 10.
Cannan, E. 254.
Caplow, Th. 252.
Carr, E.H. 254.
Cassirer, E. 245, 249.
Chamberlain, H.S. 58.
Chapman, J.W. 247.
Clegg, H. 258.
Cobban, A. 23, 245.
Cole, G.D.H. 263.
Comas, J. 250.
Comte, A. 2, 16, 19, 20, 82, 86, 245.
Constandse, A.C. 261.
Couwenberg, S.W. 245.
Crick, B. 258.

Croce, B. 64, 82.
Crosland, A. 258, 261.
Dahl, R.E. 254, 258, 259.
Dahrendorf, R. 226, 227, 248, 252, 265.
Danton, G. 74.
Darwin, Ch. 16, 51/52.
Deterding, H. 183.
Djilas, M. 260.
Donner, A.M. 253.
Doorn, J.A.A. van 1, 212, 263.
Drees jr., W. 204, 262.
Dreitzel, H.P. 252.
Driscoll, J. 255.
Durkheim, E. 86.
Duttweiler, G. 261.
Eisermann, G. 250.
Feitsma, H. 265.
Fisher, M. 252.
Ford, H. 183.
Freyer, H. 1, 166, 167, 169, 245, 248, 252, 259, 260, 265.
Furneaux, W.D. 249.
Galbraith, J.K. 169, 258.
Galton, F. 52.
Geiger, Th. 20, 33, 34, 41, 75, 86, 90, 100, 103-111, 120, 228, 252.
Gelder, E. van 244.
Gerth, H.H. 247.
Ginsberg, M. 245.
Gladstone, W.E. 136.
Gobineau, J.A. de 57, 250.
Goddijn, H.P.M. 265.
Goethe, W. 175.
Grant, M. 59, 250.
Groenman, Sj. 265.
Groot, H. de 64.
Gumplowicz, L. 2.
Hajda, J. 252.
Hall, M.P. 254.
Hall, S. 260.
Harmsen, G.J. 256.
Hartog, F. 199, 204-210, 213, 254, 255, 262, 263.

Harvey, A. 256.
Hauser, P.M. 263.
Hayek, F.H. 260.
Hayes, C.J.H. 250.
Heek, F. van 1, 141, 223, 250, 254, 262.
Hegel, G.W.F. 25, 36, 40, 249.
Heilbronner, R.L. 254.
Hitler, A. 89, 202.
Hobbes, Th. 2.
Hobman, D.L. 254.
Hoeven, A. ter 265.
Hofstadter, R. 53.
Hoggart, R. 252.
Hook, S. 247, 249.
Hume, D. 2.
Huszar, G.B. de 252.
Hutchison, F.W. 254.
Idenburg, Ph. J. 249, 260.
Jitta, J. 264.
Jones, W. 57.
Jong, J.J. de 256, 259.
Jung, R. 261.
Kadt, J. de 268.
Kahler, E. 167, 248, 259.
Kaplan, A. 34, 101, 248.
Kelley, S. 256, 261.
Keynes, J.M. 61, 137, 138, 140, 254.
Knight, F. 261.
Knoll, J.H. 252.
König, R. 252.
Kofler, I. 252.
Kolabinska, M. 32, 247, 251.
Kolakowski, L. 174, 260.
Korsch, K. 249.
Krantz, D.E. 147, 256.
Krul, W.F.J.M. 261.
Krupp, A. 183.
Kuyper, A. 222.
Kühler, W.J. 245.
Kwant, R.C. 249.
Lambers, H.W. 260.
Lasswell, H. 34, 101, 112, 248, 248.
Lazarsfeld, M. 254.
Lederer, E. 90.
Leent, J.A.A. van 265.
Lerner, A.P. 254.
Lieber, M. 92.

Lindblom, C.E. 254, 258, 259.
Lipset, S.M. 247, 258.
Little, I.M.D. 255.
Livingston, M. 32.
Lloyd George, D. 136.
Loeff, J.J. 264.
Lukács, G. 15, 89, 245, 248.
Lulofs, G.J. 255.
Lunt, P.S. 114.
Luther, M. 10.
Lynd, R. 263.
Mac Gee, R.J. 252.
Mac Gregor, O.R. 257.
Machiavelli, N. 2, 66.
Mannheim, K. 20, 25, 32, 41, 86, 88-100, 104, 105, 109, 111, 120, 124, 167, 212, 228, 244, 251, 252.
Marchant, P.D. 52, 249.
Marshall, G. 188.
Marshall, T.H. 261.
Marsman, H. 1, 7.
Marx, K. 2, 18, 25, 37, 39-41, 63, 78, 79, 82, 88, 90, 92, 167, 224.
Mazzini, G. 63.
Meisel, M. 250, 251.
Mellink, A.T. 245.
Merton, R.K. 97, 212, 213/214, 252, 262, 263.
Milikowski, H. Ph. 256.
Mill, J.S. 136.
Miller, W. 250.
Mills, C.W. 33, 61, 225, 226, 247, 248, 250, 263.
Mommsen, E.W. 260.
Montesquieu, Ch. de 2, 65.
Morus, Th. 2.
Mosca, G. 25, 41, 62-73, 78, 80, 82, 84, 90, 120, 250.
Müller, L. 245.
Müller, M. 57.
Mussolini, B. 63.,
Myrdal, G. 253.
Namier, L. 259.
Nelson, G.R. 254.
Novicow, P. 52, 249.
Owen, R. 31.
Packard, V. 255.
Pareto, V. 2, 12, 17, 18, 32, 34, 52, 54, 62, 71, 77-86, 90, 227, 245, 251, 264.
Parsons, T. 52, 227, 251, 251.
Pearson, K. 52, 249.
Plato 2.
Plessner, H. 260, 261.

Ponsioen, J. 258, 265.
Polak, F.L. 78, 207, 244, 260.
Popitz, H. 249.
Popper, K.R. 258, 264.
Quatrefages, J.L.A. 59, 250.
Reimer, J.L. 58, 250.
Ricardo, D. 249.
Riemer, S. 263.
Robson, W.A. 253, 256.
Rogier, L.J. 244.
Röpke, W. 258.
Rousseau, J.J. 2, 22-29, 35, 38, 42-43, 45, 47, 63, 66, 78, 79, 224, 264.
Ruitenbeek, H.M. 262.
Rüstow, A. 250.
Saint Simon, C.H. de 2, 19, 20, 36, 66, 86, 224, 245.
Samuel, R. 261.
Sartre, J.P. 249.
Schaper, B.W. 13.
Scheler, M. 91, 105.
Schoeck, H. 203, 245.
Scholten, L.W.G. 256.
Schumpeter, J.A. 260.
Schweinitz, K. de 254, 254.
Seeman, N. 248.
Sesostris III 56.
Shanks, M. 254.
Shils, E. 248, 252, 264.
Simmel, G. 254.
Simpson, G. 264.
Smith, A. 60/61, 78.
Sombart, W. 61.
Sorel, G. 66.
Sorokin, P. 86, 245.
Spencer, H. 2, 16, 51/52, 65, 227, 249.
Stammer, O. 252.
Stark, W. 251.
Steigenga, W. 210.
Steinmetz, S.R. 69.
Stern, W. 54.
Strauss, E. 253, 254.
Stuart Hughes, H. 250, 251.
Stupperich, R. 245.
Sumner, W.G. 52, 249.
Talmon, J.C. 247.
Thoenes, P. 254, 256.
Tinbergen, J. 255.
Titmuss, R.M. 157, 253, 256, 258.

Tombe, H. de 222, 264.
Toqueville, A. de 139.
Toynbee, A. 86.
Troelstra, P.J. 225.
Troeltsch, E. 20, 61, 244, 245.
Uyl, J.M. den 258.
Vacher de Lapouge, G. 58.
Vall, M. van de 169, 259, 260.
Vaughan, C.E. 247.
Veen, H.N. ter 211.
Vercruysse, E.V.W. 147, 244, 256, 265.
Verstege, J.Ch.W. 264.
Vervoort, C.E. 262.
Vinke, P. 260, 261.
Vries, H. de 52.
Ward, L. 5.
Warner, W.L. 114.
Webb, S. & B. 137.
Weber, M. 30/31, 86, 90, 255.
Whyte, W.H. 256, 260.
Wilenski, H.L. 252.
Young, M. 57, 256, 258.
Zahn, E. 255, 256, 259.
Zeegers, G.H.L. 265.
Zetterberg, H. 264.
Zijlstra, J. 255.
Zijpp, N. van der 245.
Zweig, F. 252.
Zwingli, U. 102.